

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ



ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ

ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ
ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Τμήμα Φιλολογίας

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ



ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΡΕΥΝΑΣ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΚΟΣΜΟΣ: Η ΣΧΕΣΗ ΤΟΥ ΜΕ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΤΟΝ
ΝΕΟΤΕΡΟ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟ»

**Η κοινωνική θέση του παιδιού στη βυζαντινή
κοινωνία κατά τη Μέση και Ύστερη Βυζαντινή περίοδο
(οικογένεια-εκπαίδευση-νομοθεσία)**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
Της

Μαρίας Γ. Νεοφωτίστου

Διπλωματούχου Τμήματος Νηπιαγωγών της Παιδαγωγικής Σχολής Φλώρινας του
Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

(1998)

Επιβλέπων Καθηγητής

:Γεώργιος Κούζας, Εντεταλμένος Διδάσκων ΕΚΠΑ.

Συνεπιβλέπουσες

:Γεωργία Ξανάκη-Καραμάνου, Ομότιμη Καθηγήτρια
Πανεπιστημίου Πελοποννήσου
Σοφία Καπετανάκη, Μόνιμη Επίκουρος Καθηγήτρια
Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Σπάρτη, Σεπτέμβριος 2019

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	1
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	2
-Αντιλήψεις για το παιδί στην Αρχαία Ελλάδα	2
-Ελληνιστικοί Χρόνοι	4
-Αντιλήψεις για το παιδί στην Αρχαία Ρώμη	5
-Μέσοι Χρόνοι-Βυζαντινοί Χρόνοι	5
-Νεότεροι Χρόνοι.....	6
-Αντικρουόμενες θεωρίες για τη θέση του παιδιού στην κοινωνία κατά τον Μεσαίωνα ...	6
-Οι βασικοί στόχοι της εργασίας είναι:.....	7
-Η δομή της εργασίας.....	8
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1 ^ο Η ΘΕΣΗ ΤΟΥ ΠΑΙΔΙΟΥ ΣΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ	10
1.1 Η ΑΤΕΚΝΙΑ	10
1.2 Ο ΕΡΧΟΜΟΣ ΥΙΟΥΉ ΘΥΓΑΤΕΡΑΣ ΣΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ.....	12
1.3 Η ΓΕΝΝΗΣΗ, Η ΦΡΟΝΤΙΔΑ ΚΑΙ Η ΑΝΑΤΡΟΦΗ ΤΩΝ ΠΑΙΔΙΩΝ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ	15
-Ο τοκετός και η νεογνική φροντίδα.....	15
-Η βάπτισμα του βρέφους.....	19
-Η διατροφή των παιδιών στο Βυζάντιο	19
-Η διαπαιδαγώγηση των παιδιών στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία και οι δραστηριότητές τους.....	22
-Τα παιδικά παιχνίδια, τα αθύρματα	25
-Τα ομαδικά παιχνίδια	27
-Τα άρρωστα παιδιά και η θεραπεία τους.....	27
-Ο θάνατος του παιδιού στο Βυζάντιο	31
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2 ^ο Η ΘΕΣΗ ΤΟΥ ΠΑΙΔΙΟΥ ΣΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥΣ ΘΕΣΜΟΥΣ.....	34
2.1 Η ΜΝΗΣΤΕΙΑ ΚΑΙ Ο ΓΑΜΟΣ.....	34
2.2 ΤΑ ΜΗ ΝΟΜΙΜΑ ΤΕΚΝΑ.....	38
2.3 Η ΥΙΟΘΕΣΙΑ ΠΑΙΔΙΩΝ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ	39
2.4 ΤΑ ΟΡΦΑΝΑ ΠΑΙΔΙΑ ΚΑΙ Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΦΙΛΑΝΘΡΩΠΙΑ	41
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3 ^ο ΤΟ ΠΑΙΔΙ ΣΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΑΓΩΓΗ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ.....	47
3.1 ΦΟΡΕΙΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΣΤΟ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ	47
-Γενικά	47
-Το ενδιαφέρον του λαού για την εκπαίδευση.....	48
-Η στάση του Κράτους απέναντι στην εκπαίδευση	50
-Η θέση της Εκκλησίας	52

-Οι προσπάθειες των μοναχών και οι δράσεις των μοναστηριών για την εκπαίδευση.	53
3.2 ΟΙ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΕΣ ΑΠΟΨΕΙΣ ΤΩΝ ΜΕΓΑΛΩΝ ΠΑΤΕΡΩΝ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΚΑΙ ΤΩΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΩΝ ΛΟΓΙΩΝ ΚΑΙ Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥΣ ΣΤΗΝ ΑΓΩΓΗ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ	54
Παράγοντες αγωγής.....	56
-α.Η κληρονομικότητα.....	56
-β.Η δωρεά του Αγίου Πνεύματος	56
-γ.«Προαίρεσις» και «σπουδή»	57
-δ.Το περιβάλλον.....	57
-ε.Ο «καλός» διδάσκαλος και τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας του.....	59
Μέσα παιδονομίας και αγωγής	62
3.4 ΤΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΤΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ Η ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ	66
-Πότε ξεκινούσε ένα παιδί την πορεία του στη βυζαντινή εκπαίδευση.....	66
-Η Προσχολική αγωγή	66
-Η Στοιχειώδης Εκπαίδευση (Πρωτοβάθμια).....	68
-Το καθημερινό πρόγραμμα ενός μαθητή, στο σχολείο των «ιερών γραμμάτων»	72
-Τα σχολεία της εγκυκλίου εκπαίδευσης (Δευτεροβάθμια).....	74
-Το σχολείο της Γραμματικής	75
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4 ^ο Η ΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΝΟΜΟΘΕΣΙΑΣ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΤΟ ΠΑΙΔΙ.....	77
4.1 Η ΔΙΑΚΡΙΣΗ ΤΩΝ ΗΛΙΚΙΩΝ ΚΑΤΑ ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΔΙΚΑΙΟ	77
4.2 Η ΜΕΡΙΜΝΑ ΤΟΥ ΝΟΜΟΘΕΤΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΟΥ ΠΑΙΔΙΟΥ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ.....	77
4.3 ΣΕΞΟΥΑΛΙΚΗ ΚΑΚΟΠΟΙΗΣΗ.....	80
4.4 ΑΛΛΕΣ ΜΟΡΦΕΣ ΚΑΚΟΠΟΙΗΣΗΣ ΤΩΝ ΠΑΙΔΙΩΝ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ	83
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5 ^ο ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	85
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	91

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παρακάτω μεταπτυχιακή εργασία έχει αντικείμενο έρευνας, την κοινωνική θέση του παιδιού στη βυζαντινή κοινωνία κατά τη Μέση και Ύστερη Βυζαντινή περίοδο, όπως αυτή περιγράφεται μέσα από την οικογένεια, την εκπαίδευση και τη νομοθεσία. Το συγκεκριμένο θέμα με είχε απασχολήσει ήδη από τα φοιτητικά μου χρόνια στην Παιδαγωγική Σχολή, όταν για πρώτη φορά μέσα από την ιστορία της παιδαγωγικής αλλά και την ιστορία της παιδικής ηλικίας, γνώρισα το έργο σπουδαίων συγγραφέων και προβληματίστηκα πάνω σε απόψεις και θεωρίες τους.

Ανάμεσα σε αυτούς ξεχώρισα το σημαντικό, για την παιδαγωγική επιστήμη έργο, του Φιλίπ Αριές «*Αιώνες παιδικής ηλικίας*». Ο συγγραφέας περιγράφει τη θέση του παιδιού στον δυτικό μεσαίωνα και καταλήγει να υποστηρίξει πως η στάση των ενηλίκων ήταν απαξιώτικη απέναντι σε αυτά, ενώ η παιδική ηλικία ήταν ανύπαρκτη. Από την άλλη μεριά, την ίδια εποχή, το Βυζάντιο βρίσκεται κάτω από την επίδραση του Χριστιανισμού και οι μεγάλοι χριστιανοί παιδαγωγοί υποστηρίζουν πως τα παιδιά δεν αποτελούν «μικρογραφίες των ενηλίκων», αλλά αυτόνομες προσωπικότητες με ψυχοσωματικές ανάγκες.

Η αντίθεση είναι εμφανής. Πολλοί συγγραφείς ωστόσο, υποστηρίζουν ότι και στην Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, τα παιδιά αντιμετώπιζονταν το ίδιο απαξιώτικα, όπως και στον δυτικό μεσαίωνα. Ποια λοιπόν ήταν η στάση της βυζαντινής κοινωνίας απέναντι στα παιδιά;

Στο σημείο αυτό θα ήθελα να εκφράσω τις εγκάρδιες ευχαριστίες μου στον επόπτη της μεταπτυχιακής μου εργασίας κο. Γεώργιο Κούζα, γιατί με τις υποδείξεις και τις επισημάνσεις του καθόλη τη διάρκεια της έρευνάς μου, με βοήθησε να δώσω απαντήσεις στο παραπάνω ερώτημα, συμβάλλοντας έτσι στην ολοκλήρωση αυτής της εργασίας.

Επιπρόσθετα θα ήθελα να ευχαριστήσω τη Διευθύντρια του ΙΝΕΒΥΠ, κα. Γεωργία Ξανθάκη-Καραμάνου και όλους τους καθηγητές μου, που στο πλαίσιο του μεταπτυχιακού προγράμματος, μου πρόσφεραν τις πολύτιμες γνώσεις τους και διεύρυναν τους πνευματικούς μου ορίζοντες.

Θα ήθελα ακόμα να ευχαριστήσω τον σύζυγο και τον γιο μου, για την ηθική συμπαράσταση και την υποστήριξή τους. Χωρίς αυτούς δεν θα μπορούσα να ολοκληρώσω τις μεταπτυχιακές μου σπουδές.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο 20^{ός} αιώνας αναμφισβήτητα μπορεί να χαρακτηριστεί ως «αιώνας του παιδιού». Το παιδί στη σύγχρονη κοινωνία απολαμβάνει την προσοχή και την προστασία των ενηλίκων. Διάχυτη είναι η αντίληψη ότι το αναπτυσσόμενο άτομο διαφέρει από τους ενήλικες, όχι μόνο ποσοτικά, αλλά και ποιοτικά, ότι έχει ιδιαίτερες ανάγκες και απαιτεί ιδιαίτερες φροντίδες, σε όλη την πορεία της ανάπτυξής του. Σύντονες είναι οι προσπάθειες που καταβάλλονται τόσο από τους γονείς όσο και από την πολιτεία για μια πληρέστερη γνώση και κατανόηση των ιδιαιτεροτήτων αυτών του αναπτυσσόμενου ανθρώπου και για να εξασφαλιστούν σε κάθε παιδί οι ευνοϊκότερες συνθήκες για μια απρόσκοπτη πορεία προς την ωριμότητα. Οι παιδοκεντρικές αυτές αντιλήψεις της σημερινής κοινωνίας είναι τόσο πλατιά διαδεδομένες και βαθιά ριζωμένες στον μέσο καλλιεργημένο άνθρωπο ώστε να θεωρούνται δεδομένες και να θεωρείται ότι, ανέκαθεν, κάπως έτσι θα έπρεπε να ήταν οι διαθέσεις των ενηλίκων προς τα ανήλικα άτομα¹.

Η ιστορική πραγματικότητα όμως είναι διαφορετική. Ο τρόπος που αντιμετωπίζονται τα παιδιά από τους ενήλικους διαφέρει από εποχή σε εποχή, μεταβάλλεται και προσαρμόζεται ανάλογα με την ηθική, τις αντιλήψεις και τις ανάγκες κάθε κοινωνίας. Η ιστορική αναδρομή σε θέματα μελέτης και προστασίας του παιδιού θα μπορούσε να μας διαφωτίσει περισσότερο.

-Αντιλήψεις για το παιδί στην Αρχαία Ελλάδα

Ξεκινώντας από την κλασική εποχή και την αρχαία Σπάρτη θα παρατηρήσουμε πως όλη η ζωή των κατοίκων της είναι προσανατολισμένη στο κράτος που με τη σειρά του αποτελεί τη μέγιστη παιδαγωγική δύναμη². Ο πολίτης ανήκει «*ψυχή τε και σώματι*» στο κράτος και από τη γέννησή του τίθεται ολοκληρωτικά κάτω από την επίβλεψή του. Ο Πλούταρχος παρατηρεί σχετικά: «*Πρώτον μὲν γὰρ οὐκ ἰδίους ἠγεῖτο τῶν πατέρων τοὺς παῖδας ἀλλὰ κοινούς τῆς πόλεως ὁ Λυκοῦργος, ὅθεν οὐκ ἔκ τῶν τυχόντων ἀλλ' ἐκ τῶν ἀρίστων ἐβούλετο γεγονότας εἶναι τοὺς πολίτας*»³.

Μια ειδική επιτροπή, και όχι ο πατέρας, αναγνωρίζει το παιδί και του δίνει ή δεν του δίνει το δικαίωμα να επιβιώσει, ανάλογα με την καλή ή κακή διάπλασή του. Το παιδί ωστόσο μένει μέσα στην οικογένεια ως τα επτά του χρόνια και ανατρέφεται με αυστηρότητα μέσα στο γυναικείο περιβάλλον, όπου οι ευαισθησίες δεν συνηθίζονται⁴.

Τα παιδιά και των δύο φύλων αποσπώνται νωρίς από την οικογένεια και υποβάλλονται σε μια δημόσια αγωγή με κρατική υποχρεωτική φοίτηση. Αγόρια και κορίτσια φοιτούν για το σκοπό αυτό σε διαφορετικά ιδρύματα. Για τα αγόρια

¹ Παρασκευόπουλος (1985) 18-19.

² Reble (1990) 29.

³ Πλουτάρχου Βίοι Παράλληλοι, Λυκούργος 15.

⁴ Assa (1980) 33-34.

αυτή η σκληρή αγωγή του στρατοπέδου διαρκεί από το 7^ο ως το 30^ο έτος της ηλικίας ⁵.

Μετά το 7^ο έτος της ηλικίας του, ο παιδονόμος αναλαμβάνει το έργο της διαπαιδαγώγησής του μέχρι το 18^ο έτος. Ο ρόλος του ήταν σημαντικός και βοηθιόταν από τους μαστιγοφόρους ⁶. Ο Ξενοφώντας αναφέρει σχετικά: «*ὁ δὲ Λυκοῦργος, ἀντί μὲν τοῦ ἰδία ἕκαστον παιδαγωγούς δούλους ἐφιστάναι, ἄνδρα ἐπέστησε κρατεῖν αὐτῶν ἐξ ὧνπερ αἱ μέγιστα ἀρχαὶ καθίστανται, ὅς δὴ καὶ παιδονόμος καλεῖται, τοῦτον δὲ κύριον ἐποίησε καὶ ἀθροίζειν τοὺς παῖδας καὶ ἐπισκοποῦντα, εἴ τις ῥαδιουργοίη, ἰσχυρῶς κολάζειν. ἔδωκε δ' αὐτῷ καὶ τῶν ἡβώντων μαστιγοφόρους, ὅπως τιμωροῖεν ὅποτε δέοι, ὥστε πολλὴν μὲν αἰδῶ, πολλὴν δὲ πειθῶ ἐκεῖ συμπαρεῖναι*» ⁷.

Προσθέτει ακόμη ότι σε περίπτωση απουσίας του παιδονόμου «κάθε πολίτης που βρισκόταν εκεί, είχε απόλυτες εξουσίες, για να ορίζει στα παιδιά να κάνουν εκείνο που έκρινε σωστό και για να τα τιμωρεί σε περίπτωση σφάλματος»⁸.

Τα παιδιά, μακριά από τις οικογένειές τους, ζουν ομαδικά και διοικούνται από ένα νεαρό αγόρι ' η ζωή δηλαδή σε κοινότητα, από τα οχτώ ως τα έντεκα χρόνια, είναι οργανωμένη κάτω από την επίβλεψη ενός μεγάλου, αλλά με την αυτοπειθαρχία των παιδιών που αναλαμβάνουν τις δικές τους ευθύνες. Μέσα στην ομάδα (σε αγέλες, σε βούες) ο νεαρός Σπαρτιάτης μαθαίνει να υπακούει, να ενεργεί ομαδικά και να δρα με πονηριά. Από την ηλικία των 12 χρονών σκληραγωγείται από φυσική άποψη και εκπαιδεύεται να αντέχει τις κακουχίες και τη σκόπιμη στέρηση της τροφής ⁹.

Όσο για τα θεωρητικά μαθήματα, «*Γράμματα μὲν οὖν ἔνεκα τῆς χρείας ἐμανθανον*» ¹⁰. Η μόρφωση των μικρών Σπαρτιατών βασιζόταν σε ηρωικά ποιήματα, πατριωτικούς θουρίους, στην ανάγνωση των επών του Ομήρου, καθώς και στη μουσική.

Σε αντίθεση με τη Σπάρτη, στην Αθήνα του 5^{ου} αιώνα π.Χ, δεν φαίνεται να υπάρχει κάποια πρωτοβουλία του κράτους για την παροχή εκπαίδευσης στους πολίτες της. Η αθηναϊκή οικογένεια είναι αυτή που υποχρεούται από τον νόμο να φροντίσει για τη ψυχοσωματική ανάπτυξη των παιδιών από την ηλικία των επτά ετών.

Αποκλεισμένοι από τη σχολική αγωγή δεν είναι μόνο οι δούλοι αλλά και τα κορίτσια, λόγω της θέσης της γυναίκας στην αθηναϊκή κοινωνία. Οι γυναίκες ζουν αποκλεισμένες από την κοινωνική ζωή, μένουν στο μέρος του σπιτιού που προορίζεται γι' αυτές αλλά έχουν τη δυνατότητα να συμμετέχουν σε θρησκευτικές γιορτές της πολιτείας.

⁵ Reble (1990) 30.

⁶ Κογκούλης (1988) 43.

⁷ Ξενοφώντας, Λακεδαιμονίων Πολιτεία 2, 2.

⁸ Ξενοφώντας, Λακεδαιμονίων Πολιτεία 2, 10.

⁹ Assa (1980) 34-35.

¹⁰ Πλουτάρχου Βίοι Παράλληλοι , Λυκούργος 16.

Κάτω από αυτές τις συνθήκες οι μητέρες, με τη βοήθεια μιας τροφού, μεγαλώνουν τα αγόρια μέχρι την ηλικία των επτά ετών ενώ τα κορίτσια εκπαιδεύονται στην απόκτηση οικιακών δεξιοτήτων και εγκαταλείπουν την οικογένειά τους σε πολύ νεαρή ηλικία για να συμπληρώσουν καμιά φορά την αγωγή τους υπό την καθοδήγηση του συζύγου. Από τη ζωή του παιδιού απουσιάζει ο πατέρας, ο οποίος δεν φαίνεται να έχει κάποιο παιδευτικό ρόλο.

Στην Αθήνα, όπως και στη Σπάρτη, το παιδί βρίσκεται πάντα κάτω από την επιτήρηση των ενηλίκων. Τον ρόλο του παιδαγωγού αναλαμβάνει στη συγκεκριμένη περίπτωση ένας δούλος, ο οποίος συνοδεύει το παιδί στο σχολείο¹¹ γρήγορα όμως γίνεται κάτι περισσότερο από δούλος, είναι κάποιος του σπιτιού, ένας υπηρέτης (domesticus) με τη λατινική έννοια της λέξης, που προσέχει το παιδί. Έτσι, παρόλο που δεν είναι ελεύθερος άνθρωπος από «καλή οικογένεια», μπορεί να του επιβάλλεται. Στην πραγματικότητα, αυτός είναι υπεύθυνος για τη συμπεριφορά του παιδιού και το ακολουθεί παντού.

Παρουσιάζεται στο μάθημα του σχολείου και φαίνεται ότι βοηθά το παιδί να εργαστεί στο σπίτι, παίζοντας έτσι τον ρόλο του προγυμναστή. Παράλληλα εμφανίζεται και ο δάσκαλος του σχολείου, ο οποίος στην ουσία μαθαίνει στο παιδί μια τεχνική¹² γι' αυτό πρέπει να κάνουμε διάκριση ανάμεσα στην αγωγή που δίνει ο παιδαγωγός και στη διδασκαλία της γλώσσας, της μουσικής ή της γυμναστικής που γίνεται από ειδικούς: γραμματιστές, κιθαριστές ή παιδοτρίβες. Ο νεαρός Αθηναίος του 6^{ου} και 5^{ου} αιώνα δέχεται μια πολύ στοιχειώδη στο διανοητικό πεδίο εκπαίδευση, που εξισορροπείται όμως με τη φυσική και καλλιτεχνική αγωγή που τη συνοδεύει¹¹.

Οι Σοφιστές θεωρούνται οι θεμελιωτές της επιστήμης της αγωγής. Ο Σωκράτης είναι εκείνος που αποδοκιμάζει την αυταρχική αγωγή και προτείνει τη συνεργασία μεταξύ δασκάλου και μαθητή. Ο Πλάτωνας τονίζει ότι η εκπαίδευση είναι υποχρεωτική γιατί τα παιδιά ανήκουν περισσότερο στην πολιτεία παρά στους γονείς. Οι απόψεις του για την αγωγή αποτελούν τη βάση της σύγχρονης παιδαγωγικής.

Κατά τον Αριστοτέλη, η οικογένεια μέχρι το 7^ο έτος της ζωής του παιδιού πραγματοποιεί το έργο της αγωγής. Οι γονείς φροντίζουν και προστατεύουν τα παιδιά τους, καθιστώντας τα έτοιμα να δεχθούν την κοινή αγωγή. Η αγωγή του Αριστοτέλη είναι παιδοκεντρική, καθώς ο ίδιος μιλά για σεβασμό στη φύση του παιδιού¹².

-Ελληνιστικοί Χρόνοι

Κατά τους ελληνιστικούς χρόνους το παιδί μέχρι να συμπληρώσει την ηλικία των επτά χρόνων, μεγαλώνει με τις γυναίκες του σπιτιού και δέχεται τη φροντίδα κάποιας τροφού. Κύριο μέλημά τους είναι να αποκτήσει το παιδί καλούς τρόπους και τίποτα περισσότερο. Μετά τα επτά του χρόνια θα οδηγηθεί

¹¹ Assa (1980) 37-38.

¹² Κογκούλης (1988) 50.

σε φορείς αγωγής όπως είναι ο παιδαγωγός που συνοδεύει το παιδί, ο γραμματιστής, ο παιδοτρίβης και ο δάσκαλος της μουσικής ή καμιά φορά του σχεδίου. Ώς τα 14 χρόνια, είναι (παίς) και παίρνει την πρώτη πολύ στοιχειώδη μόρφωση. Μετά τα 14 χρόνια, κάνει «άλλες σπουδές» καθώς στους προηγούμενους δασκάλους προστίθενται και οι καθηγητές των φυσικών επιστημών. Γενικά είναι μια εποχή, όπου η στοιχειώδης εκπαίδευση είναι πολύ πλατιά διαδεδομένη σ' όλο τον ελληνικό πληθυσμό, η ανάγνωση και η γραφή είναι κάτι συνηθισμένο και τα παιδιά μπορούν να παρακολουθούν για μικρό ή μεγάλο χρονικό διάστημα τους διάφορους τύπους εκπαίδευσης¹³.

-Αντιλήψεις για το παιδί στην Αρχαία Ρώμη

Στη ρωμαϊκή τώρα οικογένεια, χαρακτηριστική είναι η παντοδυναμία του πατέρα, ο οποίος κατευθύνει την αγωγή των παιδιών του. Ο γιος συνοδεύει τον πατέρα στις δραστηριότητές του προκειμένου να μυηθεί στη ζωή. Οι γυναίκες έχουν την αποκλειστική φροντίδα των παιδιών ως τα επτά τους χρόνια. Ύστερα από αυτή την ηλικία μπορούν να αντικαθιστούν τον πατέρα στο πλευρό των αγοριών, όταν εκείνος λείπει ή έχει πεθάνει, όπως η Κορνηλία η μητέρα των Γράκχων.

Αμέσως μετά, κάποιος συγγενής ή φίλος του πατέρα αναλαμβάνει να μυήσει το νεαρό αγόρι σε δραστηριότητες διαφορετικές από εκείνες του πατέρα. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Κικέρωνα που έμαθε απέξω τους Νόμους των 12 Πινάκων στο Φόρουμ, όταν τον ανέλαβε ο Q. Mucius Scaevola Augure, ένας από τους μεγαλύτερους νομομαθείς του καιρού του.

Ωστόσο, όσο και αν ήθελε ο πατέρας να αναλάβει την αποκλειστική διαπαιδαγώγηση του γιου του, τις περισσότερες φορές δεν είχε χρόνο να ασχοληθεί με αυτή. Ως λύση παρουσιάζεται ο παιδαγωγός, για τις πλούσιες οικογένειες και το σχολείο για τις φτωχές. Οι δύο αυτές λύσεις όμως, δεν ήταν παρά πρόσκαιρα υποκατάστατα, που δεν μπόρεσαν ποτέ να παίξουν το ρόλο που είχε αναλάβει η ρωμαϊκή οικογένεια¹⁴.

-Μέσοι Χρόνοι-Βυζαντινοί Χρόνοι

Στη Μεσαιωνική Δύση, τα παιδιά μπαίνουν στον κόσμο των ενηλίκων, αμέσως μόλις κατορθώσουν να αντεπεξέλθουν στις σωματικές τους ανάγκες και είναι ικανά να ζήσουν χωρίς τη φροντίδα της μητέρας ή της τροφού, δηλαδή γύρω στα επτά τους χρόνια. Από τη στιγμή αυτή συμμετέχουν στις δραστηριότητες των ενηλίκων, μοιράζονται τις δουλειές και τα παιχνίδια τους. Οι γονείς δεν εκδηλώνουν τα συναισθήματά τους προς τα παιδιά τους, εξαιτίας της μεγάλης παιδικής θνησιμότητας και δεν τα υπολογίζουν κοινωνικά. Το παιδί μπαίνει στον κόσμο των ενηλίκων, μόλις περάσει από το στάδιο της υψηλής θνησιμότητας¹⁵.

¹³ Assa (1980) 71.

¹⁴ Assa (1980) 90-91.

¹⁵ Αριές (1990) 198.

Στο Βυζάντιο οι γονείς, ανάλογα με την κοινωνική και οικονομική τους θέση, επιθυμούν τη μόρφωση των τέκνων τους, μετά ιδιαίτερα τη συμφιλίωση της κοσμικής και της χριστιανικής αγωγής, σε επίσημες σχολές ή ιδιώτες δασκάλους. Οι βυζαντινοί νέοι στην αρχή μαθαίνουν ανάγνωση και γραφή με τη βοήθεια του δασκάλου. Στην ηλικία των 10-12 ετών, εισάγονται στη σχολή του γραμματικού και μαθαίνουν τα εγκύκλια γράμματα, γραμματική, ρητορική, φιλοσοφία.

Για τη μόρφωση των κοριτσιών στη βυζαντινή κοινωνία, δεν έχουμε επαρκείς πληροφορίες. Όμως η ιστορία διασώζει τα ονόματα αρκετών γυναικών, από πλούσιες κυρίως οικογένειες που είχαν τη δυνατότητα να σπουδάσουν, όπως και τα αδέρφια τους. Η πλειονότητα όμως των κοριτσιών ασχολείται με τη φροντίδα του σπιτιού και τη χειροτεχνία¹⁶.

-Νεότεροι Χρόνοι

Από τον 17^ο αιώνα και ύστερα με το πέρασμα στις βιομηχανικές κοινωνίες και την ανάπτυξη επιστημών, όπως της παιδιατρικής και της ψυχολογίας, το ενδιαφέρον των ειδικών στρέφεται στην ιδιαιτερότητα του πνεύματος και της ψυχής των παιδιών. Θεολόγοι και ανθρωπιστές παροτρύνουν τους γονείς να μην αντιμετωπίζουν τα παιδιά ως ενήλικες και να ενδιαφερθούν για την διαπαιδαγώγησή τους.

Η οικογένεια αρχίζει να οργανώνεται γύρω από τα παιδιά, να τους αποδίδει μια θέση που δεν είχαν πριν, βγάζοντάς τα έτσι από την παλιά τους «ανωνυμία». Οι γονείς αναπτύσσουν και εκφράζουν τα συναισθήματα του «κανακέματος» και της «τρυφερότητας» προς τα παιδιά, ενώ παράλληλα ενδιαφέρονται για τη μόρφωσή τους¹⁷.

Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα οι απόψεις ότι τα παιδιά είναι εξαρτημένα, ευάλωτα και χρειάζονται την προστασία των ενηλίκων είναι διάχυτες. Οι ιδέες αυτές εξαπλώνονται τον 20^ό αιώνα σε όλες τις κοινωνικές τάξεις και υποστηρίζονται από θεσμούς, φορείς αλλά και την ίδια πλέον την οικογένεια. Το ενδιαφέρον αυτό οδήγησε στην αναγνώριση της παιδικής ηλικίας και των δικαιωμάτων του παιδιού με αποκορύφωμα την ψήφιση από τη Γενική Συνέλευση του Ο.Η.Ε της Διεθνούς Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Παιδιού το 1989 και την υιοθέτησή της σχεδόν από όλα τα κράτη του κόσμου.

-Αντικρουόμενες θεωρίες για τη θέση του παιδιού στην κοινωνία κατά τον Μεσαίωνα

Ολοκληρώνοντας αυτή τη σύντομη ιστορική αναδρομή, σε θέματα που αφορούν την κοινωνική θέση του παιδιού, διαπιστώνουμε ότι η χρονική

¹⁶ Κογκούλης (1998) 53-54.

¹⁷ Αριές (1990) 18-19.

περίοδος που συγκεντρώνει αντικρουόμενες θεωρίες σχετικά με τον τρόπο που αντιμετωπιζόνταν τα παιδιά από το κοινωνικό τους περίγυρο, είναι ο Μεσαίωνας.

Ο Φιλίπ Αριές, τονίζει πως στον δυτικό Μεσαίωνα, η παιδική ηλικία δεν υφίστατο ως ξεχωριστή κοινωνική κατηγορία και πως τα όρια ανάμεσα στα παιδιά και στους ενήλικες ήταν ανύπαρκτα. Τα παιδιά αποτελούσαν μικρογραφία των ενηλίκων και με αυτόν τον τρόπο αντιμετωπιζόνταν. Αυτό δεν σήμαινε πως η αγάπη απουσίαζε, όμως η συναισθηματική σχέση ανάμεσα σε γονείς και παιδιά δεν ήταν αναγκαία ούτε για την ύπαρξη, ούτε για την ισορροπία της οικογένειας. Το πέρασμα του παιδιού μέσα από την οικογένεια και την κοινωνία ήταν υπερβολικά σύντομο και ασήμαντο, για να αφήσει τα ίχνη του στη μνήμη των ανθρώπων¹⁸.

Ο DeMause θεωρεί ότι στον Μεσαίωνα λείπει και το αίσθημα της παιδικής ηλικίας αλλά και η συναισθηματική ωρίμανση καθώς οι γονείς δεν μπορούν να δουν το παιδί ως πρόσωπο ξεχωριστό από τον εαυτό τους¹⁹.

Ωστόσο, πρόσφατες μελέτες για το παιδί στη μεσαιωνική κοινωνία ανατρέπουν τις παραπάνω θεωρίες, βασιζόμενες στον μεγάλο αριθμό κειμένων και αντικειμένων που αφορούν τα παιδιά, τονίζοντας ότι αυτά κατείχαν σημαντική θέση στη ζωή των ανθρώπων. Σύμφωνα με αρκετούς ιστορικούς της παιδικής ηλικίας, το ότι τα παιδιά αντιμετωπιζόνταν διαφορετικά στο παρελθόν δεν σημαίνει ότι η παιδική ηλικία δεν υπήρχε.

Στην Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, η στάση της κοινωνίας απέναντι στο παιδί δεν διαφοροποιείται ουσιαστικά σε σχέση με τον δυτικό Μεσαίωνα. Οι Βίοι των αγίων φανερώνουν ως προς το ζήτημα αυτό, μια απαξιωτική στάση απέναντι στην παιδική ηλικία ενώ στη βυζαντινή εικονογραφία, οι παιδικές μορφές δεν υπάρχουν ως αυθύπαρκτες παιδικές φιγούρες. Στον αντίποδα, συναντάμε βυζαντινά κείμενα αυτής της περιόδου (εγκώμια) μέσα από τα οποία εκφράζεται η αγάπη των μελών της οικογένειας απέναντι στα παιδιά και μόνο απαξίωση δεν διακρίνεται μέσα από αυτά.

Με αφορμή τις παραπάνω θέσεις δημιουργείται το ερώτημα ποια πραγματικά ήταν η στάση των βυζαντινών απέναντι στο παιδί και στην παιδική ηλικία. Ήταν απαξιωτική ή είχε αποχρώσεις, όπως άλλωστε συμβαίνει σε ταξικά προσδιορισμένες κοινωνίες²⁰;

-Οι βασικοί στόχοι της εργασίας είναι:

α) Μέσα από την έρευνα και τη μελέτη των πηγών και της σχετικής βιβλιογραφίας, επιδιώκουμε να δώσουμε απάντηση στο παραπάνω ερώτημα, εστιάζοντας στη βυζαντινή οικογένεια και στον τρόπο που αυτή αντιμετωπίζει τα παιδιά από τη στιγμή της γέννησής τους καθώς και στη σημασία που δίνει στην ανατροφή και τη διαπαιδαγώγησή τους.

¹⁸ Αριές (1990) 16.

¹⁹ Αυδίκος (1996) 28.

²⁰ Κιουσοπούλου (1997) 91-95.

β) Να διαπιστώσουμε ποια ήταν η στάση της βυζαντινής κοινωνίας απέναντι στο παιδί, μέσα από τη λειτουργία, θεσμών και φορέων και όπως αυτή παρουσιάζεται μέσα από διάφορες κοινωνικές συμβάσεις.

γ) Να εξετάσουμε πώς παρουσιάζεται το παιδί μέσα στην εκπαίδευση καθώς και ποιες ήταν οι αντιλήψεις και οι μέθοδοι των δασκάλων μέσα από την επίδραση του Χριστιανισμού.

δ) Τέλος, να αναζητήσουμε τη διάκριση των ηλικιών μέσα στη βυζαντινή νομοθεσία και να επισημάνουμε κάθε προσπάθεια του νομοθέτη για την προστασία του παιδιού από οποιαδήποτε επιβουλή εναντίον του.

Το χρονικό διάστημα που θα ερευνήσουμε, είναι η μέση και ύστερη βυζαντινή περίοδος και αυτό γιατί από τον 8^ο αιώνα, με το νομοθετικό έργο των Ισαύρων και ιδιαίτερα με την έκδοση της *Εκλογής*, μετασχηματίζεται η κοινωνική ζωή του Βυζαντίου και ενισχύεται σημαντικά ο θεσμός της οικογένειας. Έτσι, όπως προκύπτει από τα αγιολογικά κείμενα, για την περίοδο από τον 8^ο αιώνα και εξής, ο ρόλος του παιδιού μέσα στην οικογένεια, είναι πλέον διασφαλισμένος²¹.

Επίσης εξετάζεται η κοινωνική θέση του παιδιού στη βυζαντινή κοινωνία μέσα από την οικογένεια, την εκπαίδευση και τη νομοθεσία, γιατί αποτελούν πυλώνες της κοινωνίας καθώς και ο τρόπος που παρουσιάζεται η παιδική ηλικία μέσα από αυτές, θα μας βοηθήσει να κατανοήσουμε ποια ήταν η στάση των Βυζαντινών απέναντι στα παιδιά.

Ο τρόπος που θα εργαστούμε για την τεκμηρίωση της εργασίας μας είναι ο ακόλουθος: Αφού συγκεντώσουμε πληροφορίες από τη σχετική βιβλιογραφία, θα τις καταγράψουμε, θα τις ταξινομήσουμε και θα τις επεξεργαστούμε. Αμέσως μετά, για να στηρίξουμε την ορθότητα της εργασίας, θα παραθέσουμε μαρτυρίες από τις πηγές, με τη μορφή παραθεμάτων και παραπομπών.

-Η δομή της εργασίας

Στην εισαγωγή παρουσιάζουμε τις αντιλήψεις σχετικά με την ανατροφή και την εκπαίδευση των παιδιών, όπως αυτές καταγράφονται σε διάφορες κοινωνίες, σε διαφορετικές χρονικές περιόδους, ξεκινώντας από την αρχαιότητα και φτάνοντας στους νεότερους χρόνους. Δίνουμε έμφαση στις αντικρουόμενες θεωρίες για τη θέση του παιδιού στην κοινωνία κατά τον Μεσαίωνα, εστιάζοντας σε αυτές που αφορούν τη βυζαντινή κοινωνία. Διατυπώνουμε το θέμα της εργασίας και αναλύουμε τους βασικούς μας στόχους. Τέλος, ορίζουμε το χρονικό διάστημα που θα ερευνήσουμε και αναλύουμε τον τρόπο που θα εργαστούμε για την τεκμηρίωση της εργασίας μας.

Στο πρώτο κεφάλαιο θα ερευνήσουμε τη θέση του παιδιού στη βυζαντινή οικογένεια: Τι σημαίνει για τους Βυζαντινούς η δημιουργία οικογένειας και πώς αντιμετωπίζεται η ατεκνία; Ο ερχομός υιού ή θυγατέρας στη βυζαντινή οικογένεια. Η γέννηση, η φροντίδα και η ανατροφή των παιδιών (ο τοκετός, η

²¹ Νικολάου (2005) 20.

νεογνική φροντίδα, η βάπτιση, η διατροφή, η διαπαιδαγώγηση, οι δραστηριότητές τους, τα παιδικά παιχνίδια-αθύρματα, τα ομαδικά παιχνίδια, τα άρρωστα παιδιά και η θεραπεία τους, ο θάνατος του παιδιού στο Βυζάντιο).

Στο δεύτερο κεφάλαιο θα εξετάσουμε, τη θέση του παιδιού στη βυζαντινή κοινωνία μέσα από κοινωνικούς θεσμούς: Η μνηστεία και ο γάμος. Τα μη νόμιμα τέκνα. Η υιοθεσία παιδιών στο Βυζάντιο. Τα ορφανά παιδιά και η βυζαντινή φιλανθρωπία.

Στο τρίτο κεφάλαιο αυτής της εργασίας, θα μας απασχολήσει το παιδί στη βυζαντινή εκπαίδευση: Οι φορείς εκπαίδευσης στο χριστιανικό Βυζάντιο. Οι παιδαγωγικές απόψεις των Μεγάλων Πατέρων της Εκκλησίας και των χριστιανών λογίων και η συμβολή τους στην αγωγή και εκπαίδευση. Το εκπαιδευτικό σύστημα της αυτοκρατορίας και η λειτουργία του.

Στο τέταρτο κεφάλαιο θα ασχοληθούμε με τη στάση της βυζαντινής νομοθεσίας απέναντι στο παιδί: Η διάκριση των ηλικιών κατά το βυζαντινό δίκαιο. Η μέριμνα του νομοθέτη για την προστασία του παιδιού στο Βυζάντιο. Σεξουαλική κακοποίηση παιδιού και άλλες μορφές κακοποίησής του στη βυζαντινή κοινωνία.

Στο πέμπτο και τελευταίο κεφάλαιο της εργασίας θα παρουσιαστούν τα συμπεράσματα της έρευνά μας.

Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΘΕΣΗ ΤΟΥ ΠΑΙΔΙΟΥ ΣΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΤΑ ΤΗ ΜΕΣΗ ΚΑΙ ΎΣΤΕΡΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟ (ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ-ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ-ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο Η ΘΕΣΗ ΤΟΥ ΠΑΙΔΙΟΥ ΣΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ

1.1 Η ΑΤΕΚΝΙΑ

Η δημιουργία οικογένειας και η απόκτηση τέκνων αποτελεί τον σκοπό του γάμου σε πολλές κοινωνίες. Ο ερχομός ενός παιδιού, όπως και σήμερα, γέμιζε χαρά και υπερηφάνια τη βυζαντινή οικογένεια καθώς εξασφάλιζε τη συνέχειά της, αλλά και επιπλέον χέρια εργασίας, καθώς κάθε οικογένεια συνιστούσε οικονομική παραγωγική μονάδα.

Με την επικράτηση του Χριστιανισμού στο βυζαντινό κράτος, η απομάκρυνση του ανθρώπου από τον υλικό κόσμο και τις απολαύσεις προβάλλεται ως ιδεώδες από τη χριστιανική διδασκαλία, η οποία υποστηρίζει τον μοναχισμό, εξαιρεί όμως και τον θεσμό του γάμου μόνο ως μέσον για παιδοποιία.

Η γέννηση παιδιού και μάλιστα η πολυπαιδία, συμπλήρωνε την οικογενειακή ευτυχία, αλλά αποτελούσε παράλληλα για τους Βυζαντινούς, ένδειξη της εύνοιας του Θεού. Η ατεκνία από την άλλη μεριά, ισοδυναμούσε όχι μόνο με αποτυχία του γάμου και της ολοκλήρωσης αυτού, αλλά αντιμετωπιζόταν ως θεία τιμωρία, εξαιτίας αμαρτιών. Ο Γρηγόριος ο Θεολόγος, αναφέρει ότι η απαιδία είναι δυστύχημα, ενίοτε δε και θεία τιμωρία²². Για το *όνειδος της απαιδίας* μίλησε ο Νικήτας ο Παφλαγών²³, ενώ ο Ισιδώρος ο Πηλουσιώτης αναφέρει ότι: «*Ἡ ἀτεκνία μέγιστον κακὸν ὡς παντελῶς σβεννυμένης τῆς μνήμης τῶν τεθνεώτων*»²⁴.

Εξαιτίας των παραπάνω πεποιθήσεων σχετικά με την απόκτηση παιδιού, οι άτεκνοι στη βυζαντινή κοινωνία κατείχαν υποδεέστερη θέση. Χαρακτηριστική είναι η παρακάτω μαρτυρία από τον βίο του οσίου Ευθυμίου, κατά το κείμενο του Συμεώνος του μεταφραστού, όπου αναφέρεται γυναίκα, η οποία «*οὐ μέτριον ἠγεῖτο τὸ πάθος, οὐδὲ οἷον ὀλίγης ἀξιοῦν φροντίδος, ἀλλὰ μερίμναις τὴν ψυχὴν ὀξείαις ἐβάλλετο καὶ ὀδύνας ἐκόπτετο καὶ τὰ σπλάγχνα καὶ τὴν καρδίαν τῷ τῆς ἀπαιδίας πυρὶ διεπίμπρατο, καρποῦ κοιλίας ἐφιεμένη ὃ πρᾶγμα γυναιξὶ ταῖς πλείοσιν εὐκταϊότατον, ὀφθαλμοῖς ἡδιστον ὄν, ἱκανὸν αὐταῖς*

²² Γρηγόριος Θεολόγος, PG, 35, 944.

²³ PG, 105, 24.

²⁴ PG, 78, 1160.

περιθεῖναι δόξαν καί μὴ ταπεινήν μηδ' ἀπαρρησίαστον εἰς τὰς τῶν ἀνδρῶν ὄψεις παρασκευάσαι»²⁵.

Ἡ περιφρόνηση βάρυνε κυρίως τὴν γυναῖκα, ἡ οποία ἐπρεπε νὰ ἀνέχεται τὴν ἀσχημὴ συμπεριφορὰ καὶ τὶς ὑβρεῖς τοῦ συζύγου τῆς, ἀνεξάρτητα με τὶς συμβουλές τοῦ Χρυσοστόμου, ὅτι «*τὸ τεκεῖν ἄνωθεν ἔχει τὴν ἀρχὴν*»²⁶.

Κάτω ἀπὸ τὶς ψυχολογικὲς καὶ κοινωνικὲς αὐτὲς συνθήκες, οἱ ἀτεκνες γυναῖκες κατέφευγαν στὴ βοήθεια τῶν γιαιτρῶν, στὴ λαϊκὴ ἰατρικὴ, ἀλλὰ καὶ στὴ μαγεία²⁷. Ἡ ἐπιστήμη, μικρὴ μόνο βοήθεια μποροῦσε νὰ παρέχει: διαλύματα συλληπτικά. Ὁ Αἰτίος συνιστοῦσε «*ἱεράν βοτάνην ἐλελίσφακος' ἐπ' ἄν οὔν τόν χυλόν ταύτης πῆν γυνὴ καὶ ἀνδροκοιτήση, συλληψεται ἀπαραβάτως*». Ὁ Συμεὼν Σήθ συνιστοῦσε τὸ φυτὸ «*βάλαμον τοῖς ἀσυλληπτοῖς γυναιξὶ συνεργεῖ πρὸς κύησιν τῆ γαστρὶ ἐπιτιθέμενον ἢ καπνιζόμενον*» καὶ «*καρίδας (γαρίδες) αἰ συνεργοῦσι τινὶ ἰδιότητι περὶ τὴν τῶν γυναικῶν κύησιν*». Ἡ Μητροδώρα δε, χορηγοῦσε «*δρακόντιον βοτάνην ἐν οἴνογάρῳ ἐλαίῳ*»²⁸.

Συχνὰ οἱ ἀτεκνες γυναῖκες, ζητοῦσαν τὴ βοήθεια καὶ τὶς συμβουλές τῆς θρησκείας. Προσέτρεχαν σὲ ἱεροὺς χώρους καὶ μοναστήρια καὶ παρακαλοῦσαν τοὺς μοναχοὺς καὶ τοὺς ἱερεῖς, μέσα ἀπὸ τὴν προσευχὴ καὶ τὶς θερμὲς δεήσεις, νὰ τὶς εὐλογῆσει ὁ Θεὸς με τὸ χάρισμα τῆς τεκνογονίας. Ἐτσι μὴ γυναῖκα ἀφοῦ κατέφυγε στὸν ὄσιο Συμεὼν τὸν Στυλίτη, «*ἐθρήνει τὸ πάθος...ἰκέτευεν, ἠντιβόλει, τὴν τῆς στειρώσεως ἦται λύσιν, καὶ ὅπως παῖδα ἐξ ἑαυτῆς ἴδο*»²⁹. Ἀν καὶ ἡ ἀτεκνία βάρυνε ἀποκλειστικὰ τὴν γυναῖκα, ὠστόσο, μέσα ἀπὸ τὰ ἀγιολογικὰ κείμενα παρατηροῦμε ὅτι τὸ ζευγάρι, ἀπὸ κοινοῦ ἀπευθύνεται στὸν Θεὸ καὶ προστρέχει στοὺς ἀγίους γιὰ νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὸ συγκεκριμένο βάσανο³⁰.

Με αὐτὸ τὸν σκοπὸ ἓνα ἀτεκνο ζευγάρι, προσήλθε στὸ μοναστήρι τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὴ Λυκία, παρακαλῶντας τὸν ἅγιο, λέγοντας: «*Ἐλέησον ἡμᾶς, δοῦλε τοῦ Θεοῦ, ὅτι τριάκοντα ἔτη ἔχομεν ἐξ ὅτου τὸν γάμον ἐποιήσαμεν καὶ παιδίον οὐκ ἔσχομεν' καὶ ἠκούσαμεν περὶ τῆς ὀσίας ὑμῶν εὐχῆς καὶ ἠλθομεν προσκυνῆσαι τὸν θεὸν καὶ τὴν ἀγιωσύνη ὑμῶν' καὶ εὕξη ὑπὲρ ἡμῶν, ἵνα σπλαγχνισθῇ ὁ θεὸς ἐφ' ἡμᾶς καὶ δώῃ ἡμῖν καρπὸν*»³¹.

Σύμφωνα με τὶς ἀντιλήψεις τῆς ἐποχῆς σχετικὰ με τὴν τεκνογονία, ἡ πανδρεμένη καὶ παραμένουσα στείρα γυναῖκα θεωρεῖται ὅτι τελεῖ ὑπὸ τὴν ἐπίδραση κάποιου, ἐχθρικῶς διακειμένου πρὸς τὸ ζευγάρι δαίμονα ἢ ἐπειδὴ ἔχει ὑποστεί «ἐχθρικὲς μαγικὲς ἐνέργειες» με σκοπὸ τὴν παρεμπόδιση τῆς τεκνοποιίας.

Γιὰ νὰ ἀποκρούσει τὸν κίνδυνο αὐτὸ, τὸ ζευγάρι λάμβανε διάφορα μέτρα προστασίας, ὅπως ἦταν ἡ προσευχὴ, ἡ νηστεία ἀλλὰ καὶ ἡ χρῆση ἱερῶν

²⁵ Σπυριδάκης (1952) 105.

²⁶ Χρυσόστομος, PG, 54, 639.

²⁷ Βακαλοῦδη (2001) 139.

²⁸ Ρεμπελάκου (1992) 81.

²⁹ Σπυριδάκης (1952) 106.

³⁰ Νικολάου (2005) 31.

³¹ Σπυριδάκης (1952) 106-109.

αντικειμένων από την εκκλησία (ελαιού, Ευαγγελίου..). Κάποιες φορές οι άτεκνες γυναίκες κατέληγαν στις μαγγανίες και σε φυλακτά που κρεμούσαν στο σώμα τους, τα οποία, όπως ήταν φυσικό, καταδικάζονταν από την εκκλησία.

Στα αγιολογικά κείμενα, όπου επίσης η ατεκνία αντιμετωπίζεται ως συμφορά, η τεκνοποίηση ζεύγους, που για μεγάλο χρονικό διάστημα, έχει μείνει άτεκνο κατέχει ξεχωριστή θέση, μεταξύ των θαυμάτων οσίων και αγίων.

Από τους Βίους των αγίων, μπορούμε να αναφέρουμε αρκετές περιπτώσεις θαυματουργών επεμβάσεων. Έτσι ένας στρατιώτης, μεταμφιεσμένος για να μην αποκαλυφθεί η ιδιότητά του, απευθύνθηκε με τη γυναίκα του στην αγία Ανθούσα (8^{ος} αι.), καθώς επιθυμούσαν παιδί. Άνδρας, *τῶν εὐγενῶν καὶ περιφανῶν*, πέτυχε με την επάλειψη της γυναίκας του με λάδι από τον τάφο του πατριάρχη Ιγνατίου (+877), τη λύση της ατεκνίας, με αποτέλεσμα την απόκτηση πολλών παιδιών³². Ο μετασχηματισμός τέλος στειρών γυναικών σε μητέρες αποτέλεσε αντικείμενο των θαυμάτων της οσίας Ευφροσύνης (+921-923) στην οποία απευθύνθηκε ακόμη και ο αυτοκράτορας Λέων ζ' και ζήτησε τη μεσολάβησή της, αφού, παρά τους τρεις γάμους του, παρέμενε ακόμη χωρίς διάδοχο³³.

1.2 Ο ΕΡΧΟΜΟΣ ΥΙΟΥ Ή ΘΥΓΑΤΕΡΑΣ ΣΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ

Η συνήθης ανταμοιβή των ευσεβών και πιστών γονέων, όταν η μητέρα μόνη ή με το σύζυγό της επικαλούνται την παρέμβαση του Θεού για την απόκτηση διαδόχου, ήταν η απόκτηση γιου³⁴. Η αντίληψη αυτή της κοινωνίας και ο πόθος του λαού για την απόκτηση αρρένων τέκνων, για τη συνέχιση του γένους και την προστασία της οικογένειας, υπάρχει ήδη από την αρχαιότητα. Ο Ευριπίδης τονίζει (Ίφιγ. εν Ταύρ. 57) ότι «*στῦλοι γὰρ οἴκων εἰσὶ παῖδες ἄρσενες*». Ομοίως στη βυζαντινή κοινωνία, υπό την επίδραση της συνεχιζόμενης αρχαίας παράδοσης αλλά και των αντιλήψεων της χριστιανικής εκκλησίας, η απόκτηση γιου γινόταν δεκτή με ιδιαίτερη χαρά. Χαρακτηριστικό το σχετικό απόσπασμα του Ψελλού: «*ἄρρεν τὸ ἀρτίτοκον βρεφύλλιον, ἄρρεν ὦ γῆ καὶ ἥλιε!*»³⁵.

Όσοι γονεὶς στερούσαν της παρουσίας αγοριού στην οικογένεια κατέφευγαν στο Θεό, ζητώντας μέσα από την προσευχή, την ευλογία του, με την απόκτηση ενός διαδόχου. Αυτό έπραξαν οι γονεὶς του αγίου Γρηγεντίου (6 αι.) αλλά και η βασίλισσα Ευδοξία, η οποία ενώ ήταν έγκυος, παρακάλεσε τον άγιο Πορφύριο και τον επίσκοπο Καισαρείας Παλαιστίνης, να προσευχηθούν για να φέρει η ίδια στον κόσμο αγόρι³⁶. Στον όσιο Χριστόφορο (10^{ος} αι) προσέτρεξαν ένας

³² Νικολάου (2005) 28.

³³ Νικολάου (2005) 28-29.

³⁴ Νικολάου (2005) 31.

³⁵ Κουκουλές (1951) 14.

³⁶ Σπυριδάκης (1952) 110.

ιλλούστριος από το Ρυσιάνο με τη σύζυγό του, παρακαλώντας τον να βοηθήσει ώστε να αποκτήσουν παιδί, *ἐπειδὴ στεῖρα ἦν ἡ γυνὴ αὐτοῦ καὶ οὐκ ἔτικτεν*. Με την ευλογία του απέκτησαν πολλά παιδιά και το πρώτο ήταν αγόρι³⁷.

Ο ερχομός αντίθετα θυγατέρας στη βυζαντινή οικογένεια, δεν αντιμετωπιζόταν με τον αντίστοιχο ενθουσιασμό. Η γέννηση κοριτσιού δεν επιβράβευε ενάρετους γονείς, παρά μόνο όταν επρόκειτο για τη γέννηση των αγίων γυναικών. Οι γονείς της αγίας Θωμαΐδος (10^{ος} αι.), Μιχαήλ και Καλή, με ικεσίες, νηστείες και προσευχές, παρακαλούσαν τον Θεό για την απόκτηση τέκνου. Η Παναγία εμφανίστηκε στον ύπνο της Καλής, δίνοντάς της το νέο της γέννησης της κόρης τους. Πράγματι, η Καλή ύστερα από λίγο καιρό γέννησε κόρη. Ο βιογράφος όμως ένιωσε την ανάγκη να υπογραμμίσει, ότι το παιδί που *ἔξ ἐπαγγελίας* γεννήθηκε ήταν *τὴν μὲν φύσιν θῆλυ, τὴν δ' ἄρετὴν καὶ τὴν ἄσκησιν πολλῶ τῶν ἀρρένων ἀρρενικώτερον*, αφού ένας γιος θα ήταν καλύτερο δώρο, για τον Μιχαήλ και την Καλή. Μοιάζει να παρηγορεί τους γονείς για τη γέννηση της κόρης τους και ενθαρρύνει τον αναγνώστη-ακροατή λέγοντας, πως η μέλλουσα αγία θα ξεπερνούσε σε χαρίσματα και δύναμη του χαρακτήρα τη γυναικεία «ασθένεια»³⁸.

Γενικά η απόκτηση κόρης δεν αντιμετωπιζόταν θετικά από τους Βυζαντινούς. Πολλές φορές οι ίδιοι, έφταναν να θεωρούν τους εαυτούς τους δυστυχείς, όταν δεν συγκαταλεγόταν μεταξύ των παιδιών τους, τουλάχιστον ένα αγόρι. Ο Βίος του Μιχαήλ Συγκέλλου (†846) μας πληροφορεί ότι οι γονείς του, συνέκριναν τους εαυτούς τους με τους δυστυχοῦντες ἀτεκνους γονείς, γιατί δεν είχαν αρσενικό παιδί, αν και είχαν πολλές κόρες. Η μητέρα του αγίου νυχθημερόν προσευχόταν, παρακαλώντας για έναν γιο. Οι γονείς του Στεφάνου του Νέου (†767) *δύο θυγατέρων τὸ κατ' ἀρχὰς γεγονότες πατέρες, ἄρρενος ἡμοίρουν παιδός, καὶ τὸ ἀτύχημα οὐ μικρὸν ἐδόκει τοῖς φιλοθέοις*³⁹.

Το γεγονός ότι η γέννηση κόρης δεν ήταν ευλογημένη από τον Θεό, φαίνεται και στην περίπτωση του οσίου Νείλου του Νέου. Ευσεβής και αγαπητός από τον Θεό, μισήθηκε από τον διάβολο και με την επιβουλή του παντρεύτηκε γυναίκα όμορφη αλλά από άσημη γενιά. Το πρώτο παιδί που γεννήθηκε από αυτό τον γάμο, ήταν κορίτσι⁴⁰.

Η επιθυμία για την απόκτηση αρσενικού διαδόχου, ήταν ακόμη μεγαλύτερη, στην αυτοκρατορική οικογένεια. Με τη σταδιακή αποδοχή και εδραίωση της κληρονομικής διαδοχής, η γέννηση αγοριού στη βασιλική οικογένεια γινόταν επιτακτική. Ο ίδιος ο Λέων ζ' περιγράφει αυτή την αγωνία στην Ευφροσύνη τη Νέα: *«Ἐμέ, φησίν, ἔρωσ ἐξέτι πολλοῦ κατέσχε παῖδα λιπεῖν τῆς τε φύσεως παραμύθιον καὶ τρόπον ἄλλον τῆς βασιλείας διάδοχον' ἀλλ' εἰ μὲν ἐσπουδάσθη σοι μήτηρ γενέσθαι παιδός, ἔγνωσ ἄν, ὅσον τὸ φίλτρον, ὡς μάτην ἄν εἴη τον*

³⁷ Νικολάου (2005) 29.

³⁸ Νικολάου (2005) 30-31.

³⁹ Νικολάου (2005) 32.

⁴⁰ Νικολάου (2005) 35.

βίον διηγουκῶς ἀνήρ, γῆμας καὶ μὴ παιῖδας καταλιπὼν ἑὶ δὲ καὶ βασιλεὺς ὁ ἀνήρ εἶη, μὴ πατὴρ ἀκούσας παιδός, ἀβίωτος μὲν ὁ βίος αὐτῶ, ἡ δὲ γε ἀρχὴ δουλείας ἀπάσης χείρων, καὶ τὸ σπουδαζόμενον αὐτοῦ ὑπὲρ μηδενός...»⁴¹.

Η σύζυγος του Κωνσταντίνου Ζ΄ Πορφυρογεννήτου, Ελένη, κάλεσε στο παλάτι τον Βασίλειο τον Νέο (†944 ἢ 952) και *ἐδυσώπει οὖν αὐτὸν ἢ θεοφιλεστάτη αὐγούστα παρακαλέσαι τὸν Θεὸν ὁπως δοθῆ αὐτῇ ἄρρεν τέκνον, ἐπειδὴ τὰ προγεγεννημένα αὐτῆς τέκνα θήλεα ἐχρημάτιζον*. Ο ἅγιος προφήτευσε τη γέννηση ενός ἀκόμη κοριτσιού και στη συνέχεια τη γέννηση του διαδόχου, Ρωμανοῦ Β΄⁴².

Η αρνητικὴ στάση των Βυζαντινῶν ἀπέναντι στην ἀπόκτηση θυγατέρας, οφειλόταν κυρίως στις υποχρεώσεις που ἦταν συνδεδεμένες με τη γέννηση ενός κοριτσιού. Ἐτσι εκτός ἀπὸ την φροντίδα και την ανατροφή της κόρης, οι γονεῖς ὀφείλαν να φροντίσουν για την ἀποκατάσταση και τον γάμο της, ἐπομένως και για την προίκα της. Σχετικὰ με την υποχρέωση αὐτὴ των γονέων ἀναφέρεται ὑπὸ του Συμεῶνος του μεταφραστοῦ στον βίο του ὀσίου Θεοφάνους ὅτι : *«εἰ μὲν ἄρσεν εἶη (τὸ τέκνον) μερικὴ τις ἐκκοπή ἑὶ δὲ θῆλυ, διπλοῦν τὸ κακὸν ἔχρεια γὰρ ἀναμεῖναι καὶ χρόνους γάμου καὶ λοιπῆς προνοίας»*⁴³. Το ὄνομα της οικογένειας δεν θα διαιωρίζοταν, ἀφοῦ μετὰ τον 11^ο αἰῶνα ἐπιτρεπόταν τα παιδιὰ, που ἀνήκαν στην αριστοκρατικὴ τάξη, να παίρνουν τόσο το οικογενειακὸ ὄνομα του πατέρα ὅσο και της μητέρας τους, ἰδιαίτερα ὅταν ἡ μητέρα προερχόταν ἀπὸ γενιὰ περισσότερο προβεβλημένη ἀπὸ την πατρικὴ. Ἐπιπλέον, οι υπηρεσίες που μπορούσε να προσφέρει ἡ κόρη στην οικογένειά της ἦταν περιορισμένες. Ὅταν θα ἔφτανε σε ἡλικία γάμου, θα παντρευόταν και θα ἐγκατέλειπε την οικογένειά της για να δημιουργήσει τη δική της ἢ θα ἔμενε ἀνύπανδρη, γεγονός που θα την καθιστοῦσε βάρος στους γονεῖς της⁴⁴.

Να σημειωθεῖ ἐπιπλέον ὅτι, ὅταν ἡ οικογένεια περιλάμβανε ἀγόρια και κορίτσια, στα ἀγιολογικὰ κείμενα, πρῶτα ἀριθμοῦνται τα ἀγόρια χωρὶς να διευκρινίζεται ἀν αὐτὴ ἦταν και ἡ σειρά ἡλικίας τους. Ο Θεόδωρος Στουδίτης, ἀναφερόμενος στους γονεῖς και στην οικογένεια του θείου και πνευματικοῦ του πατέρα Πλάτωνα, λέει: *«Πατέρες...τῶ μακαρίῳ Πλάτωνι, Σέργιος και Εὐφημία...φέρουσι γὰρ ὡσπερ εὐθυγενῆ βλαστόν, σὺν δυσὶ θυγατράσι, τὸν νῦν ἐπαινούμενον»*⁴⁵.

Τέλος, ἐντύπωση προκαλεῖ, ἡ χρῆση της λέξης *παιδίον* ἀπὸ τους Βυζαντινοὺς, καθὼς χρησιμοποιεῖται ὅταν γίνεται ἀναφορὰ σε ἀγόρι. Ἐτσι ο Χρυσόστομος ἀναφέρει: *«κόραις και παιδίσις γέγονας καταγέλαστος»*⁴⁶. Αξίζει να σημειωθεῖ

⁴¹ Νικολάου (2005) 33.

⁴² Νικολάου (2005) 33.

⁴³ Σπυριδάκης (1952) 111.

⁴⁴ Νικολάου (2005) 34.

⁴⁵ Νικολάου (2005) 35.

⁴⁶ Χρυσόστομος, PG, 61, 204.

πως με αυτή την έννοια, η συγκεκριμένη λέξη, χρησιμοποιείται ακόμη σε διάφορες περιοχές της Ελλάδας.

1.3 Η ΓΕΝΝΗΣΗ, Η ΦΡΟΝΤΙΔΑ ΚΑΙ Η ΑΝΑΤΡΟΦΗ ΤΩΝ ΠΑΙΔΙΩΝ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

-Ο τοκετός και η νεογνική φροντίδα

Η Βυζαντινή έγκυος, αναλογιζόμενη τη δύσκολη ώρα του τοκετού, προσπαθούσε, με διάφορα μέσα, να εξασφαλίσει την αίσια έκβασή του. Για τον λόγο αυτό επικαλούνταν τις ευχές πατέρων της εκκλησίας, ώστε «*μετά φιλανθρωπίας τέκη*», εξομολογούταν και μετελάμβανε των αχράντων μυστηρίων.

Κάποιες φορές, οι επίτοκες συμβουλευόνταν μάντεις και αστρολόγους, «*τούς τὰ ὑπὲρ τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν ἐπαγγέλλεσθαι βουλομένους*», όπως αναφέρει ο Χρυσόστομος⁴⁷. Κατά τη διάρκεια της εγκυμοσύνης και προκειμένου να γίνει γνωστό το φύλο του παιδιού, μιας και η γέννηση αρσενικού παιδιού είχε ιδιαίτερη σημασία, οι Βυζαντινές κατέφευγαν στους αστρολόγους, γεγονός που προκαλούσε τη διαμαρτυρία των πατέρων της εκκλησίας, οι οποίοι έλεγαν ότι: «*οὐκ ἔστι τῆς ἀστρονομίας ἔργον ἀπὸ τῶν ἄστρων εἶδέναι τοὺς τικτομένους*»⁴⁸. Η συχνότητα των διαμαρτυριῶν δείχνει ότι η συνήθεια αυτή ήταν αρκετά διαδεδομένη και επηρέαζε τους ανθρώπους όχι μόνο των κατώτερων κοινωνικῶν στρωμάτων αλλά και την αριστοκρατία, ακόμα και τους βασιλείς⁴⁹.

Η εγκυμοσύνη ολοκληρωνόταν τον 9^ο μήνα, υπάρχουν όμως και πληροφορίες για τη γέννηση παιδιῶν τον 7^ο μήνα της κύησης που κατάφεραν να επιβιώσουν. Γίνεται λόγος επίσης για τη γέννηση διδύμων και τετραδύμων, όπως αναφέρει ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, αλλά και πενταδύμων σύμφωνα με τη Χρονογραφία του Θεοφάνη⁵⁰.

Οι γυναίκες του Βυζαντίου γεννούσαν, κατά κανόνα στο σπίτι τους, κυρίως όσες ανήκαν σε ανώτερες κοινωνικά τάξεις. Μοναδική φαίνεται ότι είναι η περίπτωση της ίδρυσης στην Αλεξάνδρεια από τον αρχιεπίσκοπο Ιωάννη τον Ελεήμονα, επτά λοχοκομείων, προκειμένου να καταφεύγουν εκεί οι φτωχές επίτοκες και να δέχονται περίθαλψη, για επτά μέρες⁵¹.

Προς βοήθεια της επιτόκου καλείτο μαία, η οποία ανταποκρινόταν με επιτυχία σε περιπτώσεις χωρίς επιπλοκές. Όταν όμως εμφανίζονταν δυσκολίες που

⁴⁷ Χρυσόστομος, PG, 54, 448.

⁴⁸ Χρυσόστομος, PG, 57, 61, 62.

⁴⁹ Κουκουλές (1951) 19.

⁵⁰ Κουκουλές (1951) 26.

⁵¹ Σπυριδάκης (1952) 113.

ξεπερνούσαν τις δυνατότητές της, καλούσαν ιατρό, για περαιτέρω θεραπευτικούς χειρισμούς.

Οι δυσχέρειες του τοκετού ήταν πολλές φορές ανυπέρβλητες, λόγω του επιπέδου των επιστημονικών γνώσεων στον τομέα της Μαιευτικής και πλήθος κινδύνων απειλούσε τη ζωή μητέρας και παιδιού.

Μια τέτοια περίπτωση, ιστορικά γνωστή, ήταν ο έκτος τοκετός της αυτοκράτειρας Ευδοξίας, συζύγου του Αρκαδίου και μητέρας του Θεοδοσίου Β, ο οποίος στάθηκε μοιραίος για τη ζωή της, παρά τη φροντίδα που της παρείχαν οι ιατροί της αυτοκρατορικής αυλής⁵².

Σε ό,τι αφορά τις μαιές, αυτές δεν διακρίνονταν για τις ιδιαίτερες γνώσεις τους. Υπήρχαν όμως και εξαιρέσεις, μαιές δηλαδή που είχαν ιατρικές γνώσεις και ονομάζονταν *ιάτραιναι ή ίατρόμαιαι*. Ο Ρωμαίος Σωρανός ήθελε η μαιία να είναι εγγράμματος, κοσμία, αρτηλής με λεπτά και μακριά δάχτυλα, ενώ ο Μοσχίων, τόνιζε να μην είναι αυτή : *«ταραχώδης, μήτε λάλος, μήτε φιλάργυρος, αλλά σοφή και σώφρων και σιωπηρά και εύγνώμων και φιλόπονος»*⁵³.

Μετά τον τοκετό, η φροντίδα του νεογνού, είχε αφετηρία την αποκοπή του ομφαλίου λώρου και την εξέταση της σωματικής ακεραιότητας και της λειτουργικής αρτιότητας. Ο Αέτιος παρατηρεί: *«κλαυθμηρίσαι μετά τόνου του προσήκοντος ἔκ τε του πᾶσι τοῖς μορίοις καί ταῖς αἰσθήσεσιν, ἄρτιον ὑπάρχειν καί τούς φυσικούς ἄπαντας πόρους ἀπαραποδίστους ἔχειν οἷς ὠτων, ῥινῶν, φάρυγγος, οὐρήθρας, δακτυλίου καί ταῖς ἐκάστου μορίου φυσικάς κινήσεις μή νωθράς μή διεκλύτους ἔχειν καί τὰς τῶν ἄρθρων κάμψεις τε καί ἐκτάσεις μεγέθη τε καί σχήματα καί τήν αἴσθησιν ἀκριβῆ»*⁵⁴. Η περιγραφή του Αέτιου ανταποκρίνεται στην πλήρη πρώτη εξέταση του νεογέννητου.

Εντύπωση επίσης προκαλούν οι γνώσεις των επιστημόνων της εποχής, για τις τραυματικές εμπειρίες του νεογνού που αποχωρίζεται την ασφάλεια του μητρικού περιβάλλοντος για έναν κόσμο ψυχρό, με φώτα που το ερεθίζουν και με εχθρικές συνθήκες. Ο Αλέξανδρος Αφροδισιεύς γράφει: *«Διά τί τά βρέφη γεννηθέντα παραυτίκα κλαίει; διότι τήν αἴσθησιν καί τήν φύσιν ξενιζομένην ἔχειν ἀπό γάρ θερμῶν σωμάτων καί ἀπαλῶν τῆς μήτρας εἰς ἄγαν ψυχρόν ἔξεισιν ἴσως δέ καί ὑπό του φωτός καταπλήττεται οὐ γάρ, ὡς τινές φασι, ψυχή τόν οὐράνιον χῶρον ἀποβαλοῦσα σῶμα γήϊνον οἰκεί καί διά τουτο κλαίειν ἀναγκάζει τά βρέφη»*⁵⁵.

Η μαιία, έπλενε το βρέφος με χλιαρό νερό, που συνήθως περιείχε αρωματικά βότανα (δάφνη, σχίνο, μυρσίνη). Οι ιατροί, έδιναν ιδιαίτερη σημασία στο λουτρό των νεογνών και συμβούλευαν τις μητέρες για τον τρόπο και τον χρόνο που έπρεπε να γίνεται. Επειδή έκριναν πως ήταν δύσκολη η εξοικείωση με την

⁵² Πουλάκου-Ρεμπελάκου (2007) 21-22.

⁵³ Κουκουλές (1951) 21.

⁵⁴ Πουλάκου-Ρεμπελάκου (1992) 98.

⁵⁵ Πουλάκου-Ρεμπελάκου (1992) 98-99.

στρωμνήν αὐτοῦ καί τὰ ἱμάτια ὑπαλλάξαι ἑ καί τούτου γενομένου, τοῦ τε κλαυθμοῦ καί τῆς ὀργῆς ἐπαύσατο καί καθύπνωσεν»⁶³.

Οι μέθοδοι αποκοίμισης των βρεφῶν με βότανα και διάφορες ναρκωτικές ουσίες ὅπως το «*ἀντισήκωτον*», που δοκίμαζαν οι μητέρες και οι τροφοί, καταδικάζονταν ἀπὸ τους ιατροὺς και την εκκλησία. Η Εκκλησία στους Νομοκάνονες το καταδικάζει «*οἱ ποτίζοντες τὰ βρέφη τό λεγόμενον ἀντισήκωτον, εἰ μὲν βαπτισμένον ἢ ἀβάπτιστον χρόνον ἕνα, μετανόιας ῥ'»*. Επιπλέον ο Χρυσόστομος καταδικάζει τη συνήθεια των τροφῶν να τρομάζουν τα βρέφη με ομοιώματα μυθικῶν τεράτων, προκειμένου να τα ησυχάσουν.

Αντίθετα, για ἕναν ἡρεμο ὕπνο, συνιστοῦσαν αγκαλιές και νανουρίσματα για τα βρέφη, γιατί ὅπως εξηγηγεί ο Αλέξανδρος Αφροδισιεύς: «*Διά τί τὰ βρέφη μέλους ἀκούοντα παρά τῶν τροφῶν κλαθμυρίζοντα μὲν ἡσυχάζει, προϊόντα δέ, καί καθεύδει; διότι συνουσίωται μουσική καθάπερ καί πᾶσα ἐπιστήμη καί τέχνη τῇ ψυχῇ ὡσπερ καί θερμότης ἔμφυτος τῷ πυρί, καθῶς καί ὁ Πλάτων ἔφησε τάς ἐπιστήμας αναμνήσεις τῆς ψυχῆς εἶναι καί οὐ διδακτάς ἀκούσασα οὖν ἡ ψυχὴ τοῦ τοιοῦδε μέλους παρά τῶν μελιζόντων ὑπομιμνησκομένη μὲν ἀναγκάζει ἡσυχάζειν τὰ βρέφη θελγομένη δέ καί εἰς ὕπνον αὐτά καταφέρει ἄμολυντος μὲν γάρ οὔσα σώματος τάς ἐπιστήμας εἰλικρινεῖς ἔχει, μολυνθεῖσα δέ ἐν σώματι ὡσπερ εἰς λήθην μετρίαν αὐτῶν ἔρχεται»⁶⁴.*

Ὡστόσο ο Ορειβάσιος ἔθετε κάποιο ὄριο στις αγκαλιές και τα χᾶδια και ο Χρυσόστομος συμβούλευε τις τροφούς να αφήνουν τα παιδιά να περπατοῦν για να μην γίνονται ασθενικά⁶⁵. Οι ιατροί της εποχῆς συνιστοῦσαν, για τα μεγαλύτερα παιδιά, τη μέτρια σωματική ἀσκηση, χωρίς υπερβολές. Ο Ορειβάσιος υποστηρίζει: «*Τό δέ ὑπερπονεῖν τοὺς παῖδας οὐδαμῶς ἀγαθόν ἄναυξῆ γάρ ὑπό τῆς παρά καιρόν σκληρότητος ἀποτελεῖται τὰ σώματα»⁶⁶*. Για τα μικρά παιδιά συνιστοῦσε τις ἀθλοπαιδιές. Η Εκκλησία ἀπὸ την ἄλλη πλευρά ἀντιτίθετο στην ιδέα της ἀθλησης, ἀφού συνδέεται με την φροντίδα- λατρεία του σώματος. Ο Χρυσόστομος τέλος παρατηρεῖ σχετικά: «*ἡ γάρ σωματική γυμνασία πρὸς ὀλίγον ἐστίν ὠφέλιμος*»⁶⁷.

Η γέννηση ονομαζόταν κατὰ τους Βυζαντινοὺς χρόνους, *γενέθλιον*, ἀλλά και *γενέσιον*. Τα γενέθλια εορτάζονταν ως εἰδική περίσταση και ἀκολουθοῦσε συμπόσιο, ὅπως μας πληροφορεῖ ο Ιουλιανός: «*καί γενέθλια μὲν τις ἐστιῶν ἱκανῶς παρασκευάζει δεῖπνον καί ἄριστον ἐπὶ πολυτελεῖ τράπεζαν τοὺς φίλους παραλαμβάνων*»⁶⁸. Οι επισκέπτες προσέρχονταν για να δώσουν στο νεογέννητο ευχές και δῶρα, ὅπως γλυκίσματα, καρπούς και νομίσματα.

Πότε ἀκριβῶς εορτάζονταν τα γενέθλια, δεν γνωρίζουμε ἑ πάντως ἡ τελετὴ γινόταν λίγο μετὰ τη γέννηση. Οι Βυζαντινοί ὁμως, γιόρταζαν και την ἐπέτειο

⁶³ Πουλάκου-Ρεμπελάκου (1992) 142.

⁶⁴ Πουλάκου-Ρεμπελάκου (1992) 143-144.

⁶⁵ Χρυσόστομος, PG, 60, 378.

⁶⁶ Πουλάκου-Ρεμπελάκου (1992) 140.

⁶⁷ Χρυσόστομος, PG, 62, 561.

⁶⁸ Κουκουλές (1951) 35.

της γέννησης τους. Ο Χρυσόστομος αναφέρει: «*Ἡρώδης γενέσιά ποτε ἐπέτελει καὶ τὴν ἡμέραν ἤγεν, ἐν ἧ ἔτέχθη*»⁶⁹.

Τα βρέφη, με τη συνοδεία της μητέρας τους, μετά από σαράντα μέρες από τη γέννησή τους, οδηγούνταν στην εκκλησία, για να τους δοθούν ευχές, κατά μίμηση της εισόδου της Παναγίας, στο Ναό, με τον Ιησού, βρέφος.

-Η βάπτιση του βρέφους

Μετά από σύντομο χρονικό διάστημα, ακολουθούσε η βάπτιση του νεογέννητου. Η εμφάνιση του σώματος στο νερό, για τους Χριστιανούς, συντελεί στην κάθαρση του σώματος από τις αμαρτίες. Γι' αυτό η εκκλησία θεωρούσε υπεύθυνους τους γονείς, αν το βρέφος πέθαινε χωρίς να έχει προηγουμένως βαπτισθεί. Ο ανάδοχος έδινε στο βρέφος το όνομα, το οποίο σύμφωνα με το Χρυσόστομο, προερχόταν από το όνομα των πάπων ή στενών συγγενών. Κάποιες φορές δινόταν στο βρέφος το όνομα της μητέρας, τιμής ένεκεν, ή ακόμα και του πατέρα, όταν υπήρχε κίνδυνος θανάτου. Ο ανάδοχος, ανάλογα με την κοινωνική του θέση και την οικονομική του κατάσταση, την ημέρα της βάπτισης, έδινε δώρα στο βρέφος και αναλάμβανε την πνευματική του καθοδήγηση.

-Η διατροφή των παιδιών στο Βυζάντιο

Όπως σε όλες τις εποχές μέχρι σήμερα, έτσι και στο Βυζάντιο, η κύρια τροφή του νεογνού ήταν το μητρικό γάλα. Οι μητέρες, κυρίως οι πιο φτωχές, θήλαζαν τα παιδιά τους και μάλιστα, όπως αναφέρει ο Μιχαήλ Ψελλός, όλοι εύχονταν στο νεογέννητο, να μην δεχθεί άλλη θηλή εκτός από τη μητρική⁷⁰.

Πολλές γυναίκες όμως, που ανήκαν στην ανώτερη κοινωνική τάξη, προσλάμβαναν τροφούς, οι οποίες χαρακτηρίζονται με τον αρχαίο όρο «*τίθται*». Ως «*τίθτη*» συναντάται στον Γρηγόριο Νύσση, ενώ ως «*πιθήνη*» στον Ιωάννη Χρυσόστομο. Η Εκκλησία δεν συμφωνούσε με αυτή την τακτική και πίστευε πως οι μητέρες δεν έπρεπε να καταφεύγουν σε αυτές. Ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, έφτανε να παρουσιάζει την παράδοση βρέφους σε τροφό, ως έκθεση: «*εἰσί γάρ μητέρες, αἱ τίκτουσι μὲν, οὐκ ἐκτρέφουσι δέ, ἀλλ ὡς εἰπεῖν ἐκτιθέασι ταῖς τιθηνοῖς*»⁷¹. Παρόλα αυτά, η αυτοκρατορική οικογένεια προσλάμβανε τροφούς για την ανατροφή των βασιλοπαίδων, παραβιάζοντας τις υποδείξεις της Εκκλησίας⁷².

⁶⁹ Κουκουλές (1951) 36.

⁷⁰ Κουκουλές (1949) 319.

⁷¹ Πουλάκου-Ρεμπελάκου (1992) 104.

⁷² Πουλάκου-Ρεμπελάκου (2007) 23.

Πόση σημασία έδιναν οι Βυζαντινοί στον μητρικό θηλασμό, φαίνεται από τα κριτήρια που έθεταν για την επιλογή της τροφού. Η τροφός έπρεπε να διαθέτει άριστη υγεία και να είναι στην κατάλληλη ηλικία. Όπως αναφέρει ο Αέτιος: «οὔτε νεωτέραν ἐτῶν κ' οὔτε πρεσβυτέραν ἐτῶν μ' »⁷³. Έπρεπε να διαθέτει μια συγκεκριμένη σωματική διάπλαση, να τη διακρίνει ψυχική ηρεμία και σύνεση, να έχει προϋπηρεσία σε ανατροφή παιδιών και να τρέφεται υγιεινά και ισορροπημένα. Συνιστώνται τα ψάρια και τα κρέατα (εκτός από το σελάχι, το βοδινό και το κατσικίσιο κρέας), ενώ υπάρχουν συστάσεις και απαγορεύσεις για διάφορες τροφές όπως ήταν τα λαχανικά και τα όσπρια.

Εάν η τροφός δεν ακολουθούσε τις διατροφολογικές συμβουλές, το γάλα ήταν ακατάλληλο, «*μοχθηρόν*» και ευθυνόταν για την αδιαθεσία των βρεφών. Γενικά συνιστούνταν μικρά και τακτικά γεύματα και διάρκεια του θηλασμού ως τα 2-3 χρόνια της ζωής του παιδιού.

Επειδή το γάλα ήταν η βασικότερη τροφή των βρεφών, οι μητέρες που αντιμετώπιζαν προβλήματα με το θηλασμό, κατέφευγαν στην Εκκλησία και στους αγίους. Οι προστάτριες-άγιες, που βοηθούσαν τις μητέρες να αντιμετωπίσουν τις δυσκολίες ήταν η αγ. Ωραιοζήλη και η αγ. Τρύφαινα. Ο Κλήμης ο Αλεξανδρεύς στον «*Παιδαγωγό*», θεωρεί ιεροτελεστία τον θηλασμό και τον παραλληλίζει με το κήρυγμα του Χριστιανισμού: «*ὡσπερ τῷ γάλακτι αἱ τίτθαι τοὺς παῖδας τοὺς νεογνοὺς ἐκτρέφουσι καὶ γὰρ ἐγὼ οὕτω τῷ Χριστῷ γάλακτι λόγῳ πνευματικὴν ὑμῖν ἐνστάζων τροφήν*»⁷⁴.

Στο γάλα, το οποίο αποτελούσε βασικό συστατικό του βρεφικού και παιδικού διαιτολογίου, αφιερώνονται πολλές σελίδες των ιατρικών κειμένων, όπου γίνεται αναφορά στην ωφέλεια αλλά και στις βλαπτικές του επιδράσεις. Κατά τους Βυζαντινούς το γάλα, όταν προσφέρεται χωρίς αραιώση βλάπτει τα δόντια και προκαλεί δυσπεψία.

Οι τροφές εισάγονταν στα παιδιά σταδιακά, μετά την αρχή της οδοντοφυΐας και παρασκευάζονταν από τις μητέρες. Προτεινόταν ελαφρές και ρευστές τροφές, όπως αβγά μελάτα, κομματάκια ψωμιού σε αραιωμένο κρασί και τη γνωστή κρέμα γρούτη ή αθήρη, η οποία παρασκευάζοταν από σιμιγδάλι ή κριθάρι. Υπήρχαν και άλλες τροφές που προορίζονταν για βρέφη και μικρά παιδιά. Οι μητέρες πρόσφεραν συχνά στα νήπια μέλι και βούτυρο. Ο Μέγας Βασίλειος παρατηρεί: «*παιδικῇ τροφῇ χρῆναι βουτύρῳ καὶ μέλιτι*». Δινόταν επίσης τραχανάς, ρυζόγαλο και μουσταλευριά⁷⁵.

Πολλές μητέρες είχαν τη συνήθεια να μασούν οι ίδιες την τροφή και μετά να την τοποθετούν στο στόμα του νηπίου. Η συνήθεια αυτή καταδικαζόταν από τους ιατρούς του Βυζαντίου που την θεωρούσαν επιβλαβή για το νήπιο.

Τα παιδιά του Βυζαντίου έτρωγαν επίσης ψωμί με τυρί και ελιές, λαχανικά και όσπρια. Κατανάλωναν ακόμα φρούτα της εποχής και ξηρούς καρπούς όπως αμύγδαλα, καρύδια και φουντούκια. Το ψωμί, αποτελούσε βασικό στοιχείο της

⁷³ Πουλάκου-Ρεμπελάκου (1992) 105.

⁷⁴ Πουλάκου-Ρεμπελάκου (1992) 121-122.

⁷⁵ Πουλάκου-Ρεμπελάκου (1992) 127.

διατροφής των παιδιών και υπήρχαν διάφορες κατηγορίες ψωμιού που απευθύνονταν σε ανθρώπους ανάλογα με την οικονομική τους κατάσταση. Ιδιαίτερα αγαπητός άρτος στα παιδιά ήταν το *κολλίκιον* (κουλούρι), το οποίο είχε κρικελλοειδές σχήμα. Ο Ησύχιος αναφέρει σχετικώς: «*κολύρας ἄρτιδια μικρά καθάρᾳ*». Στο Λεξικό της Σούδας απαντάται: «*κολύρα ἔϊδος ἄρτου ἢ ὁ μικρός ἄρτος, ὃν τοῖς παιδίοις διδῶσι*»⁷⁶.

Για τα γεύματα με κρέας υπήρχε επιφύλαξη ἡ οι ιατροὶ εξαιρούν το κοτόπουλο που θεωρεῖται ελαφρότερο και συνεπῶς καταλληλότερο. Ἄλλωστε δεν υπήρχε ἰδιαίτερη προτίμηση στο κρέας, λόγω κόστους αλλά και εξαιτίας των νηστειῶν⁷⁷. Ἡ Εκκλησία ἐξάλλου, υποστήριζε ὅτι τα παιδιά ἔπρεπε να τηροῦν τις ἐκκλησιαστικὲς νηστείες, ὅπως ἀκριβῶς και οἱ ἐνήλικοι.

Σύμφωνα με τοὺς Βυζαντινοὺς, τα παιδιά κυριαρχοῦνταν ἀπὸ θερμότητα και ὑγρασία και γι' αὐτὸ συνιστοῦσαν τὴ χρήση οἴνου και ὕδατος σε αὐτά. «*Καὶ οἴνου δέ τὸν οὔτω πεφυκότα παῖδα μέχρι πλείστου μηδὲ ὡς γεῦειν ὑγραίνει τε γὰρ ἰκανῶς καὶ θερμαίνει τὸ σῶμα πινόμενος οἴνος, ἐμπίλησί τε τὴν κεφαλὴν ἀτμῶν ἐν ταῖς θερμαῖς καὶ ὑγραῖς κράσεσιν οἷα περ ἔστί καὶ ἡ τῶν τοιῶνδε παιδίων*»⁷⁸. Ὁ Ορειβάσιος ὁμως τόνιζε ὅτι τα παιδιά δεν ἐπωφελοῦνται ἀπὸ τὸν οἶνο, ἀλλὰ ἀντίθετα ζημιώνονται ἀπὸ τις παρενέργειές του.

Για τὴ χρήση τοῦ νεροῦ, υπήρχαν διαφορετικὲς ἀπόψεις. Ἡ περιορισμένη χρήση νεροῦ θεωρεῖται λογικὴ ἐνῶ ἡ ἀνευ μέτρου «*ὑπνωδέστερά τε εὐθύς γίνεται καὶ νωθρότερα, καὶ ὄγκος ἐν γαστρὶ ἔνεστι καὶ φῦσα καὶ οὐρεῖ ὕδατωδέστερα*»⁷⁹. Ὁ Αἰτίος θέτει περιορισμοὺς στὴν πόση νεροῦ: «*οὐ μὴν οὐδέ ψυχροῦ ὕδατος εἰς τὸ παντελὲς εἶργειν κελεύω τοὺς τοιοῦτους παῖδας, ἀλλ' ἐπὶ τε σιτίοις τὰ πολλά καὶ κατὰ τὰς θερμότερας ὥρας, ἐπιτρέπω χρῆσθαι τῷ καλλίστῳ ὕδατι*»⁸⁰. Γενικότερα, οἱ υπερβολές στὴ διατροφή καταδικάζονταν ἀπὸ τοὺς Πατέρες τῆς Εκκλησίας και τοὺς ιατροὺς, διότι ἐπηρέαζαν τὴν ἀνάπτυξη τῶν παιδιῶν. Ὁ Μέγας Βασίλειος υπογραμμίζει σχετικῶς: «*τῷ ὑπερβάλλοντι κόρῳ τὴν ἀποστροφὴν ἐμποιῆσαι*»⁸¹.

Τέλος ὁ Ορειβάσιος ἀναφέρεται στα πλεονεκτήματα που ἔχει ἡ ἀνατροφή τῶν παιδιῶν στὴν ἐξοχή. Ὑποστηρίζει σχετικῶς: «*... Τεκμαίροιο δέ ἂν τὴν ἡδίστην τοῦ χωρίου ἀναθυμίασιν ὑγιεινήν, καὶ ἀπὸ τῶν ἐν τῷ χωρίῳ γεννωμένων ζώων ἅπαντα γὰρ τὰ παιδιά εὐθαλέστερα καὶ εὐσάρκα καὶ τὸ χρῶμα εὐανθέστερα*»⁸².

⁷⁶ Πάσχος (1993) 390.

⁷⁷ Koder (2005) 22.

⁷⁸ Πουλάκου-Ρεμπελάκου (1992) 129.

⁷⁹ Πουλάκου-Ρεμπελάκου (1992) 129.

⁸⁰ Πουλάκου-Ρεμπελάκου (1992) 130.

⁸¹ Μ. Βασίλειος, PG, 31. 269.

⁸² Πουλάκου-Ρεμπελάκου (1992) 143.

-Η διαπαιδαγώγηση των παιδιών στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία και οι δραστηριότητές τους

Τα παιδιά, όπως σε κάθε οικογένεια, έτσι και στη βυζαντινή, αποτελούσαν το στήριγμα άλλα και την ελπίδα κάθε γονέα. Η φροντίδα όμως και η ανατροφή των παιδιών στα καθοριστικά πρώτα χρόνια της ζωής τους, ήταν έργο που αναλάμβανε κυρίως η μητέρα, ενώ στις ευκατάστατες οικογένειες την υποχρέωση αυτή αναλάμβανε η τροφός. Στα αγιολογικά κείμενα, η γυναίκα εξυψώνεται κυρίως μέσω της μητρότητας και του ρόλου που αναλαμβάνει στη διαπαιδαγώγηση του νηπίου. Ο Χρυσόστομος αναφέρει ότι τα παιδιά, ρυθμίζουν τη ζωή τους, μιμούμενα τα ήθη των μητέρων⁸³. Για τον λόγο αυτό, η μητέρα έπρεπε να είναι υπόδειγμα ηθικού βίου. Οι μητέρες, μετά τον θάνατο του πατέρα και εφόσον δεν παντρεύονταν ξανά, γίνονταν επίτροποι των ανήλικων παιδιών τους και έπαιζαν καθοριστικό ρόλο στην ανατροφή και στις επιλογές τους.

Οι μητέρες λοιπόν φρόντιζαν για τη διατροφή και την κάλυψη των αναγκών των παιδιών τους, τα οποία έκαναν τα πρώτα βήματά τους κάτω από το άγρυπνο βλέμμα τους. Όταν τα νήπια άρχιζαν να περπατούν, τότε οι μητέρες φρόντιζαν να τα υποβοηθούν στο βάδισμα χρησιμοποιώντας «*ύπότροχον δίφρον*», τη λεγόμενη σήμερα «στρατούλα»⁸⁴. Και όταν ερχόταν η ώρα του ύπνου, αυτές, όπως η μητέρα του Μιχαήλ Ψελλού στις αρχές του 11^{ου} αιώνα, νανούριζαν τα παιδιά τους και όταν πίστευαν πως είχαν αποκοιμηθεί, τα φιλούσαν⁸⁵ και σχημάτιζαν πάνω τους το σύμβολο του σταυρού⁸⁶.

Συχνά στα κείμενα περιγράφονται τρυφερές σκηνές μεταξύ γονέων και νηπίων, καθώς δεν έλλειπαν οι αγκαλιές και τα παιχνίδια. Πολλές φορές οι μητέρες κρύβονταν, προκειμένου να τις αναζητήσουν τα παιδιά⁸⁷, ενώ όταν αυτά δυσανασχετούσαν και έκλαιγαν, δεν παρέλειπαν να τα ρωτήσουν: «*τί σοί έστιν, τέκνον μου, ίνα τί κλαίεις και στενάξεις;*»⁸⁸.

Πολλές φορές, οι μητέρες, παρηγορούσαν τα παιδιά που έκλαιγαν με την αφήγηση παραμυθιών. Ο Μ. Βασίλειος αναφέρεται σε μητέρες «*αί τά νήπια δι' έπιπλάσεως τών διηγημάτων κατασιγάζουσι*»⁸⁹. Ο ιερός Χρυσόστομος μας παραδίδει την εξής αρχή βυζαντινού παραμυθιού: «*ήσαν δύο τινές παιδες πατρός ενός*», «*ήσαν páλιν δύο άδελφοί πρεσβύτερος páλιν και νεώτερος*», «*βασιλεύς ... τρεῖς παιδας έσχε*»⁹⁰.

Για τους Βυζαντινούς, τα παραμύθια προέρχονταν από τα όνειρα και σχετίζονταν με την αρχαία Ελληνική μυθολογία. Οι πατέρες της Εκκλησίας,

⁸³ Χρυσόστομος, PG, 62, 374.

⁸⁴ Κουκουλές (1948) 148.

⁸⁵ Guillou-Odorico (1996) 278.

⁸⁶ Θεόδωρος Στουδίτης, PG, 99, 888, 928.

⁸⁷ Ιωάννης Κλίμακος, PG, 88, 813.

⁸⁸ Κουκουλές (1948) 149.

⁸⁹ PG, 32, 1304.

⁹⁰ Κουκουλές (1955) 329.

προσπαθούσαν να αποτρέψουν τους γονείς από τις διηγήσεις παραμυθιών, θεωρώντας τις επιβλαβείς για τα παιδιά. Ο Γρηγόριος ο Θεολόγος, διηγείται ότι η μητέρα του δεν ήθελε να μολύνεται η ακοή του *διηγήμασιν Ἑλληνικοῖς*, ενώ ο Χρυσόστομος συνιστά να μην διηγούνται στα παιδιά τα «*περὶ τῶν χρυσομάλλων δερμάτων*»⁹¹. Αντίθετα, ενθαρρύνει τους γονείς να ησυχάζουν τα νήπια με αφηγήσεις που προέρχονται από την Αγία Γραφή, όπως η παιδική ηλικία του Ισαάκ και του Ιακώβ. Ο Μιχαήλ Ψελλός αναφέρει ότι η μητέρα του, για να τον αποκοιμήσει «*τὸν Ἰσαάκ ἀγόμενον ὑπὸ τοῦ πατρὸς καὶ θυόμενον, νῦν δὲ Ἰακώβ εὐλογίας τυγχάνοντα πατρικῆς ὅτι κατὰ τὰς ὑποθήκας πεποίηκε τῆς μητρὸς*»⁹².

Σε περιπτώσεις που τα παιδιά συνέχιζαν να δυστροπούν, να είναι ανήσυχα και να κλαίνε, παρόλες τις προσπάθειες των γονέων, τότε αυτοὶ κατέφευγαν στον εκφοβισμό, χρησιμοποιώντας προσωπεία, αντικείμενα (ὅπως τα αυτιά της αλεπούς), αλλά και απειλές ὅτι θα τα ἔδιναν «*εἰς τὴν ἄρκτον*» ἢ τον «*βαβουτσιά* (σημερινὸς μπαμπούλας)». Συχνά, οἱ γονεῖς χρησιμοποιοῦσαν απειλές, επιπλήξεις ἀλλὰ καὶ σωματικὲς τιμωρίες, προκειμένου να διορθώσουν τὴν μη αποδεκτὴ συμπεριφορὰ των παιδιῶν τους, καθὼς ορίζουν καὶ οἱ διαταγὲς των ἀγίων Αποστόλων, «*Στύφετε δὲ αὐτὰ καὶ δαρμοῖς καὶ ποιεῖτε ὑποτακτικὰ*»⁹³. Δὲν λείπουν ὁμως καὶ οἱ μαρτυρίες ὅτι πολλές φορές οἱ γονεῖς, ἀπευθυνόμενοι πρὸς τὰ παιδιά τους, ὡς ἔνδειξη τρυφερότητας, χρησιμοποιοῦσαν παιδικὲς λέξεις,⁹⁴ «*τά τῶν παιδίων ιδιώματα*»⁹⁵, ὅπως ἀναφέρει ὁ Μιχαήλ Ψελλός.

Ἰδιαιτέρη σημασία δινόταν στὴν ἐπίβλεψη των συναναστροφῶν των παιδιῶν καὶ δὲν τους ἐπιτρεπόταν να δημιουργήσουν φιλίες με κακοαναθρεμμένα ἢ αὐθάδη παιδιά. Τα παιδιά ἔπρεπε να δείχνουν σεβασμὸ πρὸς τους γονεῖς, ὑποταγὴ καὶ ὑπακοή. Το συνετὸ, λογικὸ, καλοαναθρεμμένο, γεμάτο σεβασμὸ παιδί, ἀποτελοῦσε καύχημα για τους γονεῖς του, ἐνῶ ὁ παράλογος, πονηρὸς, χωρὶς σεβασμὸ γιος, θα μετέδιδε τὴν κατὰπτωσὴ καὶ στους ἀπογόνους του⁹⁶.

Ἀλλὰ καὶ οἱ κόρες μάθαιναν να ὑπακοῦνε πλήρως στις ἐπιθυμίες καὶ στις ἀποφάσεις των γονέων καὶ κυρίως των πατέρων τους. Ἡ ἀνατροφή των κοριτσιῶν συνδεόταν ἀμεσα με τὸν ρόλο που αὐτὰ εἶχαν μέσα στὴν οἰκογένεια καὶ με τις προοπτικὲς που ἀνοίγονταν για τὸ μέλλον τους. Για τὰ κορίτσια οἱ προοπτικὲς ἦταν ελάχιστες ἀφοῦ οἱ ἐπιλογὲς που διέθεταν ἦταν να παντρευτοῦν ἢ να ἀκολουθήσουν τὸν μοναχικὸ βίον⁹⁷. Ἐξάλλου, ἡ παιδικὴ θνησιμότητα στα κορίτσια ἦταν μεγαλύτερη, ἐξαιτίας διαφορετικῆς μεταχείρισης συγκριτικὰ με τὰ ἀγόρια καὶ ἐλλιπὲς φροντίδας⁹⁸.

⁹¹ Κουκουλές (1955) 327.

⁹² Κουκουλές (1955) 328-329.

⁹³ Κουκουλές (1948) 150.

⁹⁴ Γρηγόριος Νύσσης, PG, 45, 181.

⁹⁵ Κουκουλές (1948) 149.

⁹⁶ Guillou-Odorico (1996) 278.

⁹⁷ Νικολάου (2005) 41-42.

⁹⁸ Λαΐου-Θωμαδάκη (1987) 385.

Οι μητέρες φρόντιζαν να εκπαιδεύσουν τις κόρες, ώστε αυτές να εξελιχθούν σε αξιόλογες οικοδέσποινες. Έμεναν στο σπίτι και απολάμβαναν τη φροντίδα της μητέρας τους, στον γυναικωνίτη, όπου και δέχονταν τους στενούς συγγενείς. Όταν γίνονταν έξι ετών, δέχονταν τη διδασκαλία των ιερών γραμμάτων, για τρία χρόνια, συνήθως από τη μητέρα. Μετά από αυτό, οι Βυζαντινοί θεωρούσαν ότι οι κόρες ήταν έτοιμες να επιδοθούν στην εκμάθηση των οικιακών έργων.

Κλεισμένες στο σπίτι, έπρεπε να προστατεύονται από τα αντρικά βλέμματα, ενώ όταν υπήρχε ανάγκη να βγουν έξω, έπρεπε να έχουν καλυμμένο το πρόσωπο και να συνοδεύονται από γυναίκα με εξαιρετικό ήθος. Αυτό δεν ίσχυε στις φτωχές βυζαντινές οικογένειες, όπου οι βιοτικές ανάγκες οδηγούσαν τα νεαρά κορίτσια έξω από το σπίτι προκειμένου να βοηθήσουν στο νοικοκυριό. Ήταν επίσης μεμπτό, οι κόρες, πίσω από τα παράθυρα του δωματίου τους να περιγελούν τους περαστικούς ή να τραγουδούν ερωτικά τραγούδια, τα οποία χαρακτηρίζονταν ως *νόθα* και *πορνικά*. Με το ίδιο σκεπτικό, οι γονείς δεν μπορούσαν να παρουσιάσουν τις θυγατέρες τους σε συνεστιάσεις, όπου μετείχαν άνδρες⁹⁹.

Ο Θεόδωρος Στουδίτης, στον επιτάφιο λόγο για τη μητέρα του Θεοκτίστη, κάνει μια σύντομη αλλά σαφή περιγραφή της παιδικής ηλικίας και του τρόπου ανατροφής των κοριτσιών, αναφερόμενος στις επιλογές της μητέρας του κατά την ανατροφή του ίδιου και της αδελφής του. Στόχος της ήταν να εκπαιδεύσει τα παιδιά της με νουθεσίες και παραινήσεις, με τρόπο γλυκύ αλλά και με αυστηρότητα. Προστάτεψε την κόρη της από τα βλέμματα των ανδρών και τα υπερβολικά στολίδια. Φρόντισε να γίνει θεοσεβής, την εκπαίδευσε στα ιερά γράμματα και τη δίδαξε να δέχεται και να φροντίζει τους φτωχούς. Έτσι η νεαρή Βυζαντινή συγκέντρωνε όλες τις αρετές που έπρεπε να έχει μια κόρη: ήταν θεοσεβής, μορφωμένη, φιλόανθρωπη, σεμνή και απέριπτη¹⁰⁰.

Οι Βυζαντινοί ενδιαφέρονταν όμως και για τη σωματική, εξωτερική ομορφιά των θυγατέρων, την οποία συνέδεαν πάντα με την ψυχική ομορφιά. Οι γονείς φρόντιζαν για τα ρούχα των παιδιών τους, ανάλογα με την οικονομική κατάσταση και την κοινωνική τάξη στην οποία ανήκαν. Το ντύσιμο κόστιζε πολύ και η τιμή καθοριζόταν από το υλικό από το οποίο ήταν φτιαγμένο το ρούχο. Έτσι γνωρίζουμε ότι τα παιδιά φορούσαν στο κεφάλι *καρακάλλιον*, δηλαδή κουκούλα και ότι οι πλούσιοι έντυναν τα παιδιά τους με μεταξωτά φορέματα, ενώ δεν έλειπαν και τα χρυσά κοσμήματα (*ψέλλιον, μανιάκιον*)¹⁰¹.

Η ομορφιά ωστόσο των βυζαντινών θυγατέρων, έπρεπε να μένει μακριά από τα ξένα αντρικά μάτια και να φυλάσσεται μόνο για τον μελλοντικό σύζυγο. Υπήρξαν βέβαια και νεαρές Βυζαντινές που συγκέντρωναν όλες τις χάρες, αλλά παρά την επιθυμία και τις πιέσεις των γονέων τους, αποφάσισαν να ακολουθήσουν τον δρόμο του μοναχισμού. Όμως δε λείπουν και οι περιπτώσεις

⁹⁹ Κουκουλές (1949) 165-176.

¹⁰⁰ Νικολάου (2005) 47-48.

¹⁰¹ Κουκουλές (1948) 160.

κατά τις οποίες μόνοι οι γονείς οδήγησαν ή ευλόγησαν την είσοδο των παιδιών τους στη μοναχική ζωή.

Η Θεοδώρα της Θεσσαλονίκης και ο σύζυγός της προσέφεραν στον Θεό τη μόλις έξι ετών κόρη τους και την οδήγησαν στο μονύδριο του Ευαγγελιστή Λουκά στη Θεσσαλονίκη. Την παρέδωσαν στη μοναχή Αικατερίνη και την επόμενη μέρα η κόρη εκάρη μοναχή και πήρε το όνομα Θεοπίστη. Σημειώνεται η πολύ μικρή ηλικία του κοριτσιού, κατά την οποία αποφάσισαν οι γονείς να καρεί μοναχή η κόρη τους. Η ηλικία εισδοχής στη μοναστική ζωή ήταν αυτή των δέκα ετών, ορισμένη από τη σύνοδο του Τρούλλου (692) με τον 40^ο κανόνα, κατά τροποποίηση των κανόνων του Μ. Βασιλείου¹⁰².

-Τα παιδικά παιχνίδια, τα αθύρματα

Οι γνώσεις μας γύρω από τα παιχνίδια που προτιμούσαν να παίζουν τα παιδιά στο Βυζάντιο είναι ελλιπείς και συγκεχυμένες. Αν και γίνεται αναφορά σε διάφορα κείμενα της περιόδου, σε παιδικά παιχνίδια, ωστόσο δεν δίνονται πληροφορίες για την κατασκευή των παιχνιδιών, το υλικό από το οποίο ήταν φτιαγμένα, τη χρήση και τον τρόπο που αυτά παίζονταν. Ο Φαίδων Κουκουλές εξηγεί την έλλειψη πληροφοριών για τα παιδικά παιχνίδια των Βυζαντινοπαίδων ως αποτέλεσμα της αδιαφορίας των Βυζαντινών για τις λαογραφικές σπουδές. Σύμφωνα με άλλους ερευνητές, η παντελής έλλειψη ενδιαφέροντος των Βυζαντινών για την περιγραφή και τη χρήση των παιχνιδιών, θα μπορούσε να σχετίζεται με την γενικότερη απαξίωση της παιδικής ηλικίας από τον μεσαιωνικό άνθρωπο¹⁰³.

Η λέξη αθύρματα χρησιμοποιούνταν συνήθως κατά την αρχαιότητα στον πληθυντικό και αντιστοιχούσε γενικά με αυτό που οι Ρωμαίοι αποκαλούσαν *crepundia* οι Βυζαντινοί διατήρησαν την ελληνική ονομασία. Γενικά κατά τη βυζαντινή περίοδο επιβίωσαν σχεδόν όλα τα αρχαιοελληνικά παιχνίδια, πολλά διατηρώντας και την ίδια ονομασία, ενώ πιθανότατα διείσδυσαν και υιοθετήθηκαν κατά περιόδους ξένα, όπως περσικά ή φραγκικά, τα οποία ενσωματώθηκαν στον καθημερινό βίο των Βυζαντινών¹⁰⁴. Σήμερα είναι γνωστά με τον όρο παιχνίδια, με τον οποίο νοούνται τόσο τα αντικείμενα, όσο και τα συλλογικά παιχνίδια, οι αρχαίες *παιδιαί*¹⁰⁵.

Οι Βυζαντινόπαιδες έπαιζαν διάφορα παιχνίδια, εντός και εκτός σπιτιού. Εκτός οικίας έπαιζαν κυρίως τα αγόρια, αφού τα κορίτσια ήταν περιορισμένα στο σπίτι. Ο Αγαθίας, στα Επιγράμματα, αναφέρει το παράπονο μιας κόρης, η οποία λέει

¹⁰² Νικολάου (2005) 52.

¹⁰³ Αναγνωστάκης-Λαμπροπούλου (2008) 70.

¹⁰⁴ Αναγνωστάκης-Λαμπροπούλου (2008) 72.

¹⁰⁵ Αναγνωστάκης-Λαμπροπούλου (2008) 69.

ότι τα αγόρια μπορούν να παίζουν έξω στους δρόμους, ενώ: «*ἡμῖν δὲ οὐδὲ φάος λεύσειν, ἀλλὰ μελάθροις κρυπτόμεθα, ζοφεραῖς φροντίσι τηρόμεναι*»¹⁰⁶.

Οι *πλαγγόνες* (κούκλες), αποτελούσαν το αγαπημένο παιχνίδι κάθε κοριτσιού στο Βυζάντιο. Εξακολουθούσαν να υπάρχουν σε δύο μορφές, τόσο της ολόσωμης μονοκόμματης κούκλας, όσο και του νευρόσπαστου, της αρθρωτής δηλαδή κούκλας. Εκτός από το όνομα *πλαγγών*, *κόρη* και *νύμφη*, στα βυζαντινά χρόνια χρησιμοποιούνταν και η λαϊκότερη λέξη *νέννος* ή *νιννί* (το), που σημαίνει μωράκι ή μικρό παιδί¹⁰⁷.

Για την κατασκευή τους χρησιμοποιούνταν διάφορα υλικά όπως ο πηλός, ο γύψος, το κερί, το κόκαλο και το ελεφαντόδοντο. Η διάθεση των κουκλών γινόταν στα εργαστήρια που βρίσκονταν σε κάθε πόλη. Οι *κοροπλάθοι* ήταν επαγγελματίες ειδικευμένοι στην κατασκευή ανθρώπινων ή ζωικών ομοιωμάτων, τα οποία κατασκεύαζαν από πηλό ή κερί, όπως αναφέρεται στη Σούδα¹⁰⁸.

Αγαπημένη απασχόληση επίσης *των κοριδίων*, όπως αναφέρει ο Μητροπολίτης Ναυπάκτου, Ιωάννης Απόκαυκος, ήταν και τα πεντόβολα: «*μη μέντοι άκτάς τάς θαλασσίους περισκοπεῖν καί συλλέγειν εκείθεν στρογγυλά βωλάρια, ὅσα τῆ θαλασσία φόρα μεταφερόμενα καί μετακινούμενα στρογγύλονται μὲν ἕκ τῆς παρατρίψεως, εἰς παίγνια δὲ τοῖς κοριδίοις ἐπισωρεύονται, μηδ' ἀναπετάζειν ταῦτα πρὸς τὸν ἀέρα καί τὴν παλάμην μετάγοντας τὴν καταφορὰν τῶν ἀναρριφέντων δέχεσθαι τῷ καρπῷ καί τῷ πλείονι τοῦ ποσοῦ τὴν νίκην ἐπιμετρεῖν, τῶν δὲ καταχθέντων ὀλιγοδόχῳ τῷ ἀντιπαίζοντι τὴν ἦτταν ἐπιψηφίζεσθαι καί τύπτειν οὕτω κονδύλοισι περὶ τὸν πῆχυν τοῦ ἠττηθέντος*»¹⁰⁹.

Στα μικρά παιδιά δημοφιλή ήταν τα παιχνίδια ήχων. Το σείστρο, η γνωστή σε μας κουδουνίστρα, χρησιμοποιόταν από τους γονείς, σύμφωνα με τον Πολυδεύκη, γιατί μέσω του ήχου «*καταβαυκαλῶσι τὰ δυσυπνοῦντα τῶν παιδίων*»¹¹⁰. Το σείστρο, μαζί με την *πλαταγή* ήταν τα πρώτα παιχνίδια που χάριζαν στα παιδιά, με σκοπό να παίξουν αλλά και για να τα προστατεύσουν από κάθε κακό, αφού από την αρχαιότητα τα πρώτα παιδικά παιχνίδια είχαν έντονα μαγικό και αποτροπαϊκό χαρακτήρα¹¹¹.

Ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος αναφέρει ότι τα παιδιά στις μέρες του διασκέδαζαν με το να κατασκευάζουν και να παίζουν με πήλινα αλογάκια και αμαξίδια. Κάνει επίσης λόγο για τα κυριότερα παιδικά αθύρματα, όπως τους *τροχούς* και *αστραγάλους* (στα βυζαντινά χρόνια ήταν γνωστά ως *κόττια*) και *ψηφίδας* και *σφαίρας*¹¹². Η μαλακή σφαίρα ήταν σφαιρικό ελαστικό αντικείμενο, το

¹⁰⁶ Κουκουλές (1948) 162.

¹⁰⁷ Αναγνωστάκης-Λαμπροπούλου (2008) 78.

¹⁰⁸ Αναγνωστάκης-Λαμπροπούλου (2008) 78.

¹⁰⁹ Κατσαρός (1989) 665-666.

¹¹⁰ Κουκουλές (1948) 162.

¹¹¹ Λάζος (2002) 598-599.

¹¹² Χρυσόστομος, PG, 58, 486.

αντίστοιχο της σημερινής μπάλας που κατασκευαζόταν από δέρμα και παιζόταν από αγόρια και κορίτσια.

-Τα ομαδικά παιχνίδια

Εντύπωση προκαλούν οι πληροφορίες για ομαδικά παιχνίδια και παιχνίδια ρόλων. Ο Πολυδεύκης, ανάμεσα σε άλλα παιχνίδια, αναφέρει και την *βασιλίνδαν*, όπου τα παιδιά, μετά από κλήρωση επέλεγαν έναν βασιλιά, ο οποίος διέταζε τους υπολοίπους, ως υπηρέτες, να εκπληρώνουν τις διαταγές του. Ο Χρυσόστομος επίσης αναφέρει ότι τα παιδιά έπαιζαν *τόν βασιλέα* ή *τόν ύπαρχον* ή *γενικῶς τοὺς ἄρχοντας*. Μιμούνταν ακόμη διάφορες εκκλησιαστικές πράξεις, όπως το βάπτισμα και έπαιζαν τον *ήγγούμενον* ή εξέλεγαν κάποιο συμπαίκτη τους ως επίσκοπο¹¹³.

Τα παιχνίδια αυτά, πολλές φορές λάμβαναν χώρα εκτός σπιτιού και είχαν σαν αποτέλεσμα την απομάκρυνση των παιδιών από τις οικογένειές τους. Οι μητέρες τότε, φρόντιζαν μέσω κάποιου υπηρέτη, να αναγκάσουν τα παιδιά να επιστρέψουν στην ασφάλεια του σπιτιού, καθώς διέτρεχαν τον κίνδυνο να παρασυρθούν και να πωληθούν ως σκλάβοι σε μακρινές αγορές, όπως αναφέρει ο Ιωάννης Τζέτζης¹¹⁴.

Ο συγγραφέας του Βίου του οσίου Νίκωνος του Μετανοείτε, κάνοντας λόγο για την παιδική του ηλικία, υπογραμμίζει ότι ο όσιος δεν ασχολούταν με αθύρματα και όλα όσα για τα παιδιά είναι *ποθεινά και έπέραστα*. Κάνοντας δηλαδή έμμεση αναφορά στα αθύρματα, αναφέρει ότι τα παιδιά τα έχουν ανάγκη και τα αναζητούν, τα ποθούν και χαίρονται να ασχολούνται, να παίζουν με αυτά¹¹⁵. Η ανάγκη των παιδιών για παιχνίδια, διαφαίνεται από το γεγονός ότι σε πολλούς παιδικούς τάφους, η αρχαιολογική έρευνα, έχει ανακαλύψει μεγάλο αριθμό παιχνιδιών-αθυρμάτων, όπου τοποθετούνταν ως κτερίσματα, ως επιβίωση αρχαίων εθίμων.

-Τα άρρωστα παιδιά και η θεραπεία τους

Η ιατρική στο Βυζάντιο, οργανώνεται ως επιστήμη, στα τέλη του 10^{ου} και 11^{ου} αιώνα. Κατά τον 12^ο αιώνα δόθηκε ιδιαίτερη προσοχή στο ιατρικό επάγγελμα και ο γιατρός απέκτησε στην κοινωνία θέση ανάλογη με αυτή των λειτουργών και των λογίων, καθώς οι πολίτες άρχισαν να ενδιαφέρονται περισσότερο για την υγεία τους απ' όσο για τη σωτηρία τους. Η ιατρική ασκείτο από τους επιστήμονες ιατρούς, από εμπειρικούς ιατρούς, καθώς και από κληρικούς¹¹⁶.

¹¹³ Κουκουλές (1948) 175.

¹¹⁴ Κουκουλές (1948) 152.

¹¹⁵ Αναγνωστάκης-Λαμπροπούλου (2008) 74-75.

¹¹⁶ Σκαλτσά (2015) 110.

Οι γονείς στο Βυζάντιο για να θεραπεύσουν τα άρρωστα παιδιά τους κατέφευγαν αρχικά στους ιατρούς. Οι βυζαντινοί ιατροί δεν διέκριναν νοσήματα ανηλίκων και ενηλίκων και σπάνια διαφοροποιούσαν τη θεραπευτική αντιμετώπισή τους. Κάποια νοσήματα όμως θεωρούσαν ότι απευθύνονταν αποκλειστικά στα παιδιά.

Ο ιατρός Αλέξανδρος Τραλλιανός, σε ένα κείμενο της Ιατρικής Γραμματείας, που επιγράφεται *Επιστολή περί ελμινθών*, απευθύνεται στον φίλο του Θεόδωρο, του οποίου ο μικρός γιος αντιμετώπιζε σχετικό πρόβλημα. Επειδή δεν γνώριζε με ακρίβεια τα συμπτώματα που εμφάνιζε το παιδί και το είδος του παρασίτου, παραθέτει όλα όσα γνωρίζει αναφορικά με τα προβλήματα των εντέρων και προτείνει θεραπεία¹¹⁷. Χαρακτηριστικές ήταν και οι χειρουργικές επεμβάσεις που πραγματοποιούνταν στην παιδική ηλικία, παρόλες τις ελλείψεις σε φάρμακα και ιατρικά μέσα. Σε ιατρικά κείμενα της εποχής περιγράφονται επεμβάσεις ευνουχισμού, κήλης και αμυγδαλεκτομής. Ο Παύλος Αιγινήτης, χειρουργός του 7^{ου} αιώνα γράφει ότι τροποποιεί τον σχεδιασμό μιας επέμβασης για ενηλίκους προσαρμόζοντάς τη στον παιδικό οργανισμό ¹¹⁸.

Οι βυζαντινοί ιατροί έδιναν επίσης συμβουλές στις μητέρες για την αντιμετώπιση του πυρετού, των προβλημάτων που προκαλούνται από την οδοντοφυΐα, τα κρουαλογήματα, την επιληψία, την ωτίτιδα, την αμυγδαλίτιδα, το παιδικό άσθμα και άλλες ασθένειες.

Ο Θεοφάνης Νόννος, ιατρός του 10^{ου} αιώνα, περιγράφει και δίνει οδηγίες για πονοκεφάλους από την ηλίαση ή τον πυρετό: «*Τούτοις παρακολουθεῖ ἄλγημα σφυγματώδες μετά πυρώδους αἰσθήσεως, καί ὀφθαλμῶν ἔρευθος καί ἀγρυπνία τούτοις συμφέρει ἐμβροχή δι' ὀμφακίνου ἐλαίου ψυχροῦ ἢ ὄξυρρόδινου, προσμιγνύοντας χυλόν πολυγόνου, ἢ ἀνδράχης ἢ θριδακίνης ἢ ἀειζώου διδόναι δέ τήν διά κωδίων ψυχράν τούς αὐτούς χυλούς καί ἐπί τοῦ μετώπου σύν κροκῶ ὠοῦ καί ψυλλίῳ ἐπιτίθει*». Επίσης, για την οδοντοφυΐα προτείνει «*κυνείῳ γάλακτι τά οὔλα ἐπίχριε ἢ λαγωοῦ ἐγκεφάλῳ ἐπίχριε τά οὔλα καί ταχέως ὀδοντοφυεῖ ἢ λύκιον ἰνδικόν σύν οὐρῷ παιδίου διάχριε*», ενώ ο Συμεών Σηθ προτιμά «*τό βούτυρον μετά μέλιτος διαχρίόμενον ὀνίνησιν*» ¹¹⁹.

Στην περίπτωση που η επιστήμη αποτύγχανε να θεραπεύσει τα παιδιά, οι γονείς κατέφευγαν στους αγίους της εκκλησίας. Πολλοί είναι οι άγιοι που χαρακτηρίζονταν ιαματικοί και θεράπευαν, είτε επειδή διέθεταν σπουδές ιατρικής, είτε επειδή κατείχαν τη θεία χάρη. Οι ιαματικοί άγιοι ασχολούνταν είτε αποκλειστικά με τη θεραπεία παιδιών είτε περιστασιακά. Υπάρχουν άγιοι που διαθέτουν επιστημονικές ιατρικές γνώσεις, όπως ο αγ. Βλάσιος και ο αγ. Παντελεήμων ενώ η πλειοψηφία των αγίων δεν διαθέτουν εξειδικευμένες γνώσεις, αλλά με τη χάρη του Θεού θεραπεύουν τους μικρούς ασθενείς (όσιος Λουκάς εν Στειρίω, αγ. Νίκων ο Μετανοείτε, αγ. Συμεών ο Στυλίτης). Ο όσιος Στυλιανός ο Παφλαγών φρόντιζε αποκλειστικά παιδιά και εικονίζεται κρατώντας στην αγκαλιά του ένα σπαργανωμένο βρέφος. Για τις μητέρες που έχουν χάσει

¹¹⁷ Πουλάκου-Ρεμπελάκου (2007) 26.

¹¹⁸ Πουλάκου-Ρεμπελάκου (2007) 26.

¹¹⁹ Πουλάκου-Ρεμπελάκου (1992) 149-153.

τα παιδιά τους, ο όσιος αποτελεί καταφύγιο και παρουσιάζεται ως χορηγός νέων τέκνων. Η αγ. Τρύφαινα με την αγ. Ωραιοζήλη προστάτευαν τα βρέφη, παρέχοντας γάλα στις μητέρες που θήλαζαν ¹²⁰.

Σε μια εποχή όπου η παιδική θνησιμότητα βρισκόταν στα ύψη, οι ιαματικοί άγιοι αποτελούσαν ελπίδα για τους γονείς που κινδύνευαν τα παιδιά τους. Ο τρόπος θεραπείας από τους αγίους διαφέρει κατά περίπτωση. Η ίαση μπορεί να επέλθει μετά από προσευχή, μετά από επίκληση του ονόματος του αγίου, με άγγιγμα, στον ύπνο με όνειρο, με έλαιο, ακόμα και με τη μεταφορά του άρρωστου παιδιού στον άγιο ή την εκκλησία που είναι αφιερωμένη σε αυτόν.

Μια χήρα γυναίκα, ζήτησε τη βοήθεια του Ιωάννη του Νέου, για να θεραπεύσει το παράλυτο παιδί της. Κρατώντας το μοναχοπαιδί της αγκαλιά, προχώρουσε στο δρόμο, εκλιπαρώντας για βοήθεια από τον άγιο. Όταν κουρασμένη έπεσε στο έδαφος για να κοιμηθεί, εξαντλημένη, είδε στον ύπνο της τον άγιο να θεραπεύει το παιδί. Χήρα ήταν και η μητέρα του νεαρού Μιχαήλ από την Τραπεζούντα, που παρέμεινε μαζί με τον άρρωστο γιο της στο ναό, για να θεραπευτεί από τον Ευγένιο Τραπεζούντος ¹²¹.

Ένα βρέφος με το όνομα Μανουήλ, μεταφέρθηκε από τους γονείς του στον ναό του οσίου Νίκωνος- όπως περιγράφεται από το συγγραφέα του βίου του οσίου, στο ιγ' θαύμα του- προκειμένου να θεραπευτεί, επειδή έπασχε *εις τὸν ἕνα τῶν ἀναγκαίων μορίων* [136,32]. Μπροστά στον τάφο λοιπόν του οσίου, ο πατέρας προσευχόταν και συγχρόνως *τῷ λιχανῶ δακτύλῳ τοῦτο μὲν ἐκ τῆς σημειοφόρου θείας σοροῦ νοτίδος, τοῦτο δὲ καὶ ἐκ τῆς φωταγωγοῦ ἐλαίου τὸ πάσχον μέρος τοῦ παιδὸς ἐπιχρίσας* [138,19-21], βλέπει το ασθενές βρέφος να έχει θεραπευτεί ¹²².

Στους βίους των αγίων και οι δύο γονείς εμφανίζονται να ζητούν τη βοήθεια των αγίων για την ίαση των άρρωστων αγοριών τους. Ο Σισίνιος από τη Χρυσούπολη, κατέφυγε μαζί με τη γυναίκα του στον Λουκά Στυλίτη (+979) για να ζητήσει τη θεραπεία του γιου του, ο οποίος για τρία χρόνια ήταν παράλυτος και βρισκόταν καθηλωμένος στο κρεβάτι. Ο άγιος τον θέραπευσε και οι γονείς αποχώρησαν ευχαριστημένοι. Από το περιστατικό, γίνεται φανερό ότι η φροντίδα για το άρρωστο παιδί απασχολούσε και τον πατέρα, ο οποίος συμπαραστεκόταν στη μητέρα¹²³.

Η φροντίδα όμως των άρρωστων κοριτσιών, φαίνεται περισσότερο να είναι υποχρέωση της μητέρας. Στον Βίο της Μαρίας της Νέας (+902), μια μητέρα αδυνατώντας να εξασφαλίσει επιστημονική βοήθεια για την παρανοϊκή κόρη της, οδήγησε το παιδί στον τάφο της αγίας, για να θεραπευτεί. Στο σπήλαιο του Ηλία του Καλαβρού (+960), οδηγήθηκε ένα μικρό, παράλυτο κορίτσι από τη μητέρα της, το οποίο μετά την επέμβαση του αγίου ανέκτησε την κινητικότητα

¹²⁰ Πουλάκου-Ρεμπελάκου (1992) 56-57.

¹²¹ Νικολάου (2005) 139.

¹²² Λαμφίδης (2007) 372.

¹²³ Νικολάου (2005) 36.

των μελών της¹²⁴. Στα λίγα θαύματα που έγιναν σε κόρες Βυζαντινών, η μητέρα είναι αυτή που καταφεύγει σε ζώντες αγίους ή στους τάφους τους, για να προσευχηθεί για τη σωτηρία της κόρης της. Ο πατέρας δεν φαίνεται να ενδιαφέρεται αρκετά για την τύχη της θυγατέρας, αφήνοντας την πρωτοβουλία στη μητέρα¹²⁵.

Ωστόσο, υπήρχαν και περιπτώσεις που ο πατέρας έδειξε αγάπη για την κόρη του, όπως ο πρωτοπρεσβύτερος Αντώνιος για τη Θεοδώρα της Θεσσαλονίκης (812-892). Ο πατέρας, αν και είχε εγκαταλείψει τα εγκόσμια, επέλεξε ο ίδιος τον γαμπρό για τη θυγατέρα του και όταν μετά από χρόνια η Αίγινα, ο τόπος διαμονής τους, δέχθηκε επίθεση από τους Σαρακηνούς, ο ερημίτης πατέρας συμβούλευσε το γαμπρό του να φύγουν από το νησί¹²⁶.

Στον Βίο του Πέτρου Ατρώας (+837) γίνεται λόγος για τον θάνατο ενός πατέρα, ο οποίος έφυγε από τη ζωή επειδή αδιαφόρησε για την ίαση του γιου του. Πιο συγκεκριμένα, μια εύπορη συγκλητική στη Νίκαια της Βιθυνίας, ζήτησε τη βοήθεια του αγίου, καθώς ο πεντάχρονος γιος της, εκ γενετής λιπόσαρκος και λιποβαρής, ήταν η αιτία της απόγνωσης της, αφού οι ιατροί είχαν αποτύχει να τον θεραπεύσουν. Όταν πληροφορήθηκε τη δράση του αγίου έστειλε απεσταλμένους στον άγιο, ικετεύοντάς τον να θεραπεύσει το παιδί της. Ο άγιος ανταποκρίθηκε στην έκκληση και αφού κάλεσε τη μητέρα με το παιδί στον ναό της Παναγίας, απέναντι από τη μονή του, θεράπευσε το αγόρι. Χαρούμενη η συγκλητική επέστρεψε στο σπίτι, ενώ ο σύζυγός της εντυπωσιασμένος από το θαύμα, έσπευσε να γνωρίσει τον άγιο. Όμως λίγο πριν φτάσει στη μονή αρρώστησε βαριά και πέθανε. Έτσι ο θάνατός του, θεωρήθηκε πως επήλθε ως φυσική τιμωρία για την έλλειψη ενδιαφέροντος για την υγεία του γιου του, αφού άφησε μόνη τη σύζυγό του να παλέψει με την ασθένεια του παιδιού τους¹²⁷.

Συχνά στα αγιολογικά κείμενα, αναφέρονται οι θεραπείες «δαιμονισμένων παιδιών» από τους ιαματικούς αγίους. Ο χαρακτηρισμός αναφέρεται σε όλες τις μορφές ψυχικών ασθενειών και την επιληψία. Η αδυναμία αντιμετώπισης αυτών των περιπτώσεων από την επιστήμη, έδινε τη δυνατότητα παρέμβασης των ιαματικών αγίων, οι οποίοι κυρίως με την προσευχή κατάφερναν να θεραπεύουν τα παιδιά που νοσούσαν¹²⁸.

Τέλος κάποιες μητέρες, αναζητώντας θεραπεία για τα άρρωστα παιδιά τους, κατέφευγαν στη μαγεία. Ο Μ. Βασίλειος ασκούσε κριτική στις μητέρες που αντί να ζητήσουν τη συμβουλή ιατρού καλούσαν μάγους για την ίαση των παιδιών τους. «*Νοσεῖ τό παιδίον; καί σύ τόν έπαιιδόν περισκοπεῖς, ἢ τόν τούς περιέργους χαρακτῆρας τοῖς τραχήλοις τῶν άναιτίων νηπίων περιτιθέντα;*»¹²⁹.

¹²⁴ Νικολάου (2005) 36.

¹²⁵ Νικολάου (2005) 37.

¹²⁶ Νικολάου (2005) 38.

¹²⁷ Νικολάου (2005) 136-137.

¹²⁸ Πουλάκου-Ρεμπελάκου (2007) 26.

¹²⁹ Μ. Βασιλείου, ΡG, 29, 417.

-Ο θάνατος του παιδιού στο Βυζάντιο

Όπως σε όλες τις μεσαιωνικές κοινωνίες έτσι και στο Βυζάντιο, η βρεφική και παιδική θνησιμότητα ήταν αυξημένες. Σχεδόν κάθε οικογένεια είχε βιώσει τον πόνο της απώλειας ενός παιδιού. Λοιμώδη νοσήματα όπως η μηνιγγίτιδα, η χολέρα, ο τέτανος, η ευλογιά- παρόλο που δεν αναφέρεται στις συλλογές των βυζαντινών ιατρών- αλλά και η πανώλη, έπλητταν την παιδική ηλικία και συνέβαλαν στη γενικότερη μείωση του βυζαντινού πληθυσμού. Τα ατυχήματα όπως ήταν ο πνιγμός, η πτώση από κλίμακα ή η πτώση σε πηγάδι αποτελούσαν μια ακόμα αιτία θανάτου¹³⁰ αλλά και επιπλοκές στον τοκετό, προβλήματα με τη διατροφή των παιδιών (δυσκολία στην ανεύρεση τροφού), οδηγούσαν σε πρόωρο θάνατο¹³⁰.

Μια άλλη αιτία θανάτου βρεφών, ήταν ο πνιγμός που επέφερε η θηλάζουσα μητέρα, όταν έπεφτε πάνω στο μωρό κατά τη διάρκεια του βραδινού ύπνου. Το θέμα αυτό είλκυσε την προσοχή της εκκλησίας, η οποία απαγόρευε τη θεία κοινωνία, για τρία ολόκληρα χρόνια, σε μητέρες που προκαλούσαν με αυτό τον τρόπο τον θάνατο του παιδιού τους. Η επιτίμηση ήταν ηπιότερη, αν η μητέρα εξαιτίας σωματικής εξάντλησης, ασυνείδητα κοιμήθηκε επάνω στο βρέφος ή όπως αναφέρει ο Ιωάννης ο Νηστευτής, αν ο θάνατος επήλθε «έξ έπιβουλής τοῦ ἀντικειμένου»¹³¹.

Οι εκδηλώσεις πόνου των πενθούντων, περιγράφονται σε πολλούς βίους αγίων. Με γοερούς θρήνους, οι πενθούντες, έσκιζαν τα ρούχα τους, χτυπούσαν το πρόσωπο και το στήθος τους, ενώ οι γυναίκες τραβούσαν τα μαλλιά από το κεφάλι τους και «έγύμνουν τούς βραχίονας καί τούς μαστούς»¹³². Έτσι μια μητέρα που πληροφορήθηκε το θάνατο του γιου της «*τοις ὄνυξι τήν κόμην σπαραττομένη καί τοῦ κόλπου προτείνουσα τούς μαστούς, τῶν ὠδίνων τοῦ γάλακτος καί τῶν ἄλλων ἐν δάκρυσιν ὑπερμίμησκε πόνων, οὔς περὶ τήν παιδοτροφίαν ἠνέσχετο*». Η Εκκλησία κατέκρινε τις θρηνητικές εκδηλώσεις τέτοιου είδους και ο Γρηγόριος Ναζιανζηνός τις χαρακτήριζε ως εκδηλώσεις «*τῶν ἀγεννῶν μητέρων, αἱ σαρκῶν μόνον εἰσὶ μητέρες*»¹³³.

Αντίθετα η στάση της Μαρίας της Νέας (+902) στο θάνατο του πεντάχρονου γιου της, σχολιάζεται θετικά από τον βιογράφο. Δεν παρεκτράπηκε σε υπερβολικές εκδηλώσεις όπως οι άλλες μητέρες, αλλά ξεπέρασε την ανθρώπινη φύση, κατέπνιξε τον πόνο της, ενώ τα δάκρυά της ήταν όσα άρμοζαν σε μητέρα. Η στάση της συγκεκριμένης μητέρας επαινείται από την Εκκλησία, μιας και είναι σύμφωνη με τα χριστιανικά ιδεώδη, αφού ο θάνατος δεν είναι το τέλος της ζωής¹³⁴.

¹³⁰ Πουλάκου-Ρεμπελάκου (2007) 66-67.

¹³¹ Κουκουλές (1948) 144.

¹³² Σπυριδάκης (1950) 121.

¹³³ Σπυριδάκης (1950) 121.

¹³⁴ Νικολάου (2005) 145.

Οι Πατέρες της Εκκλησίας με παραμυθητικές επιστολές και επιτάφιος προσπαθούσαν να προσφέρουν παρηγοριά στους πενθούντες γονείς. Οι παρηγορητικές επιστολές γράφονταν από λογίους και Πατέρες της Εκκλησίας για παιδιά συγγενών, φιλικών οικογενειών, παιδιά αριστοκρατικών οικογενειών ή για μαθητές τους. Στις επιστολές αυτές εκθειάζονταν το νεκρό παιδί για τα σωματικά του προσόντα και για τα πνευματικά του χαρίσματα, όπως τη σοβαρότητα και τη σύνεση. Ο Πατριάρχης Φώτιος στην παραμυθητική του επιστολή προς τον αδελφό του Ταράσιο για τον θάνατο της ανιψιάς του, τονίζει το θέλημα του Θεού και την αδυναμία των γονέων «*ἔκρινεν ὁ πλάστης τό πλάσμα πρὸς ἀθανασίαν μεταπλάσα*»¹³⁵.

Ο Γρηγόριος Νύσσης, στο έργο του «*Περὶ τῶν νηπίων πρὸ ὥρας ἀφαρπαζομένων*», αποδίδει τον θάνατο των παιδιών στην πρόνοια του Θεού που δεν αφήνει όλα τα πλάσματα να γνωρίσουν τους πειρασμούς της ζωής. Πιο συγκεκριμένα αναφέρει: «*Ἡ γάρ ἄωρος τελευτή τῶν νηπίων οὔτε ἐν ἀλγεινοῖς εἶναι τόν οὔτω τήν ζωὴν παυσάμενον νοεῖν ὑποτίθεται, οὔτε κατὰ τό ἴσον τοῖς διὰ πάσης ἀρετῆς κατὰ τόν τῆδε βίον κεκαθαρμένοις γίνεται, προμηθεῖα κρείττονι τοῦ θεοῦ τήν τῶν κακῶν ἀμετρίαν κωλύοντος ἐπὶ τῶν μελλόντων οὔτω βιώσεσθαι*»¹³⁶.

Ο Μιχαήλ Ψελλός στον επιτάφιο που έγραψε για τον θάνατο της κόρης του Στυλιανής, η οποία πέθανε σε ηλικία οκτώ χρονών, περιγράφει με τρυφερές εκφράσεις όλα τα προτερήματα που κοσμούσαν το μικρό κορίτσι. Σπαραχτική είναι και η περιγραφή του τελευταίου αποχαιρετισμού στο νεκρό παιδί, σε έναν λόγο που χαρακτηρίζεται ως ο πιο ανθρώπινος από τους Βυζαντινούς επιτάφιος: «*τέκνον λέγοντες, ποθητόν τέκνον, ἀγαπητόν καί ἡδύ καί πρῶτον ὑμῖν καί μόνον κεχαρισμένον ὑπό θεοῦ, τί τό βλεπόμενον, τί τό παρ' ἐλπίδα συμβεβηκός;*»¹³⁷.

Πολλές βυζαντινές μητέρες που έχαναν τα παιδιά τους, έταζαν να κάνουν μοναχό τον πρώτο των επιζώντων, συνήθεια που έχει διασωθεί ως τις μέρες μας, με τους καλογέρους ή τα καλογεράκια, τα οποία εξαιτίας αυτού, φορούν για ορισμένο χρονικό διάστημα ράσο¹³⁸.

Ωστόσο, μέσα στα αγιολογικά κείμενα, συχνά γίνεται λόγος για ανάσταση νεκρών παιδιών από ιαματικούς αγίους. Ο όσιος Ευστράτιος Αγαύρου (†886), επιστρέφοντας από την Προύσα στο μοναστήρι του, συνάντησε στον δρόμο μια γυναίκα, η οποία κρατούσε το νεκρό παιδί της στην αγκαλιά. Ο όσιος συγκινημένος από το δράμα της μητέρας, ανέστησε το βρέφος¹³⁹. Ο όσιος Ιάκωβος ο αναχωρητής, ανέστησε ένα 4χρονο παιδί με ολοήμερη προσευχή, ο άγιος Επιφάνιος ανέστησε τον ανηψιό του Αρκαδίου με παράκλησή του στον Θεό, η οσία Ευδοκία ανέστησε ένα αγόρι, ενώ τέλος ο άγιος Παντελεήμων

¹³⁵ Πουλάκου-Ρεμπελάκου (1992) 67.

¹³⁶ Πουλάκου-Ρεμπελάκου (1992) 67-68.

¹³⁷ Πουλάκου-Ρεμπελάκου (1992) 68-69.

¹³⁸ Κουκουλές (1948) 159.

¹³⁹ Νικολάου (2005) 138.

ανέστησε ένα παιδί που δαγκώθηκε από έχιδνα, με την επίκληση του ονόματος του Χριστού¹⁴⁰.

¹⁴⁰ Πουλάκου-Ρεμπελάκου (1992) 61.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο Η ΘΕΣΗ ΤΟΥ ΠΑΙΔΙΟΥ ΣΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥΣ ΘΕΣΜΟΥΣ

2.1 Η ΜΝΗΣΤΕΙΑ ΚΑΙ Ο ΓΑΜΟΣ

Στο Βυζάντιο, η κληρονομικότητα της κοινωνικής θέσης ίσχυε για τη μεσαία τάξη, ωστόσο αν κάποιος επεδίωκε να ανέλθει κοινωνικά, θα μπορούσε να το επιτύχει, είτε με την επαγγελματική του επιτυχία, είτε με έναν επιτυχημένο γάμο¹⁴¹. Ο «σωστός» γάμος εξασφάλιζε κοινωνική ανέλιξη ή ακόμα και πολυπόθητες πολιτικές συμμαχίες, αν οι μελλοντικοί ήταν γόνοι βασιλικών και αριστοκρατικών οικογενειών.

Ο γάμος ήταν ένα σπουδαίο γεγονός και οι αντιλήψεις σχετικά με αυτόν δεν ήταν σταθερές τουλάχιστον για τους δύο φορείς, την Εκκλησία και την Πολιτεία, που ως ρυθμιστικά συστήματα, επέβαλαν την ιδεολογία τους με νόμους και κανόνες. Οι φορείς αυτοί, κατά περιόδους αλληλοστηρίζονταν ή διαφωνούσαν με αποτέλεσμα να επιβάλλονται τροποποιήσεις στις γαμήλιες τελετουργίες και στις νομοθετικές ρυθμίσεις, προκειμένου να επέλθει νέα ισορροπία.

Οι Ίσαυροι αυτοκράτορες τον 8^ο αιώνα, σε μια προσπάθεια τόνωσης της οικογενειακής ζωής, στράφηκαν ενάντια στον μοναχισμό, που με πάθος προπαγάνδιζε η Εκκλησία. Με την έναρξη της δεύτερης φάσης της εικονομαχίας έναν αιώνα αργότερα, οι σχέσεις Εκκλησίας- Πολιτείας εντάθηκαν. Από τα τέλη του 9^{ου} αιώνα και στο εξής Εκκλησία και Πολιτεία συνέπλεαν στο θέμα του γάμου, με ελάχιστες εξαιρέσεις (ο τέταρτος γάμος του Λέοντος Σ' με τη Ζωή Καρβονοψίνα, προκάλεσε ρήξη στη σχέση Εκκλησίας-Πολιτείας), ενώ τον 10^ο αιώνα, η Εκκλησία απέκτησε τον πλήρη έλεγχο του γάμου. Το 1095 ο Αλέξιος Α' Κομνηνός δήλωσε ότι ο γάμος που δεν συνοδεύεται από την εκκλησιαστική ευλογία δεν ήταν ούτε νόμιμος, ούτε αντάξιος των χριστιανών και έτσι από τον 11^ο αιώνα η ευλογία της Εκκλησίας ήταν υποχρεωτική¹⁴².

Η Εκκλησία και η Πολιτεία επηρέαζαν τον θεσμό του γάμου ανάλογα με τη στάση που κρατούσαν κατά καιρούς απέναντι σε αυτόν, όμως στις βυζαντινές οικογένειες αυτοί που είχαν τον σπουδαιότερο λόγο για το γάμο των παιδιών τους, ήταν οι γονείς και οι συγγενείς. Οι Βυζαντινοί, για πολιτικούς, κοινωνικούς και κληρονομικούς λόγους, συνήθιζαν να παντρεύουν τα παιδιά τους σε πολύ μικρή ηλικία, όπως και οι Ρωμαίοι.

Του γάμου προηγείτο η μνηστεία που κατά το ρωμαϊκό δίκαιο ήταν η υπόσχεση για μελλοντικό γάμο «*Sponsalia sunt mentio et repromissio nuptiarum futurarum*». Ο ορισμός αυτός, αφού υιοθετήθηκε από το βυζαντινό δίκαιο, περιλαμβάνεται στα *Βασιλικά* ως «*μνηστεία ἐστὶ μνήμη καὶ ἐπαγγελία τῶν μελλόντων γάμων*» και έτσι συναντάται στις υπόλοιπες νομοθετικές συλλογές. Σε αυτόν τον ορισμό περιέχεται όχι μόνο η υπόσχεση για μελλοντικό γάμο και

¹⁴¹ Talbot Rice (1998) 214.

¹⁴² Νικολάου (2005) 64-67.

η ηθική υποχρέωση για την τέλεσή του, αλλά και το καθεστώς συμβίωσης των μεμνηστευμένων, οι προσωπικές και οι περιουσιακές τους σχέσεις. Η σχέση της μνηστείας άρχιζε από τη στιγμή που δινόταν η αμοιβαία υπόσχεση γάμου και ολοκληρωνόταν με την τέλεση του γάμου ή τη διάλυση της μνηστείας. Εκ του ορισμού της μνηστείας δεν πηγάζει η νομική της φύση και γι' αυτό αμφισβητείται ο νομικός της χαρακτήρας. Στο βυζαντινό δίκαιο η μνηστεία διακρινόταν σε ατελή ή αστική ή κατά νόμον μνηστεία και σε κυρίως μνηστεία. Η ατελής ή αστική ή κατά νόμον μνηστεία ήταν σύμφωνη με τις διατάξεις του πολιτικού δικαίου και χωρίς ιερολογία, συναπτομένη με επίσημη διομολογία, ή και χωρίς αυτή. Η κυρίως ή ιερολογημένη μνηστεία ήταν εξομοιωμένη προς τον γάμο και είχε τις ίδιες σχεδόν νομικές συνέπειες με αυτόν¹⁴³.

Προϋπόθεση για τη σύναψη της μνηστείας, εκτός από τη νόμιμη ηλικία, ήταν η συναίνεση του εξουσιαστή των μελλονύμφων, η συναίνεση των ιδίων, με τις δηλώσεις βουλήσεως απαλλαγμένες κωλυμάτων, η τήρηση νόμιμου τύπου και να μην υπάρξει κώλυμα¹⁴⁴.

Η ηλικία που έπρεπε να έχουν συμπληρώσει οι μνηστευόμενοι, για τη σύσταση της μνηστείας ήταν τόσο στην *Εκλογή* όσο και στον *Πρόχειρο Νόμο*, το έβδομο έτος της ηλικίας των παιδιών. Η διάταξη αυτή που περιλαμβανόταν στη βυζαντινή νομοθεσία, δεν γινόταν δεκτή από την Εκκλησία, η οποία αναγνώριζε μεν τη νομική ισχύ της πράξης, όμως δεν την ιερολογούσε. Παρά τη διαβεβαίωση του νόμου ότι «*ὁ μὴ ὦν ἡττων τῶν ἐπτὰ ἐτῶν*» μπορούσε «*τὸ γινόμενον νοῶν*», η παντελής ἔλλειψη πνευματικής ωριμότητας για τη λήψη τέτοιων αποφάσεων σε αυτή την ηλικία, οδήγησε τον νομοθέτη που αναγνώριζε τη δυνατότητα σύναψης μνηστείας στην ηλικία των επτά, να υπογραμμίσει πως αυτή μπορούσε να πραγματοποιηθεί μόνο με τη σύμφωνη γνώμη «*τῶν ἀσκούντων τὴν πατρικὴν ἐπ' αὐτῶν ἐξουσίαν*». Οι γονεῖς δηλαδή ή οι κηδεμόνες (σε περίπτωση απουσίας των γονέων) ήταν εκείνοι που ουσιαστικά αποφάσιζαν για τη σύναψη της μνηστείας¹⁴⁵.

Αρχικά, η συγκατάθεση του πατέρα ήταν αρκετή για την πραγματοποίηση της μνηστείας αλλά με την ενδυνάμωση του ρόλου της μητέρας στη μεσοβυζαντινή οικογένεια και τον περιορισμό της πατρικής παντοδυναμίας, για τη σύναψη της μνηστείας απαιτούνταν σύμφωνα με την *Εκλογή*, η σύμφωνη γνώμη και των δύο γονέων. Αργότερα, η νομοθεσία των Μακεδόνων αυτοκρατόρων επανέφερε σε ισχύ την παντοδυναμία του πατέρα που ίσχυε από το ιουστινιάνειο δίκαιο και έτσι η συναίνεση της μητέρας ήταν αναγκαία όταν αυτή, λόγω του θανάτου του πατέρα, αναλάμβανε ως επίτροπος των ανήλικων παιδιών της¹⁴⁶.

Το βυζαντινό δίκαιο επέβαλε μεν την συναίνεση των γονέων και κηδεμόνων για τη σύναψη μνηστείας, αναγνώριζε όμως στους μνηστευομένους την ελευθερία της επιλογής του προσώπου με το οποίο θα μνηστεύονταν. Βέβαια αυτό, δεν

¹⁴³ Παπαδάτος (1984) 45-49.

¹⁴⁴ Νικολάου (2005) 73.

¹⁴⁵ Παπαδάτος (1984) 58.

¹⁴⁶ Νικολάου (2005) 74.

είχε ιδιαίτερη σημασία, αφού οι γονείς τις περισσότερες φορές προχωρούσαν τη διαδικασία, όχι μόνο παρά τη θέληση των παιδιών, αλλά και εν αγνοία τους¹⁴⁷.

Ως προς τη συναίνεση των μνηστευομένων, μεγαλύτερη ελευθερία να εκφράσει τη θέλησή του και να μην αποδεχθεί την πατρική απόφαση είχε ο υιός. Η κόρη είχε το δικαίωμα της άρνησης μόνο όταν της πρότειναν έναν μνηστήρα *τοις τρόποις άνάξιον και άίσχρον*¹⁴⁸. Η σιωπή της κόρης εκλαμβάνονταν ως υιοθέτηση της πατρικής απόφασης. Εξάλλου, η αντίδραση του παιδιού στην επιθυμία του πατέρα ήταν για την εποχή αδιανόητη, αφού το ίδιο όφειλε πιστή υπακοή στις επιταγές του.

Ο προξενητής ήταν αυτός που αναλάμβανε την προεργασία για τη σύσταση της μνηστείας και ενεργούσε είτε από δική του πρωτοβουλία, είτε με εντολή των ενδιαφερομένων. Ο προξενητής λάμβανε αμοιβή για τις υπηρεσίες τους γεγονός που κατέκρινε η Εκκλησία, καθώς ο ιερός θεσμός του γάμου που η ίδια ευλογούσε, μετατρέποταν σε αντικείμενο ιταμής διαπραγμάτευσης.

Το έθιμο βέβαια για τη σύναψη της μνηστείας, απαιτούσε η πρόταση να συνοδεύεται από πολύτιμα δώρα προς τους γονείς ή τους λοιπούς συγγενείς της μέλλουσας μνηστής. Στη μνηστεία μετά διομολογίας, ο μνηστήρας παρέδιδε ως συμβολικό δώρο στη μνηστή του, δαχτυλίδι και αντάλλασε μαζί της «*φίλιον φίλημα*», ως εγγύηση αμοιβαίας πίστης, η παραβίαση της οποίας στοιχειοθετούσε το αδίκημα της μοιχείας. Μετά την ανταλλαγή του δαχτυλιδιού και του φιλίου φιλήματος, ο μνηστήρας μπορούσε να παραλάβει στο σπίτι του και «*έν τάξει γαμετής*» τη μνηστή του, εφόσον αυτή είχε συμπληρώσει το έβδομο έτος της ηλικίας της. Μνηστεία χωρίς διομολογία υφίστατο όταν ο μνηστήρας έδινε μια απλή υπόσχεση μελλοντικού γάμου, χωρίς την προσφορά δώρων και ανταλλαγή φιλίου φιλήματος. Η μνηστεία αυτή, δεν είχε νομικό κύρος και ο μνηστήρας δεν νομιμοποιούνταν να καλέσει τη μνηστή στο σπίτι του γιατί διαφορετικά επρόκειτο για παλλακεία¹⁴⁹.

Στη βυζαντινή κοινωνία η μνηστεία ήταν συνηθισμένη και διαδεδομένη, αλλά όχι υποχρεωτική. Στον Βίο της αγίας Ευπραξίας, γίνεται αναφορά στον αρραβώνα της, ο οποίος τελέστηκε όταν αυτή ήταν σε ηλικία 5 χρονών «*πέμπτον δε της ηλικίας έτος αυτής ανιούσης, έθετο δια σταυρικών δεσμών μετά τινος από της νήσου του Πρίγκηπος Ιωάννου, καλουμένου του Χασολόγρου, αγαγέσθαι γαμβρόν επ' αυτή τον τούτου υιόν, ένατον της ηλικίας άγοντα χρόνον*»¹⁵⁰.

Η οσία Θεοδώρα, αναφέρεται στον βίο της ότι στη γενέτειρά της την Αίγινα «*οϋπω τήν τών παιδων ήλικίαν παραδραμοϋσα μνηστεύεται άνδρι τών κατά τήν νήσον ύπερεχόντων, τὸ δ' αίτιον τής περι τήν μνηστείαν ταχυτήτος τοϋτο ήν' τόν έβδομον τής ήλικίας ή παίς διήρχετο χρόνον...κάλλει τε σώματος*

¹⁴⁷ Παπαδάτος (1984) 58-66.

¹⁴⁸ Νικολάου (2005) 74.

¹⁴⁹ Παπαδάτος (1984) 47-48.

¹⁵⁰ Θανάσης (1983) 13.

...έθαυμάζετο διὰ τοῦτο, πολὺ τῶν εὐπατριδῶν πλῆθος ἐζήτει τὴν νέαν μνηστεύσασθαι...». Ο πατέρας της «ἐπιλεξάμενός τινα τῶν ἐκ γένους περιφανῆ, γνῶριμον ἐπὶ σωφροσύνη καὶ περιβόητον ἐν λόγοις, ἐκείνῳ κατεγγυᾶν ἐκεκρίκει τὴν παῖδα ὡς βίῳ καὶ τρόποις πρὸς ἀλλήλους ἐξεύχθησαν¹⁵¹.»

Η χρονική διάρκεια της μνηστείας ήταν σύμφωνα με τον νόμο δύο χρόνια. Ο μνηστήρας είχε ελεύθερη είσοδο στο σπίτι της κοπέλας και έφερε προς τη μνηστή δώρα, τα χαρίσματα, τα οποία ήταν ανάλογα της κοινωνικής του θέσης και της οικονομικής του κατάστασης. Τα δώρα αυτά ήταν πολυτελή φορέματα, χρήματα αλλά και κοσμήματα. Ο σεβασμός προς τη μνηστή ήταν δεδομένος και οποιαδήποτε προσβολή στο πρόσωπό της, θεωρούταν έγκλημα¹⁵².

Η μνηστεία όμως μπορούσε να διαρκέσει και περισσότερο από δύο χρόνια. Έτσι ο Θεοφάνης ο Ομολογητής αρραβωνιάστηκε τη Μεγαλώ σε ηλικία δώδεκα ετών, αλλά η μνηστεία διήρκησε οχτώ χρόνια¹⁵³.

Επειδή ο θεσμός θεωρούταν ιερός, η διάλυση της μνηστείας δε συνηθιζόταν και μπορούσε να γίνει μόνο για εξαιρετικούς λόγους, όπως σε περίπτωση που οι μνηστευόμενοι ήταν ετερόδοξοι ή κάποιος εκ των δύο ή και οι δύο, αποφάσιζαν να ασπαστούν τον μοναχικό βίο.

Από τον 12^ο αιώνα η μνηστεία εξισώθηκε με τον γάμο. Όταν οι νέοι συμπλήρωναν το χρονικό διάστημα της εφηβείας, που για τις κοπέλες οριζόταν το δωδέκατο έτος και για τα αγόρια το δέκατο τέταρτο έτος, μπορούσαν να προχωρήσουν στην τέλεση του γάμου. Ο Λέων ο Σοφός καθόρισε ως ηλικία γάμου για τις γυναίκες τα 13 χρόνια και για τους άντρες τα 15, όπως και ο Αλέξιος Κομνηνός αργότερα, ενώ ο Κων/νος Πορφυρογέννητος όρισε για τα αγόρια τα 15 χρόνια και για τα κορίτσια τα 14. Οι διατάξεις όμως αυτές δε φαίνεται να εφαρμόζονταν. Γι' αυτό τον λόγο με νόμο ρυθμίστηκε να έχει το ζευγάρι σχέσεις, όταν η νύφη θα συμπλήρωνε τα δώδεκα χρόνια. Η Εκκλησία επίσης, προσπάθησε να εμποδίσει τους γάμους σε μικρότερη ηλικία από αυτή που όριζε ο νόμος και με συνοδική απόφαση καθαιρείτο ο ιερέας ο οποίος ευλογούσε γάμο που τελούνταν πριν τη νόμιμη ηλικία και το ζευγάρι χωριζόταν¹⁵⁴.

Σκοπός του γάμου ήταν η τεκνοποίηση και γι' αυτό η νομοθεσία επέτρεπε τη λύση του γάμου σε περίπτωση ατεκνίας. Οικονομική βάση της νέας οικογένειας ήταν η προίκα της γυναίκας. Συχνά φτωχές κοπέλες, δέχονταν να παντρευτούν υπέργηρους άντρες για οικονομικούς λόγους και ήταν συνηθισμένη η διαφορά ηλικίας ανάμεσα στα ζευγάρια¹⁵⁵.

¹⁵¹ Σπυριδάκης (1952) 134.

¹⁵² Κουκουλές (1951) 82-83.

¹⁵³ Σπυριδάκης (1952) 135.

¹⁵⁴ Θανάτσης (1983) 14.

¹⁵⁵ Κουκουλές (1951) 77.

2.2 ΤΑ ΜΗ ΝΟΜΙΜΑ ΤΕΚΝΑ

Το βυζαντινό δίκαιο και η Εκκλησία, αποδοκίμαζαν τις προγαμιαίες σχέσεις. Ωστόσο η σύναψη της μνηστείας και η εγκατάσταση της κοπέλας στην οικεία του μνηστού, είχε ως αποτέλεσμα τη γέννηση τέκνων. Τα τέκνα από πλευρά δικαίου χωρίζονταν σε νόμιμα και μη, ανάλογα με το αν είχαν προκύψει από σχέση που είχε τη νομική μορφή του γάμου ή όχι. Νόμιμα χαρακτηρίζονταν τα παιδιά που είχαν γεννηθεί μέσα στο πλαίσιο ενός νόμιμου γάμου, ενώ μη νόμιμα ήταν τα τέκνα που είχαν γεννηθεί εκτός αυτού. Επίσης μη νόμιμα θεωρούνταν τα παιδιά που είχαν γεννηθεί εντός γάμου αλλά ο γάμος αυτός δεν ήταν έγκυρος, επειδή δεν πληρούσε κάποιες προϋποθέσεις ή υπήρχαν κωλύματα που οι μελλόνυμφοι δεν γνώριζαν ή αποφάσιζαν να τα παρακάμψουν.

Ο Αρχιεπίσκοπος Αχρίδος Δημήτριος Χωματιανός, ξεχώριζε τα τέκνα σε γνήσια και νόθα, όπου γνήσια ήταν τα τέκνα που προέρχονταν από τον πρώτο και τον δεύτερο νόμιμο γάμο. Θεωρούσε μάλιστα αδικία και απρέπεια να αντιμετωπίζονται τα γνήσια και νόμιμα παιδιά ισότιμα προς τα νόθα και παράνομα: *«ἀδικον γάρ καί ἀπρεπές τῷ νόμῳ δοκεῖ, τοὺς γνησίους καί νομίμους παῖδας εἰς ἴσον ἔρχεσθαι τοῖς ἐκ παρανόμου καί τοῖς βλαστήμασι»*. Όταν ένα γνήσιο τέκνο αντιμετωπιζόταν με περιφρόνηση από μέρους των οικείων του, ο Χωματιανός χαρακτήριζε τη στάση *«θηριώδη καί ἀφιλόανθρωπον»*¹⁵⁶.

Ο Κωνσταντίνος Αρμενόπουλος στην Εξάβιβλο έκανε διάκριση σε τέκνα που προέρχονταν από νόμιμο γάμο και σε αυτά που προέκυπταν από πορνεία. Τα *πορνογενῆ* διακρίνονταν σε φυσικά, νόθα και σκότια. Τα φυσικά τέκνα ήταν τα παιδιά που προέρχονταν από γυναίκα που είχε μόνιμη και φανερή σχέση με τον πατέρα του παιδιού της. Συζούσαν και τα παιδιά θεμελιώναν φυσική συγγένεια με αυτόν. Τους αναγνωριζόταν δε αμοιβαίο εξ αδιαθέτου κληρονομικό δικαίωμα. Όταν τα τέκνα προέρχονταν από γυναίκα που ο γεννήτορας των παιδιών της ήταν γνωστός, αλλά δεν υπήρχε κοινή συμβίωση, τότε τα τέκνα ονομάζονταν νόθα. Σκότια χαρακτηρίζονταν τα παιδιά εκείνα των οποίων ο πατέρας ήταν παντελώς άγνωστος. Ο πατέρας και το τέκνο δεν γνώριζαν ο ένας την ύπαρξη του άλλου και γι' αυτό δεν υπήρχε κανένας νομικός δεσμός μεταξύ τους¹⁵⁷.

Στην Εξάβιβλο τέλος, γίνεται λόγος για τα παιδιά προερχόμενα από σχέση παλλακείας. Όταν δύο άγαμα πρόσωπα συνοικούσαν και διατηρούσαν συζυγικές σχέσεις με φανερό και διαρκή τρόπο, τότε η σχέση αυτή χαρακτηριζόταν ως παλλακεία. Η σχέση αυτή δεν ήταν ποινικά κολάσιμη και ήταν ανεκτή από το βυζαντινό δίκαιο¹⁵⁸.

¹⁵⁶ Δήμου (1995) 203-204.

¹⁵⁷ Εξάβιβλος 5. 8. 66.

¹⁵⁸ Μαριδάκης (1922) 75.

2.3 Η ΥΙΟΘΕΣΙΑ ΠΑΙΔΙΩΝ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

Υιοθεσία καλείται η εισδοχή σε μια οικογένεια ενός προσώπου ξένου προς αυτήν, το οποίο με αυτόν τον τρόπο καθίσταται μέλος αυτής και εξομοιώνεται νομικά προς το τέκνο¹⁵⁹.

Κατά την περίοδο του βυζαντινού δικαίου και ήδη από τους χρόνους του Ιουστινιανού, η υιοθεσία αποτελούσε δικαιοκώ θεσμό και πιο συγκεκριμένα πράξη του ιδιωτικού δικαίου. Στην ουσία επρόκειτο για σύμβαση του οικογενειακού δικαίου η οποία έφερε τα στοιχεία της μεταβίβασης ορισμένου προσώπου από την πρότερη οικογένειά του σε κάποια άλλη¹⁶⁰.

Με τις μεταρρυθμίσεις του Ιουστινιανού στο θεσμό της υιοθεσίας άρχισε να δίδεται σημασία στο συμφέρον και στην προστασία του υιοθετημένου, ενώ μέχρι τότε, ο υιοθετημένος είχε τον ρόλο της διαιώνισης του γένους¹⁶¹. Έπαυσε ο θεσμός να συνδέεται με την αύξηση της εξουσίας μιας οικογένειας και αντιμετωπίστηκε ως μέσο απόκτησης ενός γιου ή μιας κόρης, από τους άτεκνους πολίτες. Αποσκοπούσε περισσότερο στη δημιουργία ενός δεσμού νόμιμης πατρότητας και συγγένειας εξ αίματος, προς όφελος κυρίως του θετού τέκνου, παρά στην καθιέρωση ή την αύξηση της πατρικής εξουσίας (*patria potestas*) προς όφελος του υιοθετούντος ¹⁶².

Τη μεγάλη καινοτομία στη βυζαντινή υιοθεσία έδωσαν οι μεταρρυθμίσεις του αυτοκράτορα Λέοντος ΣΤ' του Σοφού (886-912 μ.Χ.), παρέχοντας τη δυνατότητα υιοθεσίας στις γυναίκες και στους ευνούχους. Έτσι ο θεσμός της υιοθεσίας απέβλεπε πλέον στη δημιουργία σχέσης γονέα και παιδιού και όχι στη σχέση πατέρα και υιού¹⁶³.

Πιο συγκεκριμένα, οι ευνούχοι αποκλείονταν από τη δυνατότητα υιοθεσίας και ο λόγος της απαγόρευσης αυτής ήταν η αρχή ότι η υιοθεσία μιμείται τη φύση, *adoption imitator naturam*. «Οίς γάρ ή φύσις ήρνήσατο τὸ παιδοποιεῖν, τούτοις και ὁ νόμος κατὰ πόδα βαδίζων τῆς φύσεως' ανέλπιστα γάρ αὐτοῖς τὰ τῆς παιδοποιίας»¹⁶⁴. Ωστόσο με την κωδικοποίηση του Ιουστινιανού, στους «σπάδωνες» ευνούχους δινόταν το δικαίωμα της υιοθεσίας σε αντίθεση με αυτούς που είχαν υποστεί εκτομή. «...Οί δὲ σπάδωνες λεγόμενοι εὐνούχοι ἦτο οί ἐκ φύσεως εὐνούχοι ἢ διά τι πάθος λαμβάνουσιν' ἐπειδὴ τούτους ἐλπίς τοῦ πάθους ἀπαλλαγέντας δύνασθαι παιδοποιεῖν»¹⁶⁵.

Ο Λέων ο ΣΤ' όμως, με τη Νεαρά 26, που το περιεχόμενό της διευρύνεται στη Νεαρά 27, έδωσε τη δυνατότητα στους ευνούχους, ανεξάρτητα από την κατηγορία στην οποία ανήκαν, να υιοθετούν χωρίς να υπάρχει κάποιο κώλυμα.

¹⁵⁹ Πετρόπουλος (1955) 1266.

¹⁶⁰ Στούππης (1882) 5.

¹⁶¹ Βουκελάτου (2013) 36.

¹⁶² Χατζόπουλος (2014) 62.

¹⁶³ Χατζόπουλος (2014) 63.

¹⁶⁴ Ράλλης (1891) 26.

¹⁶⁵ Αρμενόπουλος 2. 8. 1.

Το ρωμαϊκό και κατ' επέκταση το βυζαντινό δίκαιο αναγνώριζε το δικαίωμα της υιοθεσίας σε όσους είχαν υποστεί για διάφορους λόγους, σωματικές αλλοιώσεις. Έτσι ενδεικτικά αναφέρεται ότι σε υιοθεσία μπορούσαν να προβούν και οι τυφλοί¹⁶⁶.

Κατά το ρωμαϊκό δίκαιο, οι γυναίκες δεν μπορούσαν να υιοθετήσουν γιατί ήταν ανίκανες προς κτήση της πατρικής εξουσίας. Ωστόσο επί βασιλείας των αυτοκρατόρων Μαξιμιανού και Διοκλητιανού το έτος 291 μ.Χ. επετράπη σε γυναίκα που είχε απωλέσει τα τέκνα της, να προβεί σε υιοθεσία «του ίδιου αὐτῆς προγονοῦ», για λόγους «παραμυθίας». Κατά το Ιουστινιάνειο δίκαιο, η προϋπόθεση για να επετραπεί σε μια γυναίκα να υιοθετήσει τέκνο, ήταν να έχει χάσει τα δικά της. Με τη Νεαρά 27 του Λέοντος του ΣΤ', η απώλεια των τέκνων παύει να ισχύει ως προϋπόθεση υιοθεσίας και πλέον οι γυναίκες που δεν είχαν τεκνοποιήσει, είτε ήταν άγαμες, είτε ήταν έγγαμες, μπορούσαν να υιοθετούν ελεύθερα. Το τέκνο, λάμβανε το οικογενειακό όνομα της γυναίκας που το υιοθετούσε ακόμα και αν αυτή ήταν έγγαμη ή χήρα¹⁶⁷.

Ο νομοθέτης, επειδή πίστευε πως όλες οι γυναίκες χρειάζονταν βοήθεια στα γηρατιά τους, όρισε ότι μπορούσαν αυτές να υιοθετήσουν τέκνο, ενώ θεωρούσε ότι η προηγούμενη νομοθεσία που τους το απαγόρευε, αμφισβητούσε και την επιβολή της μητέρας πάνω στα τέκνα της. Σύμφωνα με την άποψη του Λέοντος, τα παιδιά όφειλαν να υπακούουν και να δέχονται με ευχαρίστηση τη μητρική εξουσία, όχι υποχρεωμένα από τον νόμο, αλλά με τη θέλησή τους, καθώς αυτό πρόσταζε το ηθικό δίκαιο¹⁶⁸.

Το ρωμαϊκό δίκαιο απ' την άλλη πλευρά, διέκρινε την υιοθεσία σε δύο είδη: Με τον όρο *adoptio*, αναφέρονταν στην υιοθεσία εν στενή έννοια και αφορούσε την υιοθεσία υπεξούσιων. Με τον όρο *adrogatio*, περιέγραφαν την εισποίηση, την υιοθεσία δηλαδή αυτεξούσιων προσώπων. Διάκριση αποτελούσε η εισποίηση ανήβων, όπου το πρόσωπο που εισποιούταν ήταν υπεξούσιο πρόσωπο. Ο θεσμός αυτός εισήχθη και στο βυζαντινό δίκαιο. Ωστόσο η διάκριση των δύο θεσμών (υιοθεσία εν τη στενή έννοια και εισποίηση) στα *Βασιλικά* παύει να υπάρχει και χρησιμοποιείται μόνο ο όρος «υιοθεσία». Η μόνη διαφοροποίηση υφίσταται στον τρόπο υιοθεσίας: Ενώπιον των δικαστών πραγματοποιείται η υιοθεσία των υπεξούσιων προσώπων, ενώ των αυτεξούσιων ενώπιον του αυτοκράτορα¹⁶⁹.

Ας εξετάσουμε τώρα τις προϋποθέσεις για την εισποίηση ανήβων (παιδιά από 7 ως 14 ετών για τα αγόρια και 12 ετών για τα κορίτσια) στο βυζαντινό δίκαιο. Οι προϋποθέσεις αυτές, όπως διατυπώνονται μέσα στις πηγές ήταν αυστηρές και σκοπό είχαν την εξασφάλιση των συμφερόντων των ανήβων. Ο αρμόδιος άρχων εξέταζε, αν η εισποίηση συνέφερε τον ανήλικο ηθικά και υλικά. Για τον σκοπό αυτό ελεγχόταν η οικονομική κατάσταση του εισποιούντος αλλά και του ανηλίκου, όπως επίσης και η κοινωνική θέση του πρώτου. Ο εισποιών, όπως

¹⁶⁶ Ράλλης (1891) 27.

¹⁶⁷ Ράλλης (1891) 110-112.

¹⁶⁸ Νικολάου(2005) 141.

¹⁶⁹ Χατζόπουλος (2014) 62.

άλλωστε ίσχυε και στην εισποίηση αυτεξουσίου, έπρεπε ηλικιακά να βρίσκεται άνω των εξήντα χρονών και να μην έχει δικά του παιδιά. Για την εισποίηση απαραίτητη ήταν η συναίνεση των επιτρόπων του ανηλίκου και η παρουσία των συγγενών. Επιπλέον, από την πλευρά του εισποιούντος έπρεπε να δοθεί εγγύηση προς τον ανήλικο. Η εγγύηση αυτή αποτελούσε την υποχρέωση του εισποιούντος, να επιστρέψει την περιουσία του ανήβου, σε περίπτωση θανάτου του δεύτερου πριν την ενηλικίωσή του, στους κληρονόμους του¹⁷⁰.

Με την υιοθεσία, το πρόσωπο που υιοθετούνταν δημιουργούσε έναν νέο συγγενικό δεσμό, ενώ παράλληλα μπορούσε να βελτιώσει την κοινωνική του θέση, καθώς αυτό λάμβανε την κοινωνική θέση του θετού του πατέρα. Ακόμα και αν η υιοθεσία γινόταν από πρόσωπο που ανήκε σε κατώτερη κοινωνική θέση απ' αυτή του υιοθετούμενου, η κοινωνική θέση του δεύτερου, δεν αλλοιώνονταν από το γεγονός¹⁷¹. Η βυζαντινή νομοθεσία θεωρούσε τα θετά παιδιά ως φυσικούς απογόνους. Οι νόμοι, σε ότι αφορά τα κληρονομικά τους δικαιώματα, τα προστάτευαν. Έτσι τα υιοθετημένα παιδιά κληρονομούσαν την πατρική περιουσία, αν ο πατέρας δεν είχε αφήσει διαθήκη, δεν μπορούσαν όμως να προσβάλουν τη διαθήκη του θετού πατέρα¹⁷².

Τέλος θα πρέπει να αναφέρουμε, ότι γινόταν διάκριση του θεσμού της υιοθεσία από συναφείς θεσμούς, όπως το θεσμό των *ψυχοπαίδων*. Το ψυχοπαίδι (ψυχογιός και ψυχοκόρη) πρόσφερε υπηρεσίες στον ψυχοπατέρα, ο οποίος είχε την υποχρέωση να εξασφαλίσει την επαγγελματική αποκατάσταση του ψυχογιού του και να φροντίσει για την προίκα της ψυχοκόρης, όταν αυτή θα έφτανε στη νόμιμη ηλικία του γάμου. Ο θεσμός αυτός, διέφερε από τον θεσμό της υιοθεσίας καθώς είχε περισσότερο ηθική, θρησκευτική και φιλοσοφική διάσταση και αποτελούσε μια ιδιότυπη οικογενειακή σχέση με έντονο ηθικό χαρακτήρα. Ο ψυχοπατέρας, με τη φροντίδα των ψυχοπαίδων αποσκοπούσε στη σωτηρία της ψυχής του, μέσα από τη φιλανθρωπία, ενώ παράλληλα εξασφάλιζε μια καλύτερη ποιότητα ζωής για τα τελευταία χρόνια της ζωής του¹⁷³. Το ψυχοπαίδι, επειδή δεν μπορούσε να εξομοιωθεί με τα θετά και φυσικά με τα γνήσια τέκνα, δεν είχε κληρονομικά δικαιώματα, ούτε εφαρμόζονταν οι διατάξεις της υιοθεσίας προς όφελός του¹⁷⁴.

2.4 ΤΑ ΟΡΦΑΝΑ ΠΑΙΔΙΑ ΚΑΙ Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΦΙΛΑΝΘΡΩΠΙΑ

Με την επικράτηση και την επιβολή του Χριστιανισμού στο βυζαντινό κράτος και την ανάδειξή του ως επίσημη θρησκεία του, υιοθετήθηκε από τους Βυζαντινούς ως κυρίαρχη αξία η αγάπη. Έκφραση της χριστιανικής αγάπης αποτελούσε και η φιλανθρωπία. Για τους αρχαίους Έλληνες η φιλανθρωπία έχει

¹⁷⁰ Ράλλης (1891) 47-50.

¹⁷¹ Ράλλης (1891) 64-65.

¹⁷² Λαΐου-Θωμαδάκη (1987) 110.

¹⁷³ Ζέπος (1981) 22-23.

¹⁷⁴ Ράλλης (1891) 127-128.

την έννοια της αγάπης των θεών προς τον άνθρωπο και της αγάπης του ανθρώπου προς τον συνάνθρωπο. Εκφραζόταν με τη φιλοξενία και τη φροντίδα των ορφανών και των γερόντων¹⁷⁵. Στη Ρώμη γίνονταν κάποιες προσπάθειες για την περίθαλψη των ενδεών, όπως του αυτοκράτορα Τραϊανού που ανέλαβε τη φροντίδα άπορων παιδιών στην Ιταλία, αλλά όλες αυτές οι προσπάθειες δεν είχαν σταθερό χαρακτήρα. Πρώτος ο Χριστιανισμός ενέσταξε φιλάνθρωπα αισθήματα και μετέδωσε σε αυτά τόση δύναμη, ώστε οι αγαθοεργοί σκοποί που ενέπνευσε, απέκτησαν υπόσταση και δεν απευθύνονταν πια στην τυχαία διάθεση του ατόμου, αλλά έγιναν αυτοτελή καθιδρύματα¹⁷⁶.

Για τους Βυζαντινούς η φιλάνθρωπία δεν ταυτιζόταν μόνο με την ελεημοσύνη. Στη σκέψη τους, η φιλάνθρωπία αποτελούσε μια φιλοσοφική και θεολογική αφηρημένη έννοια, μια πολιτική ιδιότητα ' αναφερόταν στην κάλυψη των αναγκών των άπορων ανθρώπων και εκφραζόταν μέσα από τα οργανωμένα ιδρύματα. Ο Βυζαντινός για να κερδίσει τη σωτηρία της ψυχής του και να γίνει δεκτός στη Βασιλεία των Ουρανών, έπρεπε να αφιερώσει τη ζωή του στην άσκηση της φιλάνθρωπίας και στην έμπρακτη απόδειξη της αγάπης του για τον συνάνθρωπο. Όποιος την ασκούσε, γινόταν ευάρεστος στον Θεό και μιμητής Του. Ωστόσο τα κίνητρά της δεν έπρεπε να είναι εγωϊστικά και η προσφορά ελεημοσύνης έπρεπε να γίνεται με ανιδιοτέλεια. Ούτε η προσφορά υλικών αγαθών εθεωρείτο αρκετή, αν δεν συνοδευόταν με εκδηλώσεις αγάπης προς όσους είχαν πραγματική ανάγκη. Με αυτόν τον τρόπο, ο φιλάνθρωπος θεωρούσε ότι εξασφάλιζε την μεταθανάτια συγχώρεση των αμαρτιών του και έφτανε στην τελειότητα¹⁷⁷.

Αλλά και ο αυτοκράτορας της Κωνσταντινούπολης ήταν εξ'ορισμού φιλάνθρωπος και ελεήμων. Μιμείτο τον Θεό σε έργα αγάπης και Τον ευαρεστούσε με τη φροντίδα των φτωχών και των αναξιοπαθόντων. Έτσι στην Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία η θεσμοθετημένη άσκηση της χριστιανικής αγάπης μέσω της φιλάνθρωπίας πραγματοποιόταν από το κράτος, την Εκκλησία αλλά και από την ιδιωτική πρωτοβουλία.

Το κύριο χαρακτηριστικό των μεσαίων και κατώτερων στρωμάτων, ήταν η φτώχεια που σε κάποιες περιπτώσεις οδηγούσε στην εξαθλίωση. Πολλοί ήταν αυτοί που έχρηζαν κοινωνικής πρόνοιας. Το κράτος συμμετείχε άμεσα με τις δικές του πρωτοβουλίες, συντηρώντας φτωχοκομεία, ορφανοτροφεία και νοσοκομεία, στηρίζοντάς τα οικονομικά με τα έσοδα από τη φορολογία, ενώ έμμεσα χρηματοδοτούσε τις αγαθοεργίες των μοναστηριών. Ο καθορισμός ανώτατων τιμών για βασικά είδη διατροφής και τα δημόσια συσσίτια ολοκλήρωναν την εικόνα αυτής της μέριμνας¹⁷⁸.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, της βυζαντινής φιλάνθρωπίας, τα ορφανά έχαιραν ιδιαίτερης φροντίδας. Ο αριθμός των ορφανών ήταν μεγάλος όχι μόνο λόγω του φυσικού θανάτου των γονέων, αλλά εξαιτίας των πολέμων και των

¹⁷⁵ Κωνσταντέλος (1990) 53.

¹⁷⁶ Καλλιγιάς (1848) ΒΙΒΛ. Α'. ΜΕΡ. Β'.ΚΕΦ. Γ'. 208

¹⁷⁷ Κωνσταντέλος (1990) 54-57.

¹⁷⁸ Beck (1990) 348.

αιχμαλωσιών. Επιπλέον οι φυσικές καταστροφές και οι ασθένειες οδηγούσαν σε μεγαλύτερη αύξηση του αριθμού τους.

Οι επίσκοποι έπρεπε να μεριμνούν «περί τῆς τῶν ὀρφανῶν πρόνοιᾱς»¹⁷⁹ σύμφωνα με τον Ιωάννη τον Χρυσόστομο, ενώ ο Μ. Βασίλειος παρότρυνε τους μοναχούς να προσλαμβάνουν τα ορφανά παιδιά λέγοντας «Κυριός ἐστὶν ὁ τὰ τῶν ὀρφανῶν ἰδιοποιούμενος»¹⁸⁰. Ο Αρχιεπίσκοπος Αχρίδας Δημήτριος Χωματηνός, τόνιζε πάντα την ιδιαίτερη προσοχή που έπρεπε να δείχνει η νομοθεσία για την προστασία των ορφανών παιδιών: «Ὡς πολὺν καὶ πολυειδῆ πρόνοιαν οἱ φιλευσεβεῖς νόμοι ποιοῦνται τῶν ορφανῶν, περὶ τε γὰρ τῆς ἀποκαταστάσεως τούτων ἐκτάδην ἐν τοῖς θεσμοφόροις δέλτοις διεξιῶσι, ναι δέ καὶ περὶ τῆς φυλακῆς τῶν ἀρμοζόντων αὐτοῖς μεγίστων ἀσφάλειαν τίθενται». Ὅσοι κηδεμόνες ἢ ἐπίτροποι ορφανῶν εκμεταλλεύονταν την περιουσία τους και αδιαφορούσαν γι' αυτά, για τον Δημήτριο Χωματηνὸ «ἀξιὸν καταδίκης τῆς παρὰ τῶ νόμῳ κειμένης εἰσί»¹⁸¹.

Τα επισκοπικά γραφεία, οι εκκλησίες αλλά και τα μοναστήρια αναλάμβαναν τη φροντίδα ορφανών παιδιών. Λιγοστές πληροφορίες έχουμε για το μοναστήρι του Γρηγορίου Πακουριανού. Ο μεγάλος δομέστιχος στα χρόνια του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού, Γρηγόριος, ανέφερε στο τυπικό του μοναστηριού της Πετρισιώτισσας, ότι πάρθηκαν μέτρα για «τη φροντίδα των πολύ μικρών παιδιών». Δεν γνωρίζουμε όμως αν αναφερόταν στην ανοικοδόμηση κάποιου σχετικού ιδρύματος δίπλα στο μοναστήρι ἢ αν τα ορφανά απλώς φιλοξενούνταν μέσα σε αυτό. Ο Γρηγόριος ὄρισε να τους προσφέρονται τα απαραίτητα εφόδια και ανέθεσε σε έναν ιερέα να φροντίσει για τη μόρφωσή τους¹⁸².

Πολλά παιδιά που έχαναν σε μικρή ηλικία τους γονείς τους, παραδίδονταν από τους συγγενείς τους σε μοναστήρια, τα οποία ανατρέφονταν μέσα σε αυτά και εν συνεχεία ακολουθούσαν τον μοναχικό βίο. Η Θεοκτίστη η Λεσβία (9^{ος} αι.), από τη Μήθυμνα της Λέσβου, όταν έμεινε ορφανή, παραδόθηκε σε μοναστήρι από τους συγγενείς της, όπου έλαβε το μοναχικό σχήμα¹⁸³. Βέβαια η εισδοχή παιδιών σε μοναστήρια, όχι μόνο ορφανών, ήταν συνηθισμένη στη βυζαντινή κοινωνία, καθώς αποτελούσε μια μορφή κάλυψης των οικονομικών αναγκών, κυρίως για τις φτωχές αγροτικές οικογένειες¹⁸⁴.

Γενικά, η Εκκλησία παρείχε υλική βοήθεια σε όλους όσους αναγνωρίζονταν από τη βυζαντινή διοίκηση ως «πένητες». Τα ορφανά μικρής ηλικίας, οι ζητιάνοι αλλά και οι ταλαιπωρημένοι γέροντες που δεν μπορούσαν να εργαστούν, ανήκαν σε αυτή την τάξη. Συνήθως περνούσαν την ημέρα τους ζητιανεύοντας στις δημόσιες αγορές και στις πλατείες, ενώ πολλοί εξ αυτών δεν παρέλειπαν να επιδεικνύουν τα τυφλά παιδιά τους, προκειμένου να προκαλέσουν τον οίκτο

¹⁷⁹ Χρυσόστομος, PG, 58, 762.

¹⁸⁰ PG, 31, 952.

¹⁸¹ Δήμου (1995) 204-205.

¹⁸² Κωνσταντέλος (1990) 313.

¹⁸³ Νικολάου (2005) 45.

¹⁸⁴ Χριστοφιλοπούλου (1998) 170.

των περαστικών¹⁸⁵. Ο Πέτρος Ατρώας όταν του ζητήθηκε ελεημοσύνη από μια μητέρα που κρατούσε στην αγκαλιά της το κωφάλαλο παιδί της, μην έχοντας να της προσφέρει χρήματα, θεράπευσε το άρρωστο παιδί¹⁸⁶. Πολλοί Πατέρες της Εκκλησίας στάθηκαν στο πλευρό των ενδεών και ιδιαίτερα των ορφανών παιδιών, όπως ο Γρηγόριος ο Θεολόγος και η μητέρα του.

Το ίδιο όμως ενδιαφέρον για τα ορφανά παιδιά, έδειξαν και οι βυζαντινοί αυτοκράτορες. Ο Ιουστίνος Β' (565-78) και η σύζυγός του Σοφία, σύμφωνα με τον Ψευδο-Κωδινό, έχτισαν το μεγαλύτερο ορφανοτροφείο της Κωνσταντινούπολης, εκείνο του αποστόλου Παύλου. Το συγκεκριμένο ορφανοτροφείο λειτούργησε για πολλούς αιώνες. Στις αρχές του 9^{ου} αιώνα, όπως αναφέρει ο Θεοφάνης, ο Νικηφόρος Α', προκειμένου να εξασφαλίσει πόρους για τον πόλεμο που έκανε εναντίον των Σλάβων, επέβαλε στο ίδρυμα φόρο. Επιπλέον, φορολόγησε τους ενοίκους των εκκλησιών, μοναστηριών, ορφανοτροφείων, ξενώνων και γηροκομείων. Το 1032 ένας ισχυρός σεισμός κατέστρεψε το ορφανοτροφείο του αποστόλου Παύλου, το οποίο όμως, ανακαινίστηκε από τον Ρωμανό Γ' Αργυρό (811-13). Εκτός από τα ορφανά, στο ίδρυμα έβρισκαν καταφύγιο όλοι όσοι είχαν πτωχεύσει¹⁸⁷.

Τον ενδέκατο αιώνα το ορφανοτροφείο σταμάτησε τη λειτουργία του εξαιτίας νέων καταστροφών. Ο Αλέξιος Α' Κομνηνός το επανίδρυσε προσθέτοντας και σχολείο. Τα ορφανά παιδιά μπορούσαν να μορφωθούν εκεί, από δασκάλους και διοικητές, που επεδίωκαν να δώσουν στα παιδιά μια καλή μόρφωση. Το ίδρυμα γύρω από την εκκλησία του αποστόλου Παύλου, καταλάμβανε μεγάλη έκταση και ο Αλέξιος για να το συντηρήσει και να εξασφαλίσει την οικονομική του ανεξαρτησία παραχώρησε πολλά κτήματα¹⁸⁸.

Η κόρη του, η Άννα Κομνηνή, στο έργο της *Αλεξιάδα*, κάνει λόγο στη φιλανθρωπία του αυτοκράτορα, απέναντι στα ορφανά: «*Τῶν μὲν οὖν παίδων ὅποσα γονέων ἐστέρηντο τῇ πικρᾷ τῆς ὀρφανίας τρυχόμενα κακότητι τοῖς τε συγγενέσι καὶ ὁπόσους σεμνοῦ βίου ἤδει ὄντας καὶ τοῖς καθηγουμένοις τῶν ἱερῶν φροντιστηρίων διανείμας, ἐπέσκηψε μὴ ὡς δοῦλα, ἀλλ' ὡς ἐλεύθερα ἀνάγειν παντοίας παιδείας ἀξιούντας καὶ τὰ ἱερά ἐκπαιδεύοντας γράμματα. Τινὰ δὲ καὶ εἰς ὅπερ αὐτὸς ἀνήγειρεν ὀρφανοτροφεῖον, παιδευτήριον τοῦτο πλέον πεπονηκῶς τοῖς ἐθέλουσι, παρεδίδου τοῖς προῖσταμένοις τὴν ἐγκύκλιον ἐκπαιδεύεσθαι παιδείαν*»¹⁸⁹.

Δεν γνωρίζουμε αν το ορφανοτροφείο υπέστη καταστροφές κατά τη Δ' Σταυροφορία. Το 1261 όμως, μετά την ανακατάληψη της Βασιλεύουσας, ο αυτοκράτορας Μιχαήλ Η' Παλαιολόγος, ίδρυσε ένα σχολείο κοντά στο «παλιό ορφανοτροφείο» της εκκλησίας του αποστόλου Παύλου. Διόρισε έναν διευθυντή και έδωσε οικονομική ενίσχυση σε δασκάλους και μαθητές. Σε

¹⁸⁵ Baynes -Moss (1983) 167-168.

¹⁸⁶ Νικολάου (2005) 137.

¹⁸⁷ Κωνσταντέλος (1990) 311.

¹⁸⁸ Κωνσταντέλος (1990) 310-311.

¹⁸⁹ Άννας Κομνηνής Αλεξιάς ΙΕ' VII, 3.

εορταστικές περιόδους, ο αυτοκράτορας, επισκεπτόταν το σχολείο, εξέταζε τους μαθητές και τους έκανε δώρα¹⁹⁰.

Ωστόσο, κάποιες φορές, η αυτοκρατορική μέριμνα για τα ορφανά παιδιά, εξυπηρετούσε άλλες σκοπιμότητες. Ο αυτοκράτορας Αλέξιος Κομνηνός, συγκέντρωσε δύο χιλιάδες γιους φονευθέντων στρατιωτών και αφού τους παρείχε στρατιωτική εκπαίδευση, συγκρότησε ένα επίλεκτο στρατιωτικό σώμα, τους Αρχοντόπουλους. Έτσι ο αυτοκράτορας από τη μια πλευρά επέδειξε φιλανθρωπία και στοργή προς τους ορφανούς εφήβους και από την άλλη, συνέστησε έναν «Ιερό Λόχο» αφοσιωμένο στο πρόσωπό του και στην αυτοκρατορία¹⁹¹.

Γενικά όμως, η Πολιτεία υπερασπιζόταν τα δικαιώματα των ορφανών παιδιών, διορίζοντας επιτρόπους και κουράτορες. Σύμφωνα με το Ρωμαϊκό Δίκαιο οι ορφανοί ανήλικοι, τελούσαν υπό επιτροπεία, μέχρι την εφηβεία, δηλαδή την ηλικία των 14 ετών για τα αγόρια και των 12 για τα κορίτσια. Τα ορφανοτροφεία είχαν την κουρατορία μέχρι την ηλικία του γάμου τους και αν αυτά δεν επιθυμούσαν να παντρευτούν, τη διατηρούσαν μέχρι το εικοστό έτος της ηλικίας τους¹⁹². Ο νόμος ήταν επεικής με τα ορφανά που είχαν πλανηθεί από κακές συμβουλές κάποιου ή είχαν μετανοιώσει για την ανάμιξή τους σε παρανομίες και προέβλεπε την ατιμωρησία τους¹⁹³.

Επιπλέον, ιδιαίτερη σημασία έδινε η Πολιτεία στο αξίωμα του ορφανοτρόφου. Ο ορφανοτρόφος, ο διοικητής του ιδρύματος, συνήθως ήταν μοναχός, κληρικός ή δημόσιος λειτουργός. Κατείχε σημαντική θέση στη βυζαντινή κοινωνία και συχνά γινόταν επίσκοπος ή πατριάρχης. Ο πατριάρχης Ακάκιος, ήταν διευθυντής ορφανοτροφείου, πριν την εκλογή του σε πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως. Ήδη από τα χρόνια του Ιουστινιανού, ο ορφανοτρόφος ήταν νομικός σύμβουλος και επιμελητής της περιουσίας των ορφανών και του ορφανοτροφείου. Έδινε αναφορά για τις πράξεις του στον οικείο επίσκοπό του, ο οποίος με τη σειρά του ήταν υπεύθυνος για τα φιλανθρωπικά ιδρύματα της επισκοπής του. Η σπουδαιότητα της θέσης του ορφανοτρόφου, αποδεικνύεται κι από μια σφραγίδα του δεκάτου τρίτου αιώνα, όπου στη μια πλευρά της εικονίζεται η Θεοτόκος η Βλαχερνίτισσα και στην άλλη υπάρχει η επιγραφή: «*Θεοτόκε βοήθει τόν δούλον σου Νικήτα, επίσκοπο Ίωνοπόλεως και χαρτουλάριο του Μεγάλου Όρφανοτροφείου*». Από τα μέσα όμως του δέκατου τέταρτου αιώνα το αξίωμα του ορφανοτρόφου είχε χάσει τη σπουδαιότητά του και είχε σχεδόν εκλείψει¹⁹⁴.

Εκτός από το ορφανοτροφείο του αποστόλου Παύλου, ένα ακόμα σπουδαίο ίδρυμα, ήταν το ορφανοτροφείο του Ζωτικού. Είναι γνωστό, καθώς αναφέρεται σε μια νομοθεσία του Ηρακλείου που απευθύνεται στον πατριάρχη Σέργιο Α', ο οποίος είχε αναλάβει τη φροντίδα του ορφανοτροφείου. Κάποιοι ερευνητές

¹⁹⁰ Κωνσταντέλος (1990) 311-312.

¹⁹¹ Μαυρομάτης (1989) 150.

¹⁹² ΡG, 113, 513.

¹⁹³ ΡG, 113, 493.

¹⁹⁴ Κωνσταντέλος (1990) 314-320.

θεωρούν ότι το ορφανοτροφείο του αποστόλου Παύλου ταυτιζόταν με το «Ζωτικόν» και πως το πρώτο αποτελούσε ανακατασκευή του δευτέρου. Τοπογραφικές όμως μαρτυρίες αποδεικνύουν ότι επρόκειτο για δύο διαφορετικά ιδρύματα. Ένα ακόμα ορφανοτροφείο υπήρχε στη θέση Φριξολίμνην, έφερε το όνομα του Φρίξου και βρισκόταν δίπλα σε κάποιο πτωχοκομείο¹⁹⁵.

Στις αρχές του 12^{ου} αιώνα, ο Ιωάννης Β' Κομνηνός, ίδρυσε στην Κωνσταντινούπολη ένα ίδρυμα που μεταξύ άλλων περιλάμβανε ένα άσυλο για ορφανά και νόθα παιδιά και υιοθέτησε τις πιο σύγχρονες, για την εποχή που αναφερόμαστε, απόψεις για την κρατική περίθαλψη και υγιεινή¹⁹⁶.

Ένα ίδρυμα συνώνυμο του ορφανοτροφείου ήταν το «Βρεφοτροφείο» για εξώγαμα βρέφη. Το φαινόμενο της έκθεσης βρεφών ήταν συνηθισμένο στη βυζαντινή κοινωνία. Η Εκκλησία έδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον και φροντίδα για τα εγκαταλελειμμένα βρέφη, ιδρύοντας βρεφοκομεία. Τα ιδρύματα αυτά, ήταν απαλλαγμένα φορολογίας. Πληροφορίες γι' αυτά βρίσκουμε μόνο τον 6^ο αιώνα. Ωστόσο, τον 9^ο αιώνα βλέπουμε πως έγινε μια δωρεά πεντακοσίων νομισμάτων σε κάποιο βρεφοτροφείο που ήταν απαλλαγμένης φορολογίας. Στην Κωνσταντινούπολη το βρεφοτροφείο βρισκόταν κοντά στο μοναστήρι του αποστόλου Φιλίππου. Στη βιογραφία του αγίου Κυρίλλου Φιλεώτου, γίνεται αναφορά στο συγκεκριμένο μοναστήρι και υπάρχει υπαινιγμός ότι το βρεφοτροφείο λειτουργούσε ακόμα τον 12^ο αιώνα ¹⁹⁷.

Εκτός από τα ορφανοτροφεία και τα βρεφοτροφεία, στα αγιολογικά κείμενα, συναντάμε τους Παρθενώνες, χωρίς να έχουμε όμως αρκετές πληροφορίες γι' αυτούς. Ωστόσο η παρουσία τους ήταν συνεχής σε όλους τους αιώνες ζωής του βυζαντινού κράτους και εντοπίζονταν κυρίως στην Κωνσταντινούπολη. Επρόκειτο για ορφανοτροφείο εγκαταλελειμμένων κοριτσιών. Η μονή «Κεχαριτωμένης» διέθετε ένα τέτοιο ορφανοτροφείο το οποίο μάλιστα είχε ιδρύσει η σύζυγος του Αλεξίου Κομνηνού, Ειρήνη¹⁹⁸.

Τέλος ο Ιουστινιανός με τη Θεοδώρα έχτισαν ένα ειδικό ίδρυμα για τις ανάγκες των πρώην παραστρατημένων κοριτσιών και γυναικών. Ο αυτοκράτορας, με τη μεσολάβηση της Θεοδώρας εξέδωσε τη Νεαρά αρ.14 που απαγόρευε την εκμετάλλευση των φτωχών κοριτσιών. Ασυνείδητοι προαγωγοί πλησίαζαν φτωχές οικογένειες στα χωριά και με αντάλλαγμα ρούχα και παπούτσια, αγόραζαν από τους γονείς τα κορίτσια τους, εξαιτίας της πείνας και της ανέχειας. Τα κορίτσια αυτά, όταν έφταναν στην Πόλη, αναγκάζονταν να εκδίδονται και μάλιστα πολλές φορές οδηγούνταν στην πορνεία κοριτσάκια και κάτω των δέκα ετών. Οι υπεύθυνοι χαρακτηρίζονταν από την παραπάνω Νεαρά ως «*αίσχροί*» και «*καταστροφείς τῆς δημόσιας ἀγνότητος*»¹⁹⁹.

¹⁹⁵ Κωνσταντέλος (1990) 309.

¹⁹⁶ Talbot Rice (1998) 90.

¹⁹⁷ Κωνσταντέλος (1990) 314.

¹⁹⁸ Πουλάκου-Ρεμπελάκου (1992) 221.

¹⁹⁹ Πουλάκου-Ρεμπελάκου (1992) 222-223.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3^ο ΤΟ ΠΑΙΔΙ ΣΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΑΓΩΓΗ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

3.1 ΦΟΡΕΙΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΣΤΟ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

-Γενικά

Το βυζαντινό κράτος, στη μακρόχρονη πορεία του, έδειξε μεγάλο ενδιαφέρον για τα γράμματα. Ο Άγιος Γρηγόριος ο Ναζιανζηνός τονίζει με παρρησία: «Νομίζω ότι όλοι όσοι σκέπτονται ορθά θα παραδεχθούν ότι η εκπαίδευση είναι το πρώτο από τα αγαθά, που κατέχουμε»²⁰⁰.

Η αγωγή για τους μορφωμένους Βυζαντινούς εθεωρείτο ως «τέχνη τεχνών και επιστήμη επιστημών», ενώ η απαιδευσιά χαρακτηριζόταν ως δυστύχημα-συμφορά' το «εκπαιδεύω» λεγόταν «ανάγω» και η εκπαίδευση «αναγωγή». Αυτός που δεν τύγχανε εκπαίδευσης καλούνταν «ανάγωγος» ή «δυσανάγωγος», ενώ ο αγράμματος σε αντίθεση προς τον «γραμματικόν», τον μορφωμένο, λεγόταν «αναλφάβητος». Ο εγγράμματος ονομαζόταν «γραμμάτων άνθρωπος» ή «γράμματα ειδώς»²⁰¹.

Υπήρχαν αρκετοί Βυζαντινοί με υψηλό επίπεδο γνώσεων, οι οποίοι μελετούσαν και αντέγραφαν τα κείμενα της αρχαίας ελληνικής γραμματείας και εμπλούτιζαν με αυτά τις βιβλιοθήκες τους. Το γεγονός αυτό αποδεικνύει την ύπαρξη προσωπικού ενδιαφέροντος των Βυζαντινών για τη μόρφωση και την απόκτηση γνώσεων.

Η παιδεία των Βυζαντινών στηρίχθηκε σε δύο σπουδαίες πνευματικές δυνάμεις: τον ελληνικό λόγο και τη χριστιανική διδαχή. Από τον 4^ο αιώνα που ο Χριστιανισμός θριάμβευσε επί της ειδωλολατρίας και αναγνωρίστηκε το 392 ως επίσημη θρησκεία του κράτους, σταδιακά συμφιλιώθηκε με το ελληνικό πνεύμα. Οι Βυζαντινοί εκτιμούσαν και θαύμαζαν την ελληνορωμαϊκή πολιτιστική τους κληρονομιά και γι' αυτό κατέβαλαν ειλικρινείς προσπάθειες για τη συντήρηση και διάσωση της, στα χίλια χρόνια ζωής του βυζαντινού κράτους. Ο Όμηρος, ο Ησίοδος, ο Πίνδαρος, οι μεγάλοι τραγικοί ποιητές, ο Αριστοφάνης διδάσκονταν στα σχολεία και αποτελούσαν τον πνευματικό εξοπλισμό του μορφωμένου ανθρώπου, αλλά και του κάθε βυζαντινού αξιωματούχου²⁰².

Η αρχαία ελληνική γραμματεία και τα χριστιανικά ιδεώδη επηρέασαν και διαμόρφωσαν την βυζαντινή εκπαίδευση, η οποία άλλωστε άλλαζε μορφή ανάλογα με τις κοινωνικές και πολιτικές αλλαγές που βίωνε η βυζαντινή κοινωνία. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα κάθε περίοδος της βυζαντινής ιστορίας να παρουσιάζει τα δικά της χαρακτηριστικά σε ό,τι αφορά τον τομέα της αγωγής και της εκπαίδευσης. Η ελληνική σκέψη και η χριστιανική θρησκεία δημιούργησαν ένα ιδιαίτερο μορφωτικό πρότυπο, με τους δικούς τους σκοπούς

²⁰⁰ Baynes-Moss (1983) 19.

²⁰¹ Κουκουλές (1948) 36-38.

²⁰² Κωνσταντινίδης (1995) 14-15.

σε όλες τις βαθμίδες εκπαίδευσης που διαφύλαξαν το Βυζάντιο από τον σκοταδισμό που γνώρισε η Δύση.

Στη βυζαντινή εκπαίδευση διακρίνουμε τρεις κύκλους σπουδών: τη στοιχειώδη εκπαίδευση, την εγκύκλιο παιδεία και την ανώτατη εκπαίδευση. Παρατηρούμε την έλλειψη ενός ενιαίου, κεντρικού σχεδιασμού της εκπαίδευσης από κάποιο επίσημο φορέα για όλες τις βαθμίδες. Αντίθετα παρουσιαζόταν ενδιαφέρον για την παιδεία από διαφορετικούς φορείς που εμπλέκονταν σε κάθε βαθμίδα, θέτοντας κάθε φορά τους δικούς τους σκοπούς και στόχους. Έτσι για την εκπαίδευση στο Βυζάντιο έντονο ήταν το ενδιαφέρον του λαού, του κράτους, της εκκλησίας αλλά και των μοναστηριών.

-Το ενδιαφέρον του λαού για την εκπαίδευση

Οι υπήκοοι της βυζαντινής αυτοκρατορίας, είτε ως γονείς και κηδεμόνες είτε ως εκπαιδευτικοί και λόγιοι, έδειχναν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για όλες τις βαθμίδες και τις μορφές της εκπαίδευσης.

Η παιδεία ήταν αγαθό ελεύθερο για όποιον ήθελε να την κατακτήσει, ανεξάρτητα από την κοινωνική του τάξη ή το φύλο του. Όλοι οι γονείς, μορφωμένοι και μη, πλούσιοι ή φτωχοί, διατηρούσαν το δικαίωμα της εκπαίδευσης των παιδιών τους, όπως αυτοί επιθυμούσαν, αν και αυτό δεν ήταν πάντα εφικτό. Όπως αναφέρει ο J. B. Bury, «κάθε αγόρι και κάθε κορίτσι, του οποίου οι γονείς του μπορούσαν να πληρώσουν, εκπαιδεύονταν», σε αντίθεση προς τη Δύση, όπου κατά τη διάρκεια των σκοτεινών αιώνων η μελέτη των βιβλίων περιοριζόταν μόνο στα μοναστήρια²⁰³.

Η οικονομική κατάσταση των γονέων εξασφάλιζε στα τέκνα τους πρόσβαση στην εκπαίδευση, καθώς οι δάσκαλοι πληρώνονταν απ' αυτούς για τις υπηρεσίες που πρόσφεραν. Έτσι ο πατέρας του οσίου Ιωάννου του Δαμασκηνού, κατέβαλε με χαρά λύτρα για την απελευθέρωση του αιχμαλώτου μοναχού Κοσμά, τον οποίο δέχθηκε ως μόνιμο μέλος της οικογένειας του, προκειμένου να εξασφαλίσει στον νεαρό γιο του εγκυκλοπαιδική μόρφωση²⁰⁴. Αν ο πατέρας ήταν πλούσιος ή ευγενής, το παιδί θα προετοιμαζόταν, μέσα από την πορεία του στην εκπαίδευση, να ακολουθήσει τη στρατιωτική καριέρα ή κάποιο άλλο επάγγελμα όπως του δικηγόρου, αφού έπαιρνε δίπλωμα από μια ανώτερη κρατική σχολή. Αλλά και τα παιδιά της μεσαίας τάξης μπορούσαν να μορφωθούν ικανοποιητικά, όπως ο Άγιος Θεόδωρος ο Στουδίτης ή ο Ψελλός. Ο Ζ. Βαλτέρ σημειώνει πως αν κάποιο παιδί ανήκε σε μεσαία οικογένεια, τότε προσανατολιζόταν προς το εμπόριο ή τη χειροτεχνία²⁰⁵.

Οι γονείς προκειμένου να μορφώσουν τα τέκνα τους, έκαναν πολλές φορές αιματηρές οικονομίες και αναγκάζονταν να πουλήσουν τα ζώα που

²⁰³ Baynes-Moss (1983) 289.

²⁰⁴ Τσαμπής (1999) 37.

²⁰⁵ Walter (2007) 181-182.

χρησιμοποιούσαν στις διάφορες εργασίες με σκοπό να εξασφαλίσουν τα δίδακτρα των παιδιών τους. Όσοι δεν τα κατάφερναν και ιδιαίτερα αυτοί που διέμεναν σε αγροτικές περιοχές, αδυνατούσαν να προσφέρουν στα παιδιά τους ακόμα και τη στοιχειώδη μόρφωση. Ο Άγιος Συμεών ο Στυλίτης διδάχθηκε από τους γονείς του μόνο να φυλάει πρόβατα, ενώ ο Άγιος Ιωαννίκιος που ασχολούταν με τη φύλαξη των χοίρων του πατέρα του, έμαθε τα στοιχειώδη στα σαράντα επτά του, όταν έγινε μοναχός²⁰⁶.

Ανεξάρτητα όμως από την οικονομική τους κατάσταση, οι Βυζαντινοί γονείς θεωρούσαν καθήκον τους να ασχοληθούν με την αγωγή των παιδιών τους και ιδιαίτερα, όπως αναφέρθηκε, σε πρώτο στάδιο οι μητέρες, οι οποίες στόχευαν στο να δώσουν χριστιανική ανατροφή σε αγόρια και κορίτσια.

Για τα κορίτσια η χειροτεχνία και η γνώση των Ιερών Γραφών αποτελούσαν τις συνηθισμένες γνώσεις. Οι Βυζαντινές δεν φοιτούσαν στο σχολείο, πόσο μάλλον στο πανεπιστήμιο. Παρακολουθούσαν μαζί με τους αδελφούς τους όσα μαθήματα διδάσκονταν στο σπίτι τους. Ωστόσο υπήρχαν και εξαιρέσεις. Αναφέρεται ότι μια κόρη του Λέοντος Α' (457-474 μ.Χ) μορφώθηκε από τον Διόσκουρο, ενώ τον 9^ο αιώνα η Θεοδώρα η Εδεσσαία έμαθε γραμματική, ρητορική και φιλοσοφία από δημόσιο δάσκαλο που πλήρωσε η Έδεσσα²⁰⁷. Δεν μπορούμε βέβαια να παραλείψουμε την Άννα την Κομνηνή, μια από τις σημαντικότερες μορφές της πνευματικής ζωής της αυτοκρατορίας κατά τον 12^ο αιώνα. Η κόρη του Αλέξιου Α' Κομνηνού (1081-1118 μ.Χ), έτυχε μεγάλης μόρφωσης και διακρινόταν για την αρχαιομάθειά της. Πέρα από την ενασχόλησή της με την αρχαία ελληνική γραμματεία η ίδια ήταν ιατρός και ιστορικός. Η Ειρήνη, η κόρη του Μεγάλου Λογοθέτη Θεόδωρου Μετοχίτη, διέθετε εξαιρετική μόρφωση. Υπήρχαν επίσης και άλλες γυναίκες που είχαν σπουδάσει ιατρική και εργάζονταν στα γυναικεία τμήματα των νοσοκομείων²⁰⁸.

Το ενδιαφέρον για τη μόρφωση των νέων δεν αποτελούσε μέριμνα μόνο των γονέων. Το ευρύτερο συγγενικό περιβάλλον, αλλά και οι φίλοι μιας οικογένειας αναλάμβανε την εκπαίδευση των παιδιών σε περίπτωση δυσχερούς οικονομικής κατάστασης της οικογένειας ή λόγω θανάτου του πατέρα. Έτσι ο πατριάρχης Κηρουάριος μερίμνησε για την αγωγή των ανεψιών του που ορφάνεψαν νωρίς, ενώ ο επίσκοπος Ηρακλείας Πόντου Ιωάννης, δίδαξε τα πρώτα γράμματα και ανέλαβε τα έξοδα των σπουδών του ανεψιού του Νικηφόρου Γρηγορά, στην Κωνσταντινούπολη²⁰⁹.

Σημαντικό ρόλο στην εκπαίδευση των νέων στο Βυζάντιο έπαιξαν και οι εκπαιδευτικοί, ως επί το πλείστον ιδιώτες. Σε αυτούς στρέφονταν οι γονείς που επιθυμούσαν να συνεχίσουν τα παιδιά τους την πορεία τους στα γράμματα. Κατά τη χρονική περίοδο από το 650 μέχρι το 850 μ.Χ, η ιδιωτική εκπαίδευση κατάρτιζε τους νέους και τους οδηγούσε στους κύκλους των λογίων, από τους

²⁰⁶ Baynes-Moss (1983) 290.

²⁰⁷ Baynes-Moss (1983) 307.

²⁰⁸ Talbot Rice (1998) 264.

²⁰⁹ Τσαμπής (1999) 36-38.

οποίους προέβαλαν εξέχουσες εκκλησιαστικές προσωπικότητες²¹⁰. Τέλος πρέπει να αναφέρουμε πως και οι ίδιοι οι νέοι συνέβαλλαν ενεργά στη μόρφωσή τους. Πολλοί, επειδή αδυνατούσαν να καλύψουν τα ακριβά δίδακτρα, αφού καταρτίζονταν στη Γραμματική και τη Ρητορική από ιδιώτες εκπαιδευτικούς, συνέχιζαν μόνοι τους τις σπουδές τους και επιτύγχαναν την αυτομόρφωσή τους με τρόπο αξιοθαύμαστο²¹¹.

-Η στάση του Κράτους απέναντι στην εκπαίδευση

Το επίσημο Κράτος όπως εκπροσωπείτο από τον βυζαντινό αυτοκράτορα, έδειχνε ενδιαφέρον τόσο για τη μόρφωση των βλαστών της βασιλικής οικογένειας, όσο και για την εκπαίδευση των υπηκόων του γενικότερα.

Καθήκον των αυτοκρατόρων ήταν να εξασφαλίσουν στα τέκνα τους-ασχέτως φύλου-ικανούς παιδαγωγούς και διδασκάλους. Έτσι ο αυτοκράτορας Μαυρίκιος (582-602 μ.Χ) ανέθεσε τη μόρφωση των θυγατέρων του στο διδάσκαλο Στέφανο, ενώ ο Ιουστίνος Α' (518-527 μ.Χ), αν και ο ίδιος δεν ήταν μορφωμένος, φρόντισε για την ελληνοχριστιανική μόρφωση του ανεψιού και διαδόχου του Ιουστινιανού. Ο αγράμματος αυτοκράτορας Μιχαήλ Β' (820-829 μ.Χ), αν και περιφρονούσε τη χριστιανική και την ελληνική παιδεία, έδειξε μεγάλο ενδιαφέρον για την μόρφωση του διαδόχου του Θεόφιλου, ο οποίος υπήρξε ένας από τους πιο μορφωμένους αυτοκράτορες και λάτρης των γραμμάτων. Οι περισσότεροι εξ αυτών επόπτευαν το έργο της ανατροφής και εκπαίδευσης των τέκνων τους και πολλές φορές απεύθυναν προς αυτά γραπτές παραινέσεις και συμβουλές. Ο Βασίλειος Α' στον παραινετικό λόγο του προς τον γιο του Λέοντα αναφέρει: *«Δράξασθε οὖν παιδείας τῆς έναρέτου ἴ μόνη γὰρ ἀρετὴ τῶν κτημάτων ἀπάντων ἀθάνατος»*²¹².

Οι αυτοκράτορες, αλλά και διάφοροι αξιωματούχοι, από τα πρώτα βήματα της ζωής του βυζαντινού κράτους, φρόντισαν για την ίδρυση ή την αναδιοργάνωση ανωτάτου επιπέδου εκπαιδευτικών ιδρυμάτων. Σκοπός της ανώτατης εκπαίδευσης ήταν να εξασφαλίζει στο πολύκλαδο γραφειοκρατικό μηχανισμό της διοίκησης του κράτους, υπαλλήλους ανώτερης πνευματικής στάθμης και γι' αυτό πολλές φορές το κράτος αναλάμβανε τις δαπάνες για τη συντήρησή τους²¹³.

Σταθμό στη λειτουργία των ανώτερων εκπαιδευτηρίων στην Κωνσταντινούπολη αποτέλεσε η ίδρυση του Πανδιδακτηρίου τον Φεβρουάριο του 425 μ.Χ. από τον Θεοδόσιο Β' ²¹⁴. Το 529 μ.Χ ο Ιουστινιανός έκλεισε τη Φιλοσοφική Σχολή των Αθηνών και σηματοδοτείτε έτσι το τέλος του αρχαίου κόσμου. Τον 7^ο αιώνα η

²¹⁰ Τσαμπής (1999) 39.

²¹¹ Τσαμπής (1999) 38-39.

²¹² Τσαμπής (1999) 41-43.

²¹³ Χριστοφιλοπούλου (2004) 341.

²¹⁴ Κωνσταντινίδης (1995) 16.

ανώτερη εκπαίδευση γνώρισε παρακμή καθώς μετά τη βασιλεία του Ηρακλείου, οι ανώτερες σπουδές μειώθηκαν στο ελάχιστο.

Η αναγέννηση των φιλολογικών σπουδών στην πρωτεύουσα άρχισε με αργό ρυθμό προς το τέλος του 8^{ου} αιώνα, ενώ τον 9^ο αιώνα μαρτυρείται μια εντυπωσιακή ανάπτυξη της παιδείας²¹⁵. Την περίοδο αυτή, ο Καίσαρας Βάρδας, θείος του νεαρού αυτοκράτορα Μιχαήλ Γ' και θαυμαστής του Μεγάλου Φωτίου, θεμελίωσε το νέο Πανεπιστήμιο της Μαγναύρας, όπου δίδαξε μια από τις μεγαλύτερες πνευματικές μορφές του Βυζαντίου, ο Λέων ο Μαθηματικός. Αναγέννηση της πανεπιστημιακής ζωής πραγματοποιείται από τον Λέοντα τον Σοφό (886-912), μιας και στην εποχή του καθιερώνεται η δωρεάν παιδεία²¹⁶.

Ο λόγιος αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Ζ' Πορφυρογέννητος οργάνωσε ένα ανώτερο αυτοκρατορικό σχολείο, όπου δίδαξαν επιφανείς δάσκαλοι και ο ίδιος συνέθεσε έργα με παντοτινή αξία. Στα μέσα του 11^{ου} αιώνα αναδιοργανώθηκε η ανώτατη εκπαίδευση από τον Κωνσταντίνο Θ' τον Μονομάχο και με διάταγμα ιδρύθηκε η Νομική Σχολή γύρω στο 1043, με νομοφύλακα τον Ιωάννη Ξιφιλίνο. Αμέσως μετά συστήθηκε ένα ανώτερο αυτοκρατορικό σχολείο, τη διεύθυνση του οποίου ανέλαβε ο Μιχαήλ Ψελλός²¹⁷. Μετά τον θάνατο του Κωνσταντίνου Θ' του Μονομάχου, η ανώτερη εκπαίδευση παραμελήθηκε εξαιτίας κυρίως των εξωτερικών κινδύνων που απειλούσαν την αυτοκρατορία.

Με την άνοδο όμως στον θρόνο του Αλεξίου Α' Κομνηνού, η παιδεία γνώρισε μια νέα αναγέννηση. Οι αυτοκράτορες της δυναστείας των Κομνηνών ενδιαφέρθηκαν σοβαρά για τους ανθρώπους των γραμμάτων και πολλοί λόγιοι την ίδια εποχή σχολίασαν έργα της ελληνικής γραμματείας, τα οποία χρησιμοποιήθηκαν στη διδασκαλία. Κατά τη Φραγκοκρατία και μετά τις καταστροφές που προκάλεσαν οι σταυροφόροι, η αυτοκρατορία της Νίκαιας εξελίσσεται σε νέο πνευματικό κέντρο της αυτοκρατορίας, όπου χάρη στις προσπάθειες των αυτοκρατόρων Ιωάννη Γ' Βατάτζη και Θεόδωρου Β' Λάσκαρι, εξασφαλίστηκε συνέχεια στην εκπαίδευση²¹⁸.

Μετά την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης (1261μ.Χ) και την ανασύσταση της αυτοκρατορίας και ως την τελική της πτώση στους Οθωμανούς, η παιδεία γνώρισε μεγάλη ανάπτυξη με το ενδιαφέρον των αυτοκρατόρων και των ανώτατων κρατικών λειτουργών να στρέφεται στις κλασικές σπουδές και τη θεολογία. Η φήμη της Κωνσταντινούπολης, ως πνευματικού κέντρου, ξεπέρασε τα όρια της αυτοκρατορίας και το Βυζάντιο γνώρισε την τελευταία αναγέννηση των γραμμάτων, την Παλαιολόγεια αναγέννηση²¹⁹.

Συμπερασματικά μπορούμε να πούμε πως οι αυτοκράτορες και οι κρατικοί αξιωματούχοι, στο σύνολό τους, υποστήριξαν και ενίσχυσαν την ανάπτυξη της παιδείας και των γραμμάτων στη βυζαντινή αυτοκρατορία. Ίδρυσαν ανώτατες

²¹⁵ Mango (2002) 168.

²¹⁶ Walter (2007) 183.

²¹⁷ Κωνσταντινίδης (1995) 35.

²¹⁸ Κωνσταντινίδης (1995) 36-42.

²¹⁹ Τσαμπής (1999) 53.

σχολές και έδειξαν ενδιαφέρον για τους λόγιους που διακρίθηκαν στην περίοδο της βασιλείας τους, διορίζοντάς τους ως καθηγητές στις σχολές και χρησιμοποιώντας τους ως προσωπικούς συμβούλους. Έτσι κατέστησαν τη «βασιλεύουσα» αξιόλογο πνευματικό κέντρο, ενθαρρύνοντας, άλλοτε σε μικρότερο και άλλοτε σε μεγαλύτερο βαθμό, την καλλιέργεια των γραμμάτων στην επικράτειά τους.

-Η θέση της Εκκλησίας

Ένας σημαντικός πυλώνας πάνω στον οποίο οικοδομήθηκε το βυζαντινό κράτος ήταν αδιαμφισβήτητα η Ορθόδοξη Χριστιανική Εκκλησία της Κωνσταντινούπολης. Χωρίς αυτή, ούτε η ιστορία, ούτε ο πολιτισμός της αυτοκρατορίας θα ήταν δυνατόν να κατανοηθούν. Πίσω από κάθε έκφραση της ζωής της αυτοκρατορίας, είτε αφορούσε πνευματική, πολιτιστική, πολιτική δραστηριότητα, με τον έναν ή με τον άλλο τρόπο, βρίσκουμε να είναι ενεργή η Εκκλησία.

Οι σχέσεις Πολιτείας- Εκκλησία στο βυζαντινό κράτος, διέπονταν κατά κανόνα, από αγαστή συνεργασία. Ο αυτοκράτορας, ως εκπρόσωπος του Θεού στη γη, αναμειγνυόταν ενεργά στις υποθέσεις της Εκκλησίας, πολλές φορές μάλιστα, κατόπιν πρόσκλησης των εκκλησιαστικών ηγετών. Αλλά και ο πατριάρχης, ως πνευματικός ηγέτης, εξέφραζε τη γνώμη του πάνω σε θέματα πνευματικής φύσεως αλλά και θέματα που αφορούσαν την εκπαίδευση. Βέβαια ο ανώτατος άρχοντας που είχε την εξουσία να ενθρονίζει και να καθαιρεί πατριάρχες σύμφωνα με τη βούλησή του ήταν ο αυτοκράτορας, όμως αρκετές φορές και ο πατριάρχης μπορούσε να επιβληθεί, τουλάχιστον σε οτιδήποτε αφορούσε τα εκπαιδευτικά θέματα²²⁰.

Η Εκκλησία, χωρίς αμφιβολία, διαδραμάτισε πρωτεύοντα ρόλο στην εκπαίδευση των παιδιών στη βυζαντινή αυτοκρατορία. Με την επικράτηση του Χριστιανισμού, δημιουργήθηκε στο χώρο της αγωγής μια καινούργια κατάσταση, η οποία επηρέασε την παιδαγωγική σκέψη σε όλους τους μετέπειτα αιώνες. Στην Καινή Διαθήκη παρουσιάζεται η σχέση δασκάλου-μαθητή. Ο Χριστός είναι το πρότυπο του δασκάλου, ενώ όσοι πιστεύουν τα κηρύγματά Του και Τον ακολουθούν αποτελούν τον κύκλο των μαθητών Του. Σκοπός και αγώνας του κάθε χριστιανού, ήταν να μορφώσει εντός του τον κατά Χριστό καινό άνθρωπο, ο οποίος και εγγυόταν τη δημιουργία της καινής κτίσης. Σε αυτό στοχεύοντας η Εκκλησία, παρείχε στο ποιμνιό της χριστιανική μόρφωση²²¹.

Τα σχολεία της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης ονομάζονταν σχολεία των «ιερών γραμμάτων» και στην πλειοψηφία τους ήταν υπό την επίβλεψη της Εκκλησίας. Στεγάζονταν κυρίως μέσα στους ιερούς ναούς και οι διδάσκοντες ήταν κληρικοί. Μέσα από τη συστηματική θρησκευτική –κατηχητική- διδασκαλία, η Εκκλησία

²²⁰ Τσαμπής (1999) 57.

²²¹ Κογκούλης (1988) 53-54.

επεδίωκε να ισχυροποιήσει στις καρδιές των πιστών από τη νεαρή τους ηλικία την Ορθόδοξη Χριστιανική πίστη. Οι μεγάλοι Πατέρες της Εκκλησίας προέτρεπαν διαρκώς τους γονείς να εκπαιδεύουν και να ανατρέφουν τα τέκνα τους «έν παιδεία καὶ νοουθεσίᾳ Κυρίου», όπως συνιστούσε και ο απόστολος Παύλος²²². Ωστόσο την πίστη αυτή, απειλούσε η αρχαία ελληνική γραμματεία, η «θύραθεν» παιδεία, αφού αρχικά για τους Χριστιανούς, ήταν συνώνυμο της ειδωλολατρίας και για τον λόγο αυτό αντιμετωπίστηκε εχθρικά. Με την καθοδήγηση όμως των Πατέρων της Εκκλησίας, σταδιακά ο Χριστιανισμός συμφιλιώθηκε με τον Ελληνισμό και οι κληρικοί, κατά κανόνα μελετούσαν τους κλασικούς Έλληνες συγγραφείς.

Από τον 10^ο και οπωσδήποτε τον 11^ο αιώνα η Εκκλησία άρχισε να παίζει κάποιο ρόλο στη λειτουργία των δευτεροβάθμιων σχολείων. Τον 12^ο αιώνα αναδιοργανώθηκε πλήρως η Πατριαρχική Σχολή της Κωνσταντινούπολης, όπου διδάχθηκε με επιτυχία από σπουδαίους δασκάλους τόσο η θεολογική όσο και η κοσμική εκπαίδευση²²³.

-Οι προσπάθειες των μοναχών και οι δράσεις των μοναστηριών για την εκπαίδευση

Η μοναστική εκπαίδευση στο Βυζάντιο αφορούσε το πιο στοιχειώδες επίπεδο. Τα σχολεία αυτά προορίζονταν για όσους προσέρχονταν στα μοναστήρια με σκοπό να μονάσουν δια βίου. Τις περισσότερες φορές τα μοναστικά σχολεία υπήρχαν για τα παιδιά εκείνα που αφιερώνονταν από τους γονείς τους, προκειμένου να ακολουθήσουν τη ζωή του μοναχού. Έτσι τα μοναστήρια έπρεπε να φροντίσουν για την μόρφωση των νεοεισερχομένων, που όπως αναφέρθηκε, συχνά ήταν μικρά παιδιά.

Ο Μ. Βασίλειος ήταν διατεθειμένος να επιτρέψει τη φοίτηση των παιδιών των λαϊκών, που ζούσαν εκτός μοναστηριού, στα μοναστικά σχολεία, αλλά αυτό απαγορεύθηκε από έναν κανόνα της Συνόδου της Χαλκηδόνος ο οποίος εφαρμόζοταν χωρίς εξαίρεση. Αντίθετα στα μοναστικά σχολεία της Δύσης μπορούσαν να εκπαιδεύονται παιδιά που δεν θα ακολουθούσαν τον ασκητισμό. Ο εν λόγω κανόνας παραβιάστηκε μόνο κατά τον 13^ο αιώνα, όταν ο Μάξιμος Πλανούδης εκπαιδευσε σπουδαστές για δημόσια σταδιοδρομία στις πολιτικές υπηρεσίες, στον στρατό και στην ιατρική²²⁴.

Ο ιερός Χρυσόστομος όμως συνιστούσε τη φοίτηση των παιδιών των κοσμικών στα μοναστήρια με μακρόχρονη παραμονή, γιατί αυτό θα τα ωφελούσε. «Μὴ τοίνυν μηδὲ ἡμεῖς πρὸ τῆς ὥρας ἀπάγωμεν τῆς κατὰ τὴν ἐρημίαν διατριβῆς τοὺς υἱοὺς, ἀλλ' ἐάσωμεν αὐτοὺς ἐμπαγῆναι τὰ μαθήματα, καὶ ρίζωθῆναι τὰ φυτὰ ἅν δέκα ἅν εἴκοσι ἔτη τρέφεσθαι αὐτοὺς ἐν μοναστηρίῳ δέη μὴ θορυβώμεθα, μηδὲ ἀναλυῶμεν ὅσῳ γὰρ ἂν ἐνδιατρίβῃ τῷ γυμνασίῳ πλέον, τοσοῦτῳ πλείονα

²²² Τσαμπής (1999) 57.

²²³ Κωνσταντινίδης (1995) 38.

²²⁴ Baynes-Moss (1983) 309.

κτῆσεται τὴν ἰσχύν. Μᾶλλον δέ, εἰ δοκεῖ, μηδὲ χρόνον ὀρίζωμεν, ἀλλ' ὄρος ἐκεῖνος ἔστω μόνος ὁ πρὸς τὴν ἀκμὴν ἄγων τοῦς ἐν αὐτῷ φυτευθέντας καρπούς, καὶ τότε ἐπανερχέσθω ἀπὸ τῆς ἐρήμου... Οὐδὲ γὰρ ἔσται τι πλέον ἀπὸ τῆς ταχύτητος ἡμῖν ταύτης, ἀλλ' ἢ τὸ μηδέποτε αὐτὸν γενέσθαι ὠριμον»²²⁵.

Τα αγόρια που φοιτούσαν στα συγκεκριμένα σχολεία, διδάσκονταν τη λειτουργία, το Ψαλτήρι και τμήματα της Καινῆς Διαθήκης, συνήθως ἀπὸ κάποιο μεγαλύτερο μοναχό²²⁶. Ἡ μάθηση ὁμως δεν περιοριζόταν μόνο στα παραπάνω, ἀλλὰ οἱ μοναχοὶ ασχολούνταν και με τέχνες τις οποίες διδάσκονταν ἀπὸ ἐμπειρους και ἐξειδικευμένους μοναχοὺς. Ἡ μοναστική κοινότητα, εἶχε χρέος να ἐκτιμῆσει τις κλίσεις και τις δεξιότητες κάθε μοναχοῦ, πριν τον κατευθύνει σε κάποιο μόνιμο ἔργο-διακόνημα. Ἐτσι στη μονὴ Στουδίου, ὅταν ηγούμενος ἦταν ο ὀσιος Θεόδωρος Στουδίτης (759-826 μ.Χ), ἐκτός ἀπὸ το σχολεῖο των «ιερῶν γραμμάτων» λειτουργοῦσαν σχολεῖο Γραμματικής ἀλλὰ και ἐδικές σχολές ἀντιγραφῶν, ὑμνογράφων και ἄλλες²²⁷.

3.2 ΟΙ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΕΣ ΑΠΟΨΕΙΣ ΤΩΝ ΜΕΓΑΛΩΝ ΠΑΤΕΡΩΝ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΚΑΙ ΤΩΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΩΝ ΛΟΓΙΩΝ ΚΑΙ Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥΣ ΣΤΗΝ ΑΓΩΓΗ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

Οἱ Βυζαντινοί, ὅπως ἀναφέρθηκε, ἀναγνώριζαν τη σπουδαιότητα και την ἀναγκαιότητα της ἀγωγῆς στον ἐξελισσόμενο ἄνθρωπο. Ὁ Μέγας Φῶτιος (9^{ος} αι.μ.Χ), σε ἐπιστολή του προς τον πρωτοσπαθάριο Μιχαήλ, του συνιστᾶ να μορφώσει ὅσο καλύτερα γίνεται τα παιδιὰ του, τονίζοντας: *«τῆς παιδείας ἡ κτῆσις τῷ γεγηρακότι κρατίστη γίνεται βίου βακτηρία καὶ τὸν ἀνθοῦντα τὴν νέαν ἡλικίαν εἰς ἀρετῆς ὥραν ἀλύπως διαβιβάζει»*. Ολοκληρώνει λέγοντας: *«Παίδευε τοίνυν σοφίαν καὶ ἀρετὴν τοῦς σους παῖδας, ἵνα και νεάζοντες ὠραίαν ἔχωσι τὴν πολιτείαν καὶ γεγηρακότες μὴ δέωνται τῆς ἐτέρων βοηθείας»²²⁸*.

Στη διαμόρφωση αὐτῆς της ἀντίληψης σημαντικό ρόλο ἐπαίξαν οἱ Μεγάλοι Πατέρες και Διδάσκαλοι του 4^{ου} αἰώνα, οἱ οποίοι με τις ἀπόψεις τους περὶ ἀγωγῆς, ἐπηρέασαν διαχρονικά την παιδαγωγική σκέψη και πράξη. Συνέβαλαν στη δημιουργία ἑνός νέου πνευματικού πολιτισμοῦ, στηριζόμενου στην κλασική ἐλληνική ἀρχαιότητα, ἀλλὰ και στις διδαχές του Χριστιανισμοῦ.

Ὅλοι οἱ Πατέρες, με πρωτοπόρους τον Μ. Βασίλειο, τον Γρηγόριο τον Θεολόγο, τον ἱερό Χρυσόστομο και τον Γρηγόριο Νύσση, ἐκδήλωσαν μεγάλο ἐνδιαφέρον για τα θέματα της ἀγωγῆς. Στην ἐπιτυχή ἀντιμετώπιση των ζητημάτων της ἀγωγῆς, βοηθήθηκαν ἀπὸ τη βαθειὰ γνώση της κλασικής ἐλληνικής γραμματείας και του πολιτισμοῦ της ἀρχαίας Ἑλλάδας, τον οποίο εἶχαν γνωρίσει ως μαθητές. Μελέτησαν με προσοχή τις ἀπόψεις των ἀρχαίων Ἑλλήνων φιλοσόφων για το παιδί και με ἀφετηρία αὐτοῦς, διατύπωσαν βασικές ἀρχές της παιδαγωγικής και

²²⁵ Τσαμπῆς (1999) 396.

²²⁶ Mango (2002) 177.

²²⁷ Τσαμπῆς (1999) 68.

²²⁸ Τσαμπῆς (1999) 105.

της ψυχολογίας, που ακόμα και σήμερα ακολουθούν οι σύγχρονοι παιδαγωγοί²²⁹.

Για τους Πατέρες της Εκκλησίας, ο άνθρωπος καθόλη τη διάρκεια της ζωής του όφειλε να έχει ως πρότυπο βιοτής τον Χριστό και τους αγίους του. Ο παιδαγωγούμενος «κατά Χριστόν», με αταλάντευτη πίστη, καλούταν να κάνει την αυτουπέμβασή του και με τον διαρκή αγώνα του να βελτιωθεί και να επιτύχει την πνευματική καλλιέργεια και πρόοδό του.

Ο άνθρωπος, για τους παιδαγωγούς Πατέρες της Εκκλησίας, αποτελούσε μια ψυχοσωματική ολότητα. Το παιδί, αντιμετωπιζόταν ως ένας οργανισμός αναπτυσσόμενος που είχε ανάγκη να εξελιχθεί ψυχοσωματικά, με σεβασμό στην προσωπικότητα και στην ελευθερία της βούλησής του. Ο Γρηγόριος Νύσσης, τονίζει ότι η αρετή είναι «*ἀδέσποτον χρῆμα καὶ ἐκούσιον, τὸ δὲ καταναγκασμένον καὶ βεβιασμένον ἀρετῆ εἶναι οὐ δύναται*»²³⁰. Σκοπός της αγωγής, ήταν να αναπτυχθεί ο άνθρωπος πνευματικά, έχοντας την αίσθηση της ελευθερίας και της αυτόνομίας του, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ασυδοσία.

Στα έργα των Πατέρων και λοιπών εκκλησιαστικῶν συγγραφέων, συναντάμε βασικές αρχές και της ψυχολογίας, ὅπως ὅτι τα παιδιά ἔρχονται στον κόσμο με ποικίλες καταβολές, οι οποίες εἴτε ἀπὸ μόνες τους εἴτε με την ἐπίδραση του περιβάλλοντος, συμβάλλουν στην ψυχοσωματική ἀνάπτυξή τους. Ο Γρηγόριος Νύσσης ἀναφέρει σχετικά: «*Αὐξάνεσθε οὖν ...ἀλλ' οὐ μέτρα τῆς αὐξήσεως. Κατὰ τὴν πρώτην σύστασιν τὴν καταβληθεῖσαν ἐν τῇ μήτρᾳ κατεβλήθησαν καὶ οἱ λόγοι τῆς αὐξήσεως. Οὐ γὰρ μετὰ ταῦτα νεώτερόν τί ἐστὶ τὸ χάρισμα τῆς ἡλικίας ἐπιγενόμενον, ἀλλ' αἱ μητρῶαι καταβολαὶ συγκαταβεβλημένας ἔχουσι τὰς πρὸς τὸ αὐξάνεσθαι ἐπιτηδειότητας*»²³¹.

Συχνά στα κείμενα των Διδασκάλων της Εκκλησίας, συναντάμε μια ἀπὸ τις πιο βασικές αρχές της ἐξελικτικῆς ψυχολογίας, ὅτι το παιδί δεν εἶναι ἕνας ἐνήλικας σε μικρογραφία, ἀλλὰ ὅτι ἀντίθετα ἐξελίσσεται διαρκῶς και σε κάθε φάση της ἀνάπτυξής του παρουσιάζει διαφορετικῆς ἰκανότητες, ἐνδιαφέροντα ἀλλὰ και ἀνάγκες. Και πάλι, ο ἀδελφός του Μ. Βασιλείου υπογραμμίζει σχετικά: «*Καθὰπερ ἐπὶ τῆς κατὰ σάρκα ζωῆς, οὐ πᾶσα ἡλικία πάσας χωρεῖ τὰς φυσικὰς ἐνεργείας, οὐδὲ διὰ τῶν ὁμοίων ἡμῖν ἐν αὐταῖς ἡλικιῶν διαφοραῖς ὁ βίος προέρχεται (οὔτε γὰρ τὸ νήπιον τὰ τῶν τελείων ἔργα μετέρχεται, οὔτε ὁ τέλειος ἐν ταῖς ἀγκάλαις τῆς τιθῆνης ἀναλαμβάνεται), ἀλλ' ἐν ἐκάστω καιρῷ τῆς ἡλικίας ἄλλο τι πρόσφορόν ἐστὶ καὶ κατάλληλον' οὕτως ἐστὶν ἰδεῖν ἐν τῇ ψυχῇ ἀναλογίαν τινὰ πρὸς τὰς σωματικὰς ἡλικίας, δι' ὧν εὐρίσκεται τάξις τις καὶ ἀκολουθία πρὸς τὸν κατ' ἀρετὴν βίον χειραγωγοῦσα τὸν ἄνθρωπον*»²³².

Επιπλέον ἀνακαλύπτουμε στις διδαχές των χριστιανῶν παιδαγωγῶν του Βυζαντίου, την ἀρχὴ των ἀτομικῶν διαφορῶν. Ο Πλάτωνας στην Πολιτεία ἀναφέρει: «*φύεται ἕκαστος οὐ πάνυ ὁμοῖος ἐκάστω, ἀλλὰ διαφέρων τὴν*

²²⁹ Τσαμπῆς (1999) 81.

²³⁰ PG, 44, 184 B-C.

²³¹ Γρηγορίου Νύσσης, PG, 44, 269.

²³² Γρηγορίου Νύσσης, PG, 44, 768 A.

φύσιν»²³³. Έτσι και ο Γρηγόριος ο Θεολόγος τονίζει ότι η διδασκαλία πρέπει να προσαρμόζεται στην ηλικία και στις ικανότητες κάθε παιδιού. Ο Μ. Βασίλειος επισημαίνει ότι κάθε παιδί διαφέρει, ως προς την ψυχοσύνθεσή του, από τους συμμαθητές του και γι' αυτό έργο του κάθε παιδαγωγού είναι να προσαρμόζει την εκπαιδευτική διαδικασία στις ανάγκες του εκπαιδευόμενου, προκειμένου να ωφεληθεί απ' αυτή (κάτι που και σήμερα λαμβάνεται υπόψιν από τους εκπαιδευτικούς κάθε βαθμίδας).

Η αρχή αυτή είχε ιδιαίτερη σημασία για την εποχή που αναφερόμαστε μιας και εξαιτίας των ειδικών συνθηκών ζωής στην αυτοκρατορία και της οικονομικής δυσπραγία κάποιων γονέων, οι μαθητές δεν πήγαιναν όλοι στο σχολείο κατά την ίδια χρονολογική ηλικία με αποτέλεσμα να προχωρούν με διαφορετικό ρυθμό στη μάθηση. Για τους Πατέρες της Εκκλησίας ο τρόπος που θα πορευόταν κάθε παιδί στην εκπαίδευση ήταν αποτέλεσμα πολλών και διαφορετικών παραγόντων. Οι παράγοντες αυτοί ήταν οι ακόλουθοι:

Παράγοντες αγωγής

-α. Η κληρονομικότητα

Η κληρονομικότητα, η φυσική δηλαδή ευφυΐα του παιδιού και οι έμφυτες ιδιότητες της ψυχής, ήταν γενικά αποδεκτό ότι επηρέαζαν το έργο της αγωγής. Ο ιερός Χρυσόστομος που πίστευε ιδιαίτερα στη δύναμη της αγωγής, θεωρούσε ότι έπρεπε να αξιοποιούνται οι φυσικές ικανότητες του αναπτυσσόμενου ανθρώπου: *«Ποιοῦμεν αὐτόν καί πραγμάτων ἄπτεσθαι πολιτικῶν, τῶν κατὰ δύναμιν»*, τονίζει στους γονεΐς. Τον 9^ο αιώνα ο πατριάρχης Φώτιος δήλωνε ότι *«ἀγχίνουιν μὲν γὰρ οὐκ ἔστι γενέσθαι τὸν μὴ φύσει τοῦτον πεφυκότα»*. Θεωρούσε όμως ότι και η μελέτη είναι σημαντικός παράγοντας. Τέλος και ο Μ. Βασίλειος αναγνώριζε τη σημασία της κληρονομικότητας, αφού τόνιζε ότι *«χρή τὸν μέλλοντα προσιέναι τέχνης τινός ἀναλήψει τὰς ἐκ τῆς φύσεως ἐπιτηδειότηας ἠῦπερισμένας ἔχειν τὸν παλαιστήν τὴν τοῦ σώματος διάπλασιν καὶ τὴν ἰσχύν...οὕτω καὶ τὸν κυβερνήτην τὸ τῆς διανοίας ὀξύ»*²³⁴.

-β. Η δωρεά του Αγίου Πνεύματος

Όσο σημαντικές θεωρούνταν οι καταβολές ενός παιδιού για την εξέλιξή του, άλλο τόσο σπουδαία ήταν για τους χριστιανούς παιδαγωγούς και η συμβολή της *«ἐξ ὕψους χάριτος»* και η δωρεά του Αγίου Πνεύματος. Ο παιδαγωγούμενος με τη συμμετοχή του στα θεία Μυστήρια, εξασφάλιζε την *ἐξ ὕψους* βοήθεια και αποκτούσε την ικανότητα να αντιμετωπίζει διαφορετικά τον εαυτό του και τους άλλους καθώς του δινόταν πνευματική φώτιση. Ο Ιωάννης ο Δαμασκηνός (7^{ος} αι. μ.Χ), σχολιάζοντας την πρόταση του Ισοκράτη- από τον *«Πρός Δημόνικον»* λόγο του- *«Ἐὰν οὖν ὦμεν φιλομαθεῖς, ἐσόμεθα καὶ πολυμαθεῖς»*, προσθέτει και

²³³ Πλάτωνος, Πολιτεία, 370 Β.

²³⁴ Τσαμπής (1999) 108.

τα εξής: «*Ἄλωτά γάρ ἐπιμελεία καὶ πόνῳ γίνεσθαι πέφυκεν ἅπαντα ἔκαστον πάντων καὶ μετὰ πάντα, τῆς τοῦ δίδοντος Θεοῦ χάριτι*». Ο Μιχαήλ Χωνιάτης σε επιστολή του προς κάποιο ηγούμενο του λέει, ότι το ορφανό παιδί, το οποίο μορφώνει στη μονή, σωστά το εμπιστεύθηκε σε καλό δάσκαλο και του τονίζει: «*μόνον ἐπέυχου τῷ παιδί καὶ τὴν ἀπὸ Θεοῦ συνέτισιν...*»²³⁵.

-γ.«Προαίρεσις» και «σπουδή»

Κατὰ τους χριστιανούς παιδαγωγούς για να επιτευχθούν οι στόχοι των διδασκάλων απαραίτητη ἦταν και η «προαίρεσις» των μαθητῶν. Ὄταν υπήρχε η «προαίρεσις», ο εκπαιδευόμενος με δική του πρωτοβουλία στρεφόταν προς τη μελέτη και την άσκηση και έτσι επέφερε καρπούς το έργο της αγωγής. Ο όσιος Ισαάκ ο Σύρος από δική του εμπειρία διαβεβαίωσε ότι «*κατὰ τὴν προαίρεσιν τοῦ ἀνθρώπου καὶ κατὰ τὴν πρόθεσιν καὶ τὸν σκοπὸν αὐτοῦ συνεργεῖ εἰς αὐτὸν καὶ ὁ Θεὸς καὶ βοηθεῖ καὶ δείκνυσι πρὸς αὐτὸν τὴν ἑαυτοῦ πρόνοιαν*»²³⁶. Αλλά και η μελέτη από μέρους των μαθητῶν είχε μοναδική σημασία. Ο Θωμάς Μάγιστρος (14^{ος} αι.μ.Χ) αναφέρει για τον Γρηγόριο το Θεολόγο τα εξής: «*...καὶ τοίνυν τῆς τῆς φύσεως περιουσίας καὶ ῥώμης καὶ τὰς τῆς σπουδῆς ἐξ ἀντιρρόπου παρασκευῆς ὄντως προσθείς, καὶ καταλλήλως ἄμφω κεράσας καὶ συνηφώς, ἐξ ὧν ἀνθρώποις τὰ κράτιστα γίνεται, οὕτως ὀξέως, εἰ δεῖ συντόμως εἰπεῖν, ἀπάσης λογικῆς ἐπιστήμης εἰς ἄκρον ἤλασε...*»²³⁷.

Αλλά και ο Νικηφόρος Βλεμμύδης αναφερόμενος στα ωφέλη της μελέτης, γράφει στον Θεόδωρο Β' Λάσκαρι, «*ὅτι πολλὴν περὶ φιλοσοφίαν εἰσάγει σπουδὴν, τοῖς φυσικοῖς πλεονεκτήμασι τὴν περὶ τὰ κάλλιστα μελέτην ἐπισυνάπτων, ἐξ ὧν ὁμοῦ πέφυκεν ἐντελῶς κατορθοῦσθαι πᾶν ἔργον τίμιον*»²³⁸. Σε άλλη εργασία του τονίζει σχετικά: «*ἡ μελέτη πᾶν πρᾶγμα βελτιοῖ καὶ αὐξάνει*»²³⁹ και ακόμη ότι «*πᾶσα τέχνη καὶ πρᾶξις διὰ τῆς μελέτης καὶ ἐπιμελείας βελτιοῦται καὶ καλῶς συνίσταται*»²⁴⁰.

-δ.Το περιβάλλον

Το παιδί, ως ένα αναπτυσσόμενο άτομο, ζει και εξελίσσεται μέσα σε ένα περιβάλλον, με το οποίο βρίσκεται σε σχέση αλληλεπίδρασης και αλληλεξάρτησης. Καθημερινά έρχεται σε επικοινωνία με άλλα πρόσωπα και γνωρίζει καταστάσεις που καθορίζουν την πορεία της ζωής του. Έχοντας έμφυτη την τάση για μίμηση, το παιδί με εξαιρετική ευκολία υιοθετεί τα παραδείγματα των άλλων, ακολουθεί τρόπους έκφρασης και συμπεριφορές προσώπων από τα οποία περιβάλλεται.

²³⁵ Τσαμπής (1999) 110.

²³⁶ Τσαμπής (1999) 111-112.

²³⁷ Θεοδούλου Μοναχού, PG, 145, 232 D.

²³⁸ Νικηφ.Βλεμμύδου, PG, 142, 689 C.

²³⁹ Νικηφ.Βλεμμύδου, PG, 142, 637 C.

²⁴⁰ Νικηφ.Βλεμμύδου, PG, 142, 636 D.

Οι αντιλήψεις αυτές διατυπώθηκαν αρχικά από τους αρχαίους Έλληνες, υιοθετήθηκαν από τους βυζαντινούς παιδαγωγούς και έφτασαν με το πέρασμα των χρόνων ως τις μέρες μας να αξιοποιούνται προς όφελος των παιδιών.

Οι παιδαγωγοί της βυζαντινής αυτοκρατορίας γνώριζαν και μίλησαν για τη συμβολή του περιβάλλοντος στη διαμόρφωση της προσωπικότητας του ατόμου. Αφού το παιδί, ήταν αποδεκτό, ότι μιμούταν τη συμπεριφορά του κοινωνικού του περιγυρου, ήταν ιδιαίτερα σημαντικό για τους Πατέρες και λόγιους της Εκκλησίας να τονίσουν την ευθύνη των γονέων, των κηδεμόνων αλλά και των διδασκάλων στη σωστή ανατροφή και διαπαιδαγώγηση των παιδιών.

Ο Μ. Βασίλειος κάνοντας αναφορά στον παιδαγωγικό ρόλο της οικογένεια, τόνιζε πως οι γονείς είχαν καθήκον να μην δίνουν στα τέκνα τους αφορμή για να εξοργίζονται και να λυπούνται, αλλά έπρεπε να συμπεριφέρονται προς αυτά με πραότητα και μακροθυμία. Οι γονείς όφειλαν να είναι πρότυπα ενάρετης ζωής' δυστυχώς αποκαλούνταν τα παιδιά που γεννιούνταν από φαύλους γονείς, καθώς η απαλή ψυχή των παιδιών έπρεπε να συνηθίσει εξαρχής στην άσκηση του αγαθού²⁴¹.

Για τον ιερό Χρυσόστομο οι γονείς είχαν ευθύνη απέναντι στον Θεό να μεγαλώσουν τα παιδιά τους εν Χριστώ. Όσοι γονείς σκόπευαν σε αυτό, θεωρούνταν αξιοπρεπείς και ανεξάρτητα από την οικονομική τους κατάσταση, τιμούνταν από το κοινωνικό σύνολο. Όσοι όμως παραμελούσαν την αγωγή των παιδιών τους, όσο πλούσιοι και καλοί και αν ήταν σε όλα, θα έρχονταν αντιμέτωποι με την αυστηρή κρίση του Θεού²⁴². Οι γονείς με αγάπη μπορούσαν να ξεριζώσουν τις κακές συνήθειες των παιδιών τους, έχοντας ως παράδειγμα την τέλεια αγάπη του Χριστού προς τον άνθρωπο. Το ατίθασο παιδί χρειαζόταν περισσότερη αγάπη, όπως τα μέλη που ήταν άρρωστα και χρειάζονταν θεραπεία. Η συμπεριφορά του παιδιού μπορεί να γινόταν κακή και άγρια λόγω της ανωριμότητάς του. Ο γονέας είχε χρέος για τον ιερό Χρυσόστομο, να επέμβει και να σταματήσει την καταστροφή²⁴³.

Οι γονείς που δεν μπορούσαν να τα καταφέρουν με τη διαπαιδαγώγηση των παιδιών τους έπρεπε να καταφύγουν στη βοήθεια άλλων προσώπων, τα οποία βέβαια έπρεπε να είναι κατάλληλα για το συγκεκριμένο έργο. Υποχρέωσή τους ήταν να προστατεύουν τα παιδιά τους από τις άσχημες επιρροές των «κακών συναναστροφών» και να τους εφιστούν την προσοχή απέναντι στον κίνδυνο από τις «κακές ομιλίες». Οι γονείς όφειλαν να τιμωρούν τους δούλους που μιλούσαν αισχρά μπροστά στα παιδιά και έπρεπε πάντα να τα νουθετούν με σωφροσύνη²⁴⁴.

Στο άμεσο περιβάλλον των παιδιών οι Πατέρες της Εκκλησίας τοποθετούσαν και τους διδασκάλους καθώς θεωρούσαν ότι αυτοί είχαν τη δύναμη να

²⁴¹ Κουκουλές (1948) 92.

²⁴² Χρυσόστομος, PG, 54, 483.

²⁴³ Χρυσόστομος, PG, 49, 281.

²⁴⁴ Τσαμπής (1999) 114.

επηρέαζον την συμπεριφορά τους. Πολύ μεγάλη εμπιστοσύνη έπρεπε να έχουν οι γονείς προς τους «*έναρέτους άνδρας*», τους αξιόλογους δηλαδή εκπαιδευτικούς-παιδαγωγούς. Ο ιερός Χρυσόστομος, όπως και ο Ισιδώρος Πηλουσιώτης, πίστευε ότι χάρη στους καλούς διδασκάλους πολλοί «*γίνονται άνδρες άγαθοί και μακάριοι*». «*Διά τουτο διδασκάλους μάλλον τών πατέρων έπιζητείν δεϊ και ποθειν' διά τούτων μέν γάρ τό ζήν, δι' εκείνων δέ τό καλώς ζήν γίνεται*»²⁴⁵. Πώς όμως επηρέαζαν τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας του διδασκάλου τους μαθητές του και ποια έπρεπε να είναι τα προσόντα του σύμφωνα με τους βυζαντινούς παιδαγωγούς;

-ε.Ο «καλός» διδάσκαλος και τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας του

Οι χριστιανοί παιδαγωγοί του Βυζαντίου τόνιζαν πως οι διδάσκαλοι που θα αναλάμβαναν τη διαπαιδαγώγηση των παιδιών, έπρεπε πρώτα απ' όλα να είναι ηθικές προσωπικότητες. Αξίωναν οι διδάσκαλοι να είναι χριστιανοί στα λόγια, αλλά και στις πράξεις. Σημασία δεν είχε μόνο η μετάδοση των γνώσεων και η κατάκτησή τους από τους μαθητές, αλλά εξίσου σημαντική ήταν και η ανάπτυξη της προσωπικότητάς τους με ηθικά πρότυπα, προκειμένου να εξελιχθούν σε χρήσιμους για την κοινωνία πολίτες.

Ο διδάσκαλος που αναλάμβανε αυτό το δύσκολο έργο, θα έπρεπε πρώτα να γίνει δάσκαλος του εαυτού του. Ο ιερός Χρυσόστομος αναφέρει: «*Έκαστος ήμών εί βούλοιτο διδάσκαλός έστίν, εί και μη έτέρου, άλλ' έαυτου' δίδαξον σεαυτόν πρώτον*»²⁴⁶. Οι Πατέρες της Εκκλησίας έδιναν ιδιαίτερη σημασία σε αυτό το προσόν του διδασκάλου, εξαιτίας της μεγάλης παιδευτικής δύναμης του προσωπικού παραδείγματος του διδάσκοντος²⁴⁷. Ο διδάσκαλος όφειλε να είναι πρότυπο αρετής αφού οι καλοί παιδαγωγοί πρόσφεραν στην κοινωνία καλούς μαθητές²⁴⁸.

Ο διδάσκαλος έπρεπε να είναι φιλόστοργος και να περιβάλλει τον μαθητή του με απεριόριστη, ανιδιοτελή, αγάπη. Με την αγάπη οι δάσκαλοι γίνονταν πιο προσιτοί σε όσους επιθυμούσαν τη μάθηση, ενώ ο εκπαιδευτικός που δεν πρόσφερε απλόχερα την αγάπη «*μίσους έστί κατάξιος*»²⁴⁹. Σύμφωνα με τον Οριβάσιο ο διδάσκαλος έπρεπε να είναι πράος και να επαινεί συχνά τις προσπάθειες των μαθητών του. Έτσι τα παιδιά θα παρακολουθούσαν με χαρά και άνεση τη διδασκαλία. Έαν όμως ο δάσκαλος ήταν διαρκώς επικριτικός και αυστηρός με τους μαθητές του, τότε και εκείνοι γίνονταν δουλοπρεπείς και απομακρύνονταν από το σκοπό της αγωγής.

Ο διδάσκαλος για να επιτύχη στο έργο του έπρεπε να έχει κύρος απέναντι στους μαθητές τους. Η άρτια παιδαγωγική του κατάρτιση, τού εξασφάλιζε τον

²⁴⁵ Τσαμπής (1999) 114-115.

²⁴⁶ Χρυσόστομος, PG, 62, 498.

²⁴⁷ Τσαμπής (1999) 115.

²⁴⁸ Γρηγόριος Θεολόγος, PG, 37, 925.

²⁴⁹ Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, PG, 135. 1033 D.

σεβασμό και την εμπιστοσύνη των μαθητών αλλά και των γονέων. Ο διδάσκαλος έπρεπε να κατέχει πλήρως το αντικείμενο που επρόκειτο να διδάξει. Σύμφωνα με τον Γρηγόριο τον Θεολόγο το να επιχειρεί κάποιος να εκπαιδεύσει τους άλλους πριν να εκπαιδευτεί ο ίδιος, είναι χαρακτηριστικό ανοήτου και τολμηρού²⁵⁰. Ο λόγος του διδασκάλου έπρεπε να συνοδεύεται από πράξεις, διότι διαφορετικά ήταν μάταιος και προκαλούσε δυσπιστία για τον ομιλούντα²⁵¹.

Οι χριστιανοί παιδαγωγοί έδιναν μεγάλη σημασία στην διδακτική εμπειρία του δασκάλου. Γι' αυτόν τον λόγο προτιμούνταν οι γηραιότεροι διδάσκαλοι έναντι των νεότερων σε ηλικία παιδαγωγών. Οι γονείς έπρεπε να είναι ιδιαίτερα προσεχτικοί με την επιλογή των διδασκάλων των παιδιών τους καθώς υπήρχαν και ημιμαθείς εκπαιδευτικοί που ήταν επιβλαβείς για τους μικρούς μαθητές. Στην περίπτωση αυτή ο ιερός Χρυσόστομος συμβούλευε τους γονείς να απομακρύνουν τα παιδιά από τους συγκεκριμένους διδασκάλους²⁵². Η μεγαλύτερη ανταμοιβή για τον διδάσκαλο ήταν η πρόοδος των μαθητών του και όχι η απόκτηση δόξας την οποία άλλωστε δεν ήταν φρόνιμο να επιζητά.

Πέρα όμως απ' αυτά, ο «καλός» παιδαγωγός για τους Πατέρες της Εκκλησίας έπρεπε να γνωρίζει τα χαρακτηριστικά κάθε ηλικιακής βαθμίδας, καθώς και τις ιδιαίτερες ανάγκες που έχει κάθε παιδί ανάλογα με το στάδιο από το οποίο διερχόταν. Τι ήταν δυνατόν να διδαχθεί ο μαθητής, αλλά και τον τρόπο που κάθε μορφωτικό αγαθό μπορούσε να διδαχθεί, ήταν κάτι που αφορούσε και έρχοζε σκέψης από τον διδάσκαλο.

Μια σπουδαία διαπίστωση των παιδαγωγών ήταν ότι το παιδί αναπτύσσεται ψυχοσωματικά. Η παιδική διάνοια, ως προς τη δυνατότητα πρόσληψης και αφομοίωσης της γνώσης, έμοιαζε σύμφωνα με τον Χρυσόστομο, με το ευαίσθητο στομάχι του νηπίου, το οποίο στην αρχή δέχεται και αφομοιώνει ακίνδυνα μόνο υδαρή τροφή και προοδευτικά, καθώς το παιδί μεγαλώνει, εθίζεται και στη στερεά τροφή την οποία πλέον προσλαμβάνει φυσιολογικά. Με αυτόν τον παραλληλισμό ο Χρυσόστομος ήθελε να υποδηλώσει ότι ο εκπαιδευτικός έπρεπε να γνωρίζει τις πνευματικές δυνάμεις των μαθητών του και να διδάσκει κάθε φορά αντικείμενα που είναι κατανοητά από τα παιδιά²⁵³. Η γνώση θα αφομοιωνόταν καλύτερα από τα παιδιά, αν ο διδάσκαλος χρησιμοποιούσε εποπτικά μέσα κατά τη διάρκεια της διδασκαλίας του. Ο διδάσκων σύμφωνα με τον Μ. Βασίλειο έπρεπε να είναι σαφής και σύντομος ώστε οι μαθητές να μπορούν να συγκρατούν στη μνήμη τους την καινούρια γνώση. Ωστόσο ο διδάσκαλος όφειλε να μην είναι υπερβολικά σύντομος, γιατί αυτό δεν βοηθούσε στην κατάκτηση της γνώσης. Με επαναλήψεις, διάλογο και πραότητα ο παιδαγωγός μπορούσε να επιτύχει τους σκοπούς του, έχοντας πάντα ως πρότυπο τον σωτήρα Χριστό.

Εντύπωση προκαλούν οι συστάσεις των χριστιανών λογίων της Εκκλησίας προς τους διδασκάλους. Ο παιδαγωγός κατά τον Ευστάθιο Θεσσαλονίκης, έπρεπε να

²⁵⁰ Κουκουλές (1948) 82-83.

²⁵¹ Ισιδωρος Πηλουσιώτης, PG, 78, 1492

²⁵² Χρυσόστομος, PG, 57, 200.

²⁵³ Τσαμπής (1999) 130.

μιλάει αργά και κατανοητά προκειμένου να εντυπωθεί η διδασκαλία στην ψυχή των παιδιών²⁵⁴. Στη συνέχεια με ερωτήσεις προς τους μαθητές, θα εξακρίβωνε, εάν είχε γίνει το γνωστικό αντικείμενο αντιληπτό ή αν χρειαζόταν παιρηταιρω διερεύνηση.

Ο διδάσκαλος όφειλε να οδηγήσει τον μαθητή στη διαισθητική προσέγγιση της γνώσης με την παράλληλη χρήση του «λόγου», του νου. Ο μαθητής έπρεπε να είναι ενεργός στη μάθηση και όχι παθητικός δέκτης. Με τη βοήθεια του διδασκάλου οδηγούταν από μόνος του στην ανεύρεση της αλήθειας. Ο Μ. Βασίλειος τόνιζε πως ο μαθητής επιβαλλόταν να αυτενεργεί, *«διότι πᾶν ὄ,τι ἀποκτᾷ τις μετὰ κόπου τοῦτο μετὰ χαρᾶς ἀποδέχεται καὶ ἐπιμελῶς διαφυλάττει ἔνῳ ὅσα δύνανταί τις νὰ ἐπιτύχη εὐκόλως αὐτὰ τὰ θεωρεῖ ἄξια καταφρονήσεως»*²⁵⁵.

Αλλά και οι μεταγενέστεροι χριστιανοί παιδαγωγοί τόνιζαν τη σπουδαιότητα της αυτενέργειας στη μάθηση. Ο Μιχαήλ Ψελλός, έγραφε σε μια επιστολή του προς κάποιο νέο που επιθυμούσε να μαθητεύσει κοντά του, ότι θα προσπαθούσε να κάνει ὄ,τι ήταν δυνατόν για να τον μυήσει στη ρητορική τέχνη και τη φιλοσοφία, αρκεί και εκείνος ως καλός μαθητής *«ὅπως φιλοσόφως τὸν λόγον εἰσδέξῃ καὶ μὴ δυσχεράνη τὸν ἔλεγχον»*. Και ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης επιθυμούσε τη συμμετοχή των μαθητών στη διαδικασία της μάθησης, λέγοντας, *«στόμα δὲ ἐνταῦθα καὶ σοφίαν ἀκούσας μὴ ἀπεριμερίμνως ἐπιβάλῃς τῇ ἀκοῇ, ἀλλ ἔμβάθυνον»*²⁵⁶. Κατά τη διαδικασία της μάθησης, η συνεργασία ανάμεσα στον παιδευτή και στον παιδευόμενο ήταν επιβεβλημένη, προκειμένου να φτάσει ο δεύτερος στην εξακρίβωση της αλήθειας.

Ο διδάσκαλος όφειλε να γνωρίζει τις μαθησιακές ανάγκες του μαθητή του και να οργανώνει τη διδασκαλία του σύμφωνα με αυτές. Μπορούμε να πούμε πως στα σχολεία της αυτοκρατορίας ήταν σε χρήση η εξατομικευμένη διδασκαλία, αφού εκ των πραγμάτων ο μαθητικός πληθυσμός παρουσίαζε διαφοροποιήσεις ως προς την ηλικία αλλά και το γνωστικό επίπεδο. Σε κείμενα των Πατέρων της Εκκλησίας εύκολα συναντά κανείς συστάσεις και προτροπές για ατομική μεταχείριση των μαθητών. Ο Γρηγόριος Νύσσης σε επιστολή του προς τους ηγούμενους των μοναστηριών, έγραφε τα εξής: *«Οἱ ἐπὶ κεφαλῆς δὲν πρέπει νὰ θεωροῦν τοὺς ἑαυτοὺς των ὡς κυρίους καὶ δεσπότες, ἀλλ ὡς ταπεινοὺς ὑπηρέτας τοῦ ποιμνίου των. Ὅφείλουν νὰ ἐκπαιδεύουν, νὰ νουθετοῦν καὶ νὰ καθοδηγοῦν ἐκείνους διὰ τὰς ψυχὰς τῶν ὁποίων εἶναι ὑπεύθυνοι ἔναντι τοῦ Θεοῦ. Πρέπει νὰ παρέχουν εἰς τοὺς ἀδελφούς των τὴν ἀτομικὴν ἐκείνην μεταχείρισιν, τὴν ὁποίαν ἡ ἰδιοσυγκρασία ἐνὸς ἐκάστου χρειάζεται, καθ ὄν τρόπον πράττει καὶ ὁ ἰατρός διὰ τοὺς ἀσθενεῖς του»*²⁵⁷.

Επιπλέον ο διδάσκαλος έπρεπε να είναι προσεχτικός με την ποσότητα της ύλης, ιδιαίτερα όταν απευθυνόταν σε αρχάριους μαθητές. Η ύλη δεν χρειαζόταν να διδάσκεται μέσα σε λίγες ώρες, αλλά αντίθετα απαιτείτο η επανάληψη του ίδιου

²⁵⁴ Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, PG, 136, 525.

²⁵⁵ Μ. Βασίλειος, PG, 29, 58.

²⁵⁶ Τσαμπής (1999) 134.

²⁵⁷ Τσαμπής (1999) 138.

διδασκαλικού αντικειμένου προκειμένου οι μαθητές να το συγκρατήσουν στη μνήμη τους. Η υπερφόρτωση των παιδιών με διδακτέα ύλη οδηγούσε στον περιορισμό της ενεργητικότητάς τους και στην κόπωση. Ιδιαίτερη προσοχή έπρεπε να δίδεται στη διάταξη της διδακτέας ύλης, η οποία ήταν φρόνιμο να παρέχεται πάντοτε με ορισμένη τάξη και να αποφεύγονται τα χάσματα κατά τη διδασκαλία των μαθημάτων. Ο παιδαγωγός μπορούσε να συνεχίσει με νέο διδακτικό αντικείμενο, εφόσον θεωρούσε ότι ο μαθητής είχε εμπεδώσει τα διδασκόμενα²⁵⁸.

Μέσα παιδονομίας και αγωγής

Κύριο μέλημα των χριστιανών παιδαγωγών του Βυζαντίου, ήταν η ηθική διάπλαση της προσωπικότητας των μαθητών, μέσα σε κλίμα αγάπης και κατανόησης προς τον αναπτυσσόμενο άνθρωπο. Για να το επιτύχει όμως αυτό ο διδάσκαλος, έπρεπε να εξασφαλίσει με κάθε μέσο ιδανικές συνθήκες διδασκαλίας που θα του επέτρεπαν να εκπληρώσει την αποστολή του. Δεδομένου ότι η παιδική ηλικία χαρακτηρίζεται από αυθορμητισμό και ανάγκη για διαρκή κίνηση, η διατήρηση της ευταξίας, της ησυχίας αλλά και του ενδιαφέροντος του μαθητή, δεν αποτελούσε εύκολη υπόθεση για τον παιδαγωγό. Για το λόγο αυτό οι Πατέρες της Εκκλησίας ασχολήθηκαν συστηματικά με θέματα παιδονομίας και αγωγής, συμβουλευοντας την αποφυγή ακροτήτων που πηγάζουν από την αυταρχική, αλλά και την ελευθεριάζουσα παιδαγωγική²⁵⁹.

Σύμφωνα με τον Μ. Βασίλειο, χαρακτηριστικά της παιδικής ηλικίας είναι «*ὁ μετεωρισμός καὶ ὁ ταραχος καὶ ὅσα τὰ τοιαῦτα τῆ νεότητι, οὐχὶ δὲ καὶ ἐν τῷ γήρα*»²⁶⁰. Για να διατηρήσει ο παιδαγωγός την ηρεμία στην τάξη θα έπρεπε να λαμβάνει και να εφαρμόζει διάφορα μέτρα παιδονομίας, όπως η επιτήρηση των μαθητών, ο έλεγχος, η απειλή ακόμα και η τιμωρία με τη χρήση βίας. Εντύπωση προκαλούν οι συμβουλές και οι υποδείξεις που δίδονται από τους Πατέρες της Εκκλησίας στους διδασκάλους, για τον τρόπο με τον οποίο έπρεπε να εφαρμόζονται στη σχολική τάξη τα συγκεκριμένα μέτρα. Φαίνεται ότι οι Πατέρες παιδαγωγοί της εποχής, έδιναν μεγάλη προσοχή στον συναισθηματικό κόσμο του παιδιού, αφού πρότειναν, ακόμη και για τους απρόσεχτους μαθητές, ο έλεγχος να γίνεται με φειδώ, μια και έφερνε τον εκπαιδευόμενο σε δύσκολη θέση²⁶¹.

Πιο συγκεκριμένα ο όσιος Δωρόθεος αναφέρει: «*μηδὲ συνεχῶς ἔλεγγε ἄ φορτικὸν γὰρ τοῦτο, καὶ διὰ τῆς συνηθείας τοῦ ἐλέγχου εἰς ἀναισθησίαν ἄγει καὶ καταφρόνησιν ἢ μὴ προστακτικῶς ἐπιτάσσων, ἀλλὰ μετὰ ταπεινώσεως συμβουλευόμενος μετὰ τοῦ ὁδελφοῦ ἢ προτρεπτικός γὰρ οὗτος ὁ λόγος γίνεται,*

²⁵⁸ Τσαμπής (1999) 144.

²⁵⁹ Τσαμπής (1999) 144-145.

²⁶⁰ Μ.Βασιλείου, ΡΓ, 31, 1141 Α.

²⁶¹ Τσαμπής (1999) 146.

καὶ πείθει μᾶλλον καὶ τὸν πλησίον ἀναπαύει, ἐν καιρῷ δὲ ταραχῆς ἀδελφοῦ σοι ἀνθισταμένου, φύλαξον τὴν γλῶσσάν σου μὴ λαλήσαι τι τὸ σύνολον ἐν ὀργῇ, καὶ μὴ ἐάσης τὴν καρδίαν σου ἐπαρθῆναι κατ' αὐτοῦ '»²⁶². Με αὐτὸν τὸν τρόπο ο παιδαγωγὸς ἀποσκοποῦσε νὰ θίξει τὴ φιλοτιμία τοῦ μαθητῆ ἀλλὰ καὶ νὰ διαπλάσει ἠθικὰ τὸν χαρακτήρα καὶ τὴν προσωπικότητά τοῦ.

Ο ἐκπαιδευόμενος, ἔχοντας υποστεί τὴν ἐπίδραση τοῦ περιβάλλοντος, ἀπὸ τὸ ὁποῖο προερχόταν, χαρακτηριζόταν ἀπὸ προτερήματα ἀλλὰ καὶ ἐλαττώματα, τὰ ὁποῖα ὁ διδάσκαλος ὀφείλε νὰ παρατηρήσει καὶ νὰ προσπαθῆσει νὰ τὰ ἐκρίζωσει, σὲ μια συστηματικὴ προσπάθεια καλλιέργειας τῆς ψυχῆς τοῦ μαθητῆ καὶ διαρκῆς ἀνάπτυξης τῶν ἀρετῶν τοῦ. Καθῆκον τοῦ παιδαγωγοῦ ἦταν νὰ δρᾷ προληπτικὰ καὶ νὰ ἐμποδίζει τὴ δημιουργία «κακῶν» συνηθειῶν ποῦ θὰ ἐμπόδιζαν τὴ διδασκαλία τοῦ καὶ θὰ ἐβλάπταν τὸν ἐκπαιδευόμενο²⁶³.

Γονεῖς, κηδεμόνες καὶ παιδαγωγοί, ὀφείλαν νὰ βρίσκονται σὲ συνεχῆ επαγρύπνηση καὶ νὰ ἐπιτηροῦν τὰ παιδιὰ, συμβουλεύοντάς τα, κάνοντας χρῆση νοουθεσιῶν, παραινήσεων καὶ ἀπειλῶν. Ο ἱερός Χρυσόστομος συμβούλευε, ὅπως «πάσης μὲν γὰρ κακίας ἀπάγωμεν τοὺς νέους... πανταχόθεν τοίνυν αὐτοὺς τειχίζωμεν συμβουλαῖς, παραινήσεσι, φόβοις, ἀπειλαῖς»²⁶⁴, ὑπὸ τὸν ὄρο ὅτι γίνεται χρῆση τοῦ κάθε μέτρου ἀνάλογα με τὴν κάθε περίπτωση.

Ἡ νοουθεσία γιὰ τοὺς παιδαγωγοὺς ἦταν ἓνα ἠπίο μέσο παιδονομίας, με τὸ ὁποῖο ὁ διδάσκαλος καλοῦταν νὰ ἐκδηλώσει τὴν ἀγάπη τοῦ. Ἡ ἀποτελεσματικότητά τοῦ μέσου αὐτοῦ ἐξαρτάτο ἀπὸ τὸ κύρος καὶ τὴ δεξιότητά τοῦ νοουθετοῦντος προσώπου, καθὼς καὶ ἀπὸ τὸν τρόπο καὶ τὸν χρόνο ἐφαρμογῆς τῆς²⁶⁵. Ο παιδαγωγὸς ποῦ ἦταν προικισμένος με ὑπομονή καὶ μακροθυμία θὰ συνετοῦσε εὐκολότερα τὸν ἀτακτὸ μαθητῆ. Ὅφειλε δε νὰ προσέχει τὸν τόνο τῆς φωνῆς τοῦ, νὰ ἀποφεύγει ὕβρεις καὶ κολακειῖες καὶ νὰ μὴν ξεπερνᾷ τὰ ὅρια τῆς κοσμιότητος.

Ἡ νοουθεσία, σὲ σύγκριση με τὴν ἐντολή, ἀφήνε τὴν ἐλευθερία τῆς ἐπιλογῆς στὰ χέρια τοῦ μαθητῆ, καθὼς αὐτὸς θὰ ἀποφάσιζε ἀν θὰ ἀκολουθοῦσε ἢ ὄχι τὴ συμβουλή. Ο ἱερός Χρυσόστομος ἀνέφερε σχετικὰ: «Ἐτερόν ἐστὶν παραινεῖν καὶ συμβουλεύειν, ἕτερον νομοθετεῖν. Ὁ μὲν γὰρ παραινῶν καὶ συμβουλεύων κύριον ἀφήσει τὸν ἀκούοντα τῆς τῶν συμβουλευομένων αἰρέσεως εἶναι», ἐνῶ «ὁ νομοθετῶν, ταύτην παραιτεῖται τὴν ἐξουσίαν αὐτῶν»²⁶⁶. Ἐπιπλέον, υπογράμμισε πως ὁ παιδαγωγὸς μπορούσε νὰ συμβουλεύσει τὸν μαθητῆ μέσα στὴν τάξη, ἀλλὰ καὶ «κατ' ἰδίαν», κάτι ποῦ δηλώνει τὸν σεβασμὸ τοῦ στὴν προσωπικότητα καὶ τὴν ἀτομικότητα τοῦ ἐξελισσόμενου ἀνθρώπου.

Ὡστόσο, ὅταν με τὴν ἐπιτήρηση, τὶς παρατηρήσεις, τὸν ἐλεγχὸ καὶ τὶς νοουθεσίες ὁ παιδαγωγὸς δὲν κατάφερνε νὰ συνετήσῃ τοὺς μαθητῆς τοῦ, τότε περνοῦσε σὲ ἀπειλές, ἴσως καὶ στὴν ἐπιβολὴ κάποιας τιμωρίας. Οἱ ποινές γιὰ τοὺς

²⁶² PG, 88, 1800 D.

²⁶³ Τσαμπῆς (1999) 147.

²⁶⁴ Χρυσόστομος, PG, 54, 652.

²⁶⁵ Τσαμπῆς (1999) 150-151.

²⁶⁶ Χρυσόστομος, PG, 51, 325.

παιδαγωγούς της αυτοκρατορίας ήταν ένα μέσο, δια του οποίου απέβλεπαν στη διόρθωση του παιδαγωγούμενου, τόσο στα μαθήματα όσο και στον χαρακτήρα. Στην Παλαιά Διαθήκη γίνεται λόγος συχνά για τις σωματικές τιμωρίες και συνιστάται η χρήση τους. Στις *Παροιμίες*, διαβάζουμε: «*Μὴ ἀπόσχη νήπιον παιδεύειν, ὅτι ἂν πατάξης αὐτὸν ῥάβδῳ οὐκ ἀποθανεῖται ἡ ψυχὴν αὐτοῦ ῥύσει ἐκ θανάτου*»²⁶⁷. Αλλά και στην αρχαία Ελλάδα και αργότερα στη Ρώμη, η σωματική τιμωρία ήταν σε ευρεία χρήση.

Κατὰ τον Γρηγόριο τον Θεολόγο μάλιστα, «*σκληρὰ μάστιξ παιδαγωγεῖ καρδίαν*»²⁶⁸, αφού ο πταίων σκεπτόμενος την τιμωρία, θα αποφεύγει το λάθος. Ἐτσι πολλοὶ βυζαντινοὶ παιδαγωγοὶ χαστούκιζαν τους μαθητές τους, τους γρονθοκοποῦσαν ἢ τους χτυποῦσαν με ῥάβδο, σχοινί και μαστίγιο. Τα παιδιά πολλές φορές ἔτρεμαν ἀπὸ το φόβο τους, μπροστὰ στη θεά του διδασκάλου που χτυποῦσε τον συμμαθητή τους, καθὼς κάποιοι δάσκαλοι ἔφταναν σε ακρότητες, χρησιμοποιώντας ἀκόμα και ρόπαλα²⁶⁹.

Ὡστόσο υπήρχαν και αντιφρονούντες διδάσκαλοι, ὅπως ο Λιβάνιος, ο οποίος ἔγραψε, «*τὸ διὰ πληγῶν καὶ μαστίγων πειρᾶσθαι νουθετεῖν ἔφυγον*» και ο Νικόλαος Μεσαρίτης, ο οποίος καταφερόταν ἐναντία στους διδασκάλους που χρησιμοποιοῦσαν βία λέγοντας «*σοβαρὸν τοῦτο τὸ γένος τῶν Χειρισόφων καὶ ἴταμόν καὶ ἀκάθεκτον*» και προσθέτει ἄλλο γίνεται «*διὰ τὸ τοῦ ἠῆθους αὐτῶν μὴ πεπαιδευμένον καὶ τὸ τῆς ἡ συναναστράφησαν καὶ συνεγήρασαν τέχνης ἰδιωτικόν τε καὶ ἄμουσον*»²⁷⁰.

Η σύσταση και η χρήση των σωματικῶν ποινῶν στην ἀγωγή των παιδιῶν, ἀποτελεῖ ἕνα τρωτὸ σημεῖο στις ἀντιλήψεις των παιδαγωγῶν της ἐποχῆς. Ὅμως οἱ συστάσεις για ἐπιείκεια και ἀνεκτικότητα ἀπέναντι στα λάθη των παιδιῶν, δείχνει και ἀναγνώριση της σκληρότητας του μέτρου και προσπάθεια για περιορισμὸ των σωματικῶν ποινῶν. Ο ἱερός Χρυσόστομος συμβούλευε τους γονεῖς και τους παιδαγωγούς να μην τιμωροῦν συνεχῶς τα παιδιά με χτυπήματα, διότι στο τέλος αὐτὰ ἐξοικειώνονται με το συγκεκριμένο μέσο και ἀδιαφοροῦν²⁷¹.

Ἀντίθετα, ὅταν ἐπεφταν σε κάποιο παράπτωμα ἢ ἦταν ἀδιάφοροι μαθητές, ἔπρεπε πρωτίστως να χρησιμοποιεῖται ο λόγος, ἐπικριτικός ἢ κολακευτικός, καθὼς και οἱ υποσχέσεις. Η ἀπειλή του ξυλοδαρμού ἔπρεπε να ὑπάρχει, ἀλλὰ να μὴ χρησιμοποιεῖται²⁷². Οἱ καλοὶ παιδαγωγοὶ «*τῷ ἠπίῳ συγκερνῶσι τὸ δάκνον*», ἐνεργώντας με ἐπιείκεια, ἀλλὰ και ἀυστηρότητα. Πρὶν ὅμως προβοῦν σε σωματική τιμωρία, ὄφειλαν «*καὶ τὸν τρόπον τοῦ ἁμαρτήματος ἐξετάζειν δεῖ ἐφ' ἑκατέρου προσώπου καὶ οὕτω τὸν ἀρμόζοντα τρόπον τῆς θεραπείας διὰ τοῦ οἰκείου ἐπιτιμίου προσάγειν*»²⁷³. Ο ὁσιος Θεόδωρος Στουδίτης, συνιστοῦσε στο

²⁶⁷ Τσαμπῆς (1999) 153.

²⁶⁸ Γρηγόριος Θεολόγος, PG, 37, 922.

²⁶⁹ Κουκουλές (1948) 104.

²⁷⁰ Κουκουλές (1948) 100.

²⁷¹ Τσαμπῆς (1999) 154.

²⁷² Τσαμπῆς (1999) 154.

²⁷³ Μ. Βασιλείου, PG, 31, 1141 Β.

διδάσκαλο να έχει προς τους μαθητές που διαπαιδαγωγεί «σπλάγχνα οίκτιρμῶν καὶ πατρικὴν διάθεσιν, ὥστε ἐκτρέφειν τὰ νήπια ἐν παιδείᾳ καὶ νοουθεσίᾳ Κυρίου, ἰμειρόμενος αὐτῶν κατὰ ψυχὴν καὶ κατὰ σῶμα, θάλπων καὶ περιέπων πᾶσαν τὴν σωματικὴν αὐτῶν ἐπιμέλειαν»²⁷⁴ και απαιτούσε την τιμωρία του διδασκάλου εκείνου που φερόταν βίναυσα στους μαθητές του.

Εκτός από τη σωματική βία, οι διδάσκαλοι χρησιμοποιούσαν και άλλα μέσα σωφρονισμού για τους μαθητές που παραμελούσαν τα μαθήματά τους. Ἐτσι, κάποιες φορές οι άτακτοι μαθητές έμεναν νηστικοί το μεσημέρι στο σχολείο, ενώ οι συμμαθητές τους έφευγαν από την τάξη με προορισμό το σπίτι τους. Ακόμη και οι γονεῖς άφηναν το παιδί νηστικό και το χτυπούσαν, αν δεν ήταν σε θέση να απαντήσει στην ερώτηση, «τί είχε διδαχθεί εκείνη την ημέρα από τον δάσκαλο»²⁷⁵.

Ὡστόσο πρέπει να αναφέρουμε, ότι οι χριστιανοί παιδαγωγοί έδιναν μεγάλη σημασία και στην επιβράβευση των μαθητῶν, κυρίως μέσω του επαίνου. Αποτελούσε καθήκον του διδασκάλου το «ἐπαινεῖν τὰ καλά». Κατά τον ιερό Χρυσόστομο επιβαλλόταν να επαινούνται τα παιδιά, ακόμη και για τα πιο μικρά τους κατορθώματα. Βέβαια, η ορθή εφαρμογή αυτού του μέτρου απαιτούσε έναν έμπειρο διδάσκαλο. Πρώτα απ' όλα ο έπαινος έπρεπε να ανταποκρίνεται στην ποιότητα και στο μέγεθος της επαινετέας πράξης' διαφορετικά οδηγούσε τον επαινούμενο στην αλαζονεία.

Ο πατριάρχης Φώτιος σε μια από τις επιστολές του, υποδείκνυε τον σωστό τρόπο χρήσης του επαίνου: «Ἐπαίνει τὰς ἀρετάς, ἀλλὰ μὴ θαύμαζε κατὰ πρόσωπον τοὺς σοὺς μαθητὰς μετιόντες αὐτάς. Τὸ μὲν γὰρ προτροπὴ καὶ παράκλησις ἀγαθοεργίας ἐστὶ, τὸ δὲ καὶ σὲ κολακείας οὐχ ἴστησι καὶ πρὸς οἴησιν τοὺς θαυμασθέντας ἢ μαλακίαν τοῦ τόνου τῆς ἀρετῆς εἴωθεν ὑποχαλᾶν»²⁷⁶. Ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης συμφωνούσε με τη χρήση του επαίνου και τόνιζε πως ο παιδαγωγός όφειλε να χρησιμοποιεῖ αντίστοιχα και τον ψόγο. Με τις παρατηρήσεις, τη διακριτική επίπληξη, αλλά και την αγάπη, βελτιωνόταν η συμπεριφορά και η προσωπικότητα του εκπαιδευόμενου και επιτυγχάνονταν οι στόχοι της αγωγής.

²⁷⁴ Θεόδωρος Στουδίτης, PG, 99, 1745.

²⁷⁵ Κουκουλές (1948) 97.

²⁷⁶ Φωτίου, Επιστολαί, Επιστ. 47^η PG, 102, 864-865.

3.4 ΤΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΤΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ Η ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ

-Πότε ξεκινούσε ένα παιδί την πορεία του στη βυζαντινή εκπαίδευση

Στη βυζαντινή αυτοκρατορία, όπως προαναφέραμε, δεν υπήρχε ένα ενιαίο κρατικό σχολικό πρόγραμμα για να ακολουθούν όλοι οι ενδιαφερόμενοι σχετικά με την εκπαίδευση φορείς. Έτσι ο χρόνος έναρξης των μαθημάτων για έναν μαθητή ποίκιλλε, ανάλογα με την οικονομική και κοινωνική θέση της οικογένειάς του. Ο Μ. Βασίλειος συνιστούσε να αρχίζει η εκπαίδευση του παιδιού μετά το έβδομο έτος, καθώς έχει εξελιχθεί το παιδί σωματικά και πνευματικά. Το ίδιο υποστήριζε και ο Θεόδωρος Στουδίτης, αφού από το έβδομο έτος *«αί τῶν παιδῶν μαθήσεις συναύξουσαι τῇ ψυχῇ ἐνοῦνται αὐτῇ καὶ παράμονοι τῷ κεκτημένῳ γίνονται»*²⁷⁷.

Από τα αγιολογικά κείμενα πληροφορούμαστε ότι τα παιδιά παραδίδονταν στον δάσκαλο *«ἤδη τὴν τῶν νηπίων ἀμείβων ἡλικίαν»*²⁷⁸, ενώ ο Χρυσόστομος μιλάει για παιδιά που έμεναν μέχρι τις απογευματινές ώρες στο σχολείο *«ἄρτι τῆς θηλῆς ἀποστάντα, οὐδέπω οὐδέ πέντε ἐτῶν ἡλικίαν ἄγοντα»*²⁷⁹. Ο Μιχαήλ Ψελλός μαρτυρεί ότι η μητέρα του τον παρέδωσε στον δάσκαλο στην ηλικία των πέντε χρόνων, ενώ ο ίδιος οδήγησε την κόρη του στην ηλικία των έξι χρόνων να μάθει τα πρώτα γράμματα.

Οι Βυζαντινοί λοιπόν, δεν είχαν θεσπίσει κάποια συγκεκριμένη ηλικία, στην οποία έπρεπε να βρίσκονται τα παιδιά, προκειμένου να ξεκινήσουν την εκπαίδευσή τους. Άλλα παραδίδονταν στον δάσκαλο στην ηλικία των επτά, άλλα στην ηλικία των οκτώ και άλλα έχοντας συμπληρώσει τον ένατο χρόνο της ζωής τους. Μπορούμε όμως να ισχυριστούμε, ότι κατά μέσο όρο, η έναρξη φοίτησης των παιδιών στα σχολεία της στοιχειώδους εκπαίδευσης ήταν το έκτο ή το έβδομο έτος.

-Η Προσχολική αγωγή

Οι χριστιανοί παιδαγωγοί της αυτοκρατορίας έδιναν μεγάλη σημασία στην προσχολική αγωγή των παιδιών, με την οποία κατά κύριο λόγο ασχολείτο η βυζαντινή μητέρα. Αυτή, όπως έχει ήδη αναφερθεί, αναλάμβανε τη διαπαιδαγώγηση των παιδιών κατά τη βρεφική και νηπιακή ηλικία. Η μητέρα με τη δύναμη της αγάπης για το παιδί που φέρνει στον κόσμο, αποτελεί τον φυσικό παιδαγωγό του. Γι' αυτό και οι Πατέρες της Εκκλησίας στρέφονταν κατά

²⁷⁷ Θεόδωρος Στουδίτης, PG, 99, 237.

²⁷⁸ Συμεώνος Μεταφραστού, Βίος του οσίου Ευθυμίου, PG, 114, 601.

²⁷⁹ Χρυσόστομος, PG, 51, 125.

του αρχαιότατου θεσμού της τροφού που συνήθως προσλάμβαναν οι εύπορες βυζαντινές οικογένειες, προς βοήθειας της μητέρας στο έργο της.

Οι γονείς όφειλαν να είναι ιδιαίτερα προσεκτικοί στην επιλογή της τροφού, καθώς αυτή εκτός από τη σωματική υγεία, έπρεπε να διαθέτει και ψυχικά προσόντα και να διακατέχεται από αγάπη προς το παιδί. Η διαρκής παρακολούθηση της τροφού, ήταν καθήκον των γονέων, προκειμένου να διαπιστώσουν την άψογη συμπεριφορά της. Αλλά και οι ίδιοι έπρεπε να αποτελούν παράδειγμα ηθικής ζωής, καθώς αποτελούσαν πρότυπα μίμησης για τα παιδιά τους.

Όλα τα παραπάνω δείχνουν πως οι χριστιανοί παιδαγωγοί θεωρούσαν ιδιαίτερα σημαντική την προσχολική ηλικία και διατύπωσαν γνώμες και θέσεις που ακόμα και σήμερα είναι αξιοπρόσεκτες. Κατά την περίοδο αυτή, το παιδί αναπτύσσεται ραγδαία σωματικά και πνευματικά. Είναι μια ιδιαίτερα ευαίσθητη φάση κατά την οποία διαπλάθεται ο χαρακτήρας και η προσωπικότητά του. Οι παιδαγωγοί της χριστιανικής αυτοκρατορίας το γνώριζαν αυτό και επέμεναν να συμβουλεύουν τους γονείς προκειμένου να φροντίζουν για την ομαλή σωματική, αλλά και ηθική, πνευματική ανάπτυξη των παιδιών τους.

Η απόκτηση καλών συνηθειών, υγιεινών και άλλων αποτελούσε στόχο της βυζαντινής οικογένειας. Η δύναμη της συνήθειας στην οποία οδηγούσε η άσκηση και ο εθισμός είναι τεράστια για τη βρεφική και νηπιακή ηλικία. Ο ιερός Χρυσόστομος έδινε μεγάλη σημασία στον εθισμό του μικρού παιδιού στην αυτοεξυπηρέτηση και στην αυτοκυριαρχία. Προέτρεπε τους γονείς να δίνουν τη δυνατότητα στα παιδιά τους να φροντίζουν μόνο τους τον εαυτό τους και να τα ενθαρρύνουν να πλένονται ή να ντύνονται χωρίς τη βοήθεια των άλλων. Η αυτοεξυπηρέτηση των παιδιών αποτελεί ακόμα και σήμερα βασική επιδίωξη της προσχολικής αγωγής²⁸⁰.

Στην σωματική και πνευματική ανάπτυξη του παιδιού συμβάλλει και το παιχνίδι κατά τη βρεφική και νηπιακή ηλικία. Οι χριστιανοί παιδαγωγοί, γνωρίζοντας την ανάγκη του παιδιού για διαρκή κίνηση, συμβούλευαν τις μητέρες να αναπτύξουν πρωτοβουλίες για την οργάνωση και εκτέλεση του παιχνιδιού των νηπίων τους. Το παιχνίδι, για τους χριστιανούς παιδαγωγούς αλλά και για τους αρχαίους Έλληνες, αποτελούσε όχι μόνο μέσο ψυχαγωγίας των παιδιών, αλλά και άριστο εργαλείο ανίχνευσης των κλίσεων και των ενδιαφερόντων τους. Ο Ευσέβιος Καισαρείας σε σχετικό απόσπασμα καταλήγει λέγοντας ότι το παιχνίδι εκγυμνάζει τα μικρά παιδιά «*τοῖς τῆς εὐσεβείας ἤθεσιν*»²⁸¹, συμβάλλει δηλαδή στην ηθικοθρησκευτική τους διαπαιδαγώγηση.

Για τη συγκεκριμένη επίσης ηλικία, ως μέσο ηθικο-διανοητικής καλλιέργειας, οι παιδαγωγοί συνιστούσαν τη διήγηση μύθων και ιστοριών με ηθικό περιεχόμενο, κατάλληλα προσαρμοσμένο στην αντιληπτική ικανότητα των νηπίων. Υπήρξαν μάλιστα και λόγιοι που ασχολήθηκαν με την προσαρμογή των μύθων του Αισώπου στο πνεύμα του Χριστιανισμού, όπως ο Πατριάρχης Γρηγόριος ο

²⁸⁰ Τσαμπής (1999) 170.

²⁸¹ Ευσέβιος Καισαρείας, PG, 21, 980 D.

Κύπριος και ο Μάξιμος Πλανούδης. Οι «διασκευές» αυτές προορίζονταν για μεγαλύτερα παιδιά, αλλά σύμφωνα με τον Γ. Τσαμπή, τίποτα δεν μας εμποδίζει από το να δεχθούμε ότι χρησιμοποιούνταν και για παιδιά προσχολικής ηλικίας²⁸².

Τέλος, ύψιστο μέλημα της βυζαντινής οικογένειας, όπως προαναφέρθηκε, ήταν η μύηση των μικρών παιδιών στη χριστιανική διδασκαλία και ζωή προκειμένου να προετοιμαστούν για να ζήσουν ως ενήλικες την ενάρετη «*κατά Χριστόν ζωήν*».

-Η Στοιχειώδης Εκπαίδευση (Πρωτοβάθμια)

Με τη συμπλήρωση του 7^{ου} έτους της ηλικίας τους, τα παιδιά στέλνονταν στα σχολεία των «ιερών γραμμάτων», τα οποία ονομάζονταν και «διδασκαλεία», «παιδαγωγεία» ή «χαμαιιδιδασκαλεία», επειδή κατά τη διάρκεια της διδασκαλίας οι μαθητές κάθονταν κάτω και επιπλέον γιατί παρακολουθούσαν σε αυτά τα σχολεία, τα πρώτα «ταπεινά» γράμματα και όχι ανώτερα μαθήματα²⁸³.

Στα σχολεία των «ιερών γραμμάτων» φοιτούσαν κατά κανόνα μαζί αγόρια και κορίτσια, με εξαίρεση τις περιπτώσεις των σχολείων που λειτουργούσαν εντός των μοναστηριών. Ο Μιχαήλ Ψελλός αναφέρει ότι η κόρη του κατά τη φοίτησή της στο σχολείο των «ιερών γραμμάτων», είχε συμμαθητές²⁸⁴.

Η φοίτηση διαρκούσε κατά μέσο όρο τρία χρόνια, ανάλογα με τις ικανότητες κάθε παιδιού. Η προαγωγή από τάξη σε τάξη δεν γινόταν υποχρεωτικά με τη συμπλήρωση του διδακτικού έτους, αλλά ανάλογα με την πρόοδο του μαθητή. Οι ικανοί και επιμελείς μαθητές μπορούσαν να προχωρήσουν νωρίτερα στην επόμενη βαθμίδα, αν η οικονομική τους κατάσταση το επέτρεπε.

Τα παραπάνω σχολεία επιτελούσαν δύο κυρίως σκοπούς: α) να διδάξουν στοιχειώδεις γνώσεις και β) να παράσχουν ηθικοθρησκευτική αγωγή για τη δημιουργία καλών χριστιανών²⁸⁵. Έτσι η μέριμνα για τα κατώτερα αυτά σχολεία, ανήκε στις κατά τόπους εκκλησιαστικές αρχές και οι διδάσκαλοι, ως επί το πλείστον, ήταν κληρικοί.

Ως σχολεία χρησιμοποιούνταν οι περίβολοι των εκκλησιών, τα κελία των μοναστηριών ακόμα και οι νάρθηκες των ναών. Μέσα στην αίθουσα υπήρχε ο «διδασκαλικός θρόνος» καθώς και καθίσματα, αμφιθεατρικά διατεταγμένα κάποιες φορές, όπου κάθονταν οι μαθητές, εάν φυσικά δεν κάθονταν κάτω. Για τις ανάγκες της διδασκαλίας, εντός της αιθούσης, υπήρχε αναλόγιο όπου τοποθετούνταν βιβλία για να διαβάζουν τα παιδιά²⁸⁶. Υπάρχουν βέβαια αρκετές περιπτώσεις «κατ' οίκον» διδασκαλίας παιδιών από τους μορφωμένους γονείς και συγγενείς, είτε από ιδιωτικούς διδασκάλους «επ' αμοιβή». Οι δάσκαλοι στα

²⁸² Τσαμπής (1999) 174.

²⁸³ Κουκουλές (1948) 47.

²⁸⁴ Τσαμπής (1999) 176.

²⁸⁵ Τσαμπής (1999) 176.

²⁸⁶ Κουκουλές (1948) 46.

σχολεία αυτά ονομάζονταν «*γραμματιστές*», ενώ τα συγκεκριμένα σχολεία αποτελούσαν την προπαιδεία, το προπαρασκευαστικό δηλαδή στάδιο για την αμέσως επόμενη βαθμίδα εκπαίδευσης, την «*εγκύκλιο παιδεία*» ή την «*θύραθεν παιδείαν*», όπως αναφέρεται.

Η στοιχειώδης εκπαίδευση δεν ήταν υποχρεωτική, όμως οι γονείς συνήθιζαν να στέλνουν τα παιδιά τους στα σχολεία των «*ιερών γραμμάτων*» όπου διδάσκονταν ως βασικά μαθήματα, η ανάγνωση, η γραφή, η αριθμητική, η μουσική, τα θρησκευτικά και παράλληλα, στοιχεία γραμματικής, ιστορίας και φυσιογνωστικών γνώσεων²⁸⁷. Σύμφωνα με τον N.G Wilson στα σχολεία της στοιχειώδους εκπαίδευσης διδάσκονταν η γραμματική, η ρητορική και η λογική που αποτελούσαν το σύστημα γνωστό ως τρίοδος²⁸⁸.

Το μάθημα της ανάγνωσης σκοπό είχε να οδηγήσει τον μαθητή στην άπταιστη ανάγνωση, χρησιμοποιώντας την ονοματολογική μέθοδο διδασκαλίας. Σύμφωνα με τη μέθοδο αυτή οι μαθητές διδάσκονταν πρώτα τα γράμματα της αλφαβήτου με το όνομά τους: «*άλφα*», «*βήτα*» κτλ. Έπειτα προχωρούσαν στις συλλαβές, κατόπιν στις λέξεις και φράσεις και στο τέλος στην ανάγνωση κειμένων.

Ο «*γραμματιστής*» άρχιζε τη διδασκαλία του με τη γραφή του νέου γράμματος ενώπιον του μαθητή, ώστε να αντιλαμβάνεται το παιδί τις κινήσεις του χεριού του. Στη συνέχεια έδειχνε το γράμμα στο παιδί και πρόφερε το όνομα του γράμματος με δυνατή φωνή, όσες φορές χρειαζόταν, προκειμένου να μπορεί ο μαθητής να το αναγνωρίζει χωρίς δυσκολία. Επειδή όμως οι μαθητές, με αυτόν τον τρόπο, μάθαιναν μηχανικά τα στοιχεία, ο «*γραμματιστής*» έπρεπε να επινοεί διάφορους τρόπους με τους οποίους τα παιδιά θα διευκολύνονταν να αναγνωρίζουν τα γράμματα και εκτός αλφαβητικής σειράς. Έτσι για παράδειγμα, παρουσίαζε τα γράμματα ανακατωμένα ή κατ'αντίστροφη τάξη ή κατά ζεύγη²⁸⁹.

Στην πρώτη φάση της διδασκαλίας, ο «*γραμματιστής*» όφειλε να προχωρά με σύνεση και χωρίς βιασύνη, γιατί διαφορετικά τα παιδιά δεν θα μπορούσαν να περάσουν στην επόμενη φάση. Με υπομονή και επιμονή, σύμφωνα με τις συμβουλές των χριστιανών παιδαγωγών, ο «*γραμματιστής*» έπρεπε να διδάξει τη νέα ενότητα, μόνο όταν ήταν βέβαιος πως η προηγούμενη γνώση είχε κατακτηθεί. Ακολουθούσε ο συλλαβισμός, η σύνθεση ενός συμφώνου με ένα φωνήεν και η κατασκευή λέξεων και προτάσεων²⁹⁰.

Ο «*γραμματιστής*» έδινε στον μαθητή ατομικά το βιβλίο, κυρίως εκκλησιαστικό και καθόριζε το προς εκμάθηση αναγνωστικό κείμενο. Ο μαθητής ασκούσαν μόνος του στην ανάγνωση και όταν ένιωθε έτοιμος πλησίαζε τον διδάσκαλό του για να τον εξετάσει. Οι συμμαθητές του άφηναν τις ατομικές τους εργασίες και άκουγαν τον εξεταζόμενο. Εάν αυτός έκανε λάθος, τον διόρθωναν οι

²⁸⁷ Τσαμπής (1999) 178.

²⁸⁸ Wilson (1991) 39.

²⁸⁹ Τσαμπής (1999) 178.

²⁹⁰ Τσαμπής (1999) 179.

συμμαθητές του επαναλαμβάνοντας τη σχετική φράση σωστά. Αν ο διδάσκαλος έμενε ευχαριστημένος από την εξέταση παρέδιδε το βιβλίο σε άλλο μαθητή. Αν όχι, υποχρέωνε τον μαθητή να επαναλάβει την προσπάθεια. Σε περίπτωση που ο διδάσκαλος διαπίστωνε ότι ο μαθητής μελετούσε με οκνηρία, επέβαλλε ποινή χωρίς να αποκλείεται και ο ξυλοδαρμός²⁹¹.

Τα βιβλία που χρησιμοποιούνταν σε αυτή τη φάση της εκπαίδευσης ως αναγνωστικά, ήταν κυρίως εκκλησιαστικά. Ο περιορισμένος αριθμός των βιβλίων δεν ήταν δυνατό να καλύψει τις ανάγκες των μαθητών στο μάθημα της ανάγνωσης. Η εξασφάλιση βιβλίων για κάθε μαθητή ήταν δύσκολο έργο, αφού τα βιβλία ήταν χειρόγραφα και ως εκ τούτου ιδιαίτερα ακριβά. Μόνο οι μαθητές που προέρχονταν από εύπορες οικογένειες μπορούσαν να αγοράσουν βιβλία, αλλά και πάλι η μεταφορά του βιβλίου στο σχολείο δεν ήταν εύκολη, λόγω του όγκου και του βάρους τους²⁹².

Από τα αγιολογικά κείμενα και μαρτυρίες των συγγραφέων, μαθαίνουμε ότι το πρώτο από τα ιερά βιβλία που χρησιμοποιούσαν οι μαθητές για ανάγνωση ήταν το «*Ψαλτήρ*». Ακολουθούσε η ανάγνωση των θείων Γραφών, οι «*Παροιμίες του Σολομώντος*», ο «*Εκκλησιαστής*» και το «*Άσμα Ασμάτων*». Το «*Ψαλτήρ*» προηγείτο πάντοτε, γιατί κατά την ανάγνωσή του, συνοδευόταν από ψαλμούς που ήταν φραστικά απλούστεροι και κατανοητοί, ενώ λόγω του μέλους ήταν πιο ελκυστικοί για τα μικρά παιδιά. Ένα άλλο χριστιανικό κείμενο που είχε ενταχθεί στον κατάλογο βιβλίων και χρησιμοποιούσαν οι μαθητές, ήταν η συλλογή δεκαέξι λόγων και προσφωνήσεων από τον Άγ. Γρηγόριο τον Ναζιανζηνό (329-389)²⁹³.

Σε ό,τι αφορά τη διδασκαλία της γραφής, οι μαθητές έγραφαν πάνω σε ξύλινη πινακίδα, η οποία ήταν αλειμμένη με κερί, χρησιμοποιώντας γραφίδα ή πέννα, τον «κάλαμον». Η πέννα κατασκευαζόταν από καλάμι και μάλλον ήταν απλή κατασκευή αφού μπορούσαν να τη φτιάξουν ακόμη και τα παιδιά. Η «γραφίς» ήταν κονδύλι από μέταλλο, που στη μια άκρη του ήταν πολύ μυτερό, ώστε να χαράσσονται εύκολα τα γράμματα, και από την άλλη άκρη πλατύ και κάπως κυρτό, για να σβήνουν οι μαθητές με αυτό τα λάθη τους²⁹⁴.

Όταν ολοκληρωνόταν η διαδικασία της ανάγνωσης και ο μαθητής ήταν σε θέση να αναγνωρίζει το όνομα κάθε γράμματος και να διαβάζει λέξεις και φράσεις, ο διδάσκαλος άρχιζε να μαθαίνει στα παιδιά γραφή. Ο «γραμματιστής» έγραφε στην πινακίδα κάθε μαθητή, ενώ αυτός παρακολουθούσε με προσοχή, μια λέξη ή φράση και παρέδιδε την πινακίδα με τον «υπογραμμό»- όπως λεγόταν το υπόδειγμα γραφής-στον μαθητή, ο οποίος όφειλε να εκτελέσει την άσκηση όσο το δυνατόν καλύτερα. Ο Ισιδ. Πηλουσιώτης αναφέρει σχετικά: «*Ἰσοπερ γάρ οἱ γραμματισταὶ γραφίδα λαβόντες μετὰ πολλοῦ τοῦ κάλλους τὰ στοιχεῖα*

²⁹¹ Τσαμπής (1999) 178-181.

²⁹² Τσαμπής (1999) 182.

²⁹³ Wilson (1991) 42.

²⁹⁴ Τσαμπής (1999) 184.

χαράττουσι, και τοῖς ἀρτιμαθέσι παρέχουσι, ἵν' ὡς οἶόν τε μιμήσασθαι δυνηθεῖεν»²⁹⁵.

Όταν ο μαθητής ολοκλήρωνε την άσκηση, έδινε την «πινακίδα» του στον γραμματιστή για να κάνει τις απαραίτητες διορθώσεις. Εάν ο διδάσκαλος έμενε ευχαριστημένος με την προσπάθεια του παιδιού, το επαινούσε. Αντίθετα, εάν διαπίστωνε κακογραφία το τιμωρούσε, ενώ οι γονεῖς που παρακολουθούσαν όσα έγραφε το παιδί, εάν ήταν ικανοποιημένοι έλεγαν, «*καλῶς ἔγραψεν ὁ παῖς, δότε αὐτῷ φαγεῖν*», εάν όχι «*οὐκ ἔγραψεν ὀρθῶς ἴ μὴ δότε*»²⁹⁶.

Στο μάθημα της γραφής οι Βυζαντινοί έδιναν μεγάλη προσοχή, επειδή τα βιβλία ήταν χειρόγραφα και για να διαβάζονται με ευκολία, έπρεπε να υπάρχει ομοιομορφία γραφής. Έτσι οι κανόνες γραφής ήταν αυστηροί και δεν επιτρεπόταν κανένας νεοτερισμός στο σχήμα των γραμμάτων, που θα μπορούσε να δυσχεράνει την ανάγνωση του κειμένου. Οι μικροί μαθητές εθίζονταν στην ταχυγραφία, αλλά και στην καλλιγραφία.

Εντύπωση προκαλούν οι οδηγίες για την καλή στάση του σώματος και τη σωστή χρήση της γραφίδας, ώστε να διευκολύνονται οι κινήσεις του χεριού κατά τη γραφή οποιουδήποτε γράμματος και να επιτυγχάνεται έτσι η καλλιγραφία. Στη σημερινή εποχή, δίνονται οι ίδιες οδηγίες στους μαθητές με σκοπό, όχι τόσο την καλλιγραφία του γράμματος, αλλά την αποφυγή της σωματικής κόπωσης του παιδιού.

Στο σχολείο των «ιερών γραμμάτων» γινόταν και η διδασκαλία της στοιχειώδους αριθμητικής. Το μάθημα των μαθηματικών ήταν αρκετά απαιτητικό για τους μικρούς μαθητές, καθώς οι αριθμοί παριστάνονταν με γράμματα της αλφαβήτου, τουλάχιστον ως τον 12^ο αιώνα, γεγονός που δυσκόλευε την εκτέλεση αριθμητικών πράξεων. Η στοιχειώδη αριθμητική διδασκαλία περιοριζόταν στις τέσσερις αριθμητικές πράξεις, στο «ψηφίζουν». Για τον υπολογισμό των πράξεων χρησιμοποιούνταν τα δάχτυλα. Οι πρώτοι αριθμοί παρουσιάζονταν εποπτικά με τη χρήση των δαχτύλων των χεριών των μαθητών, καθώς και με τις ψηφίδες. Κάθε μαθητής είχε το δικό του «άβακα»-πέτρινη ή ξύλινη πλάκα-πάνω στον οποίο τοποθετούσε τις ψηφίδες, προκειμένου να ολοκληρώσει τις πράξεις που ο γραμματιστής του είχε αναθέσει²⁹⁷.

Η πρόσθεση και οι λοιπές αριθμητικές πράξεις, έπρεπε να εκτελούνται με τη χρήση εποπτικών μέσων, που οι μαθητές μπορούσαν να αγγίξουν και να μετρήσουν και όχι νοερά. Κατά την ώρα της διδασκαλίας, οι μαθητές κάθονταν κοντά στον πίνακα και ο γραμματιστής ή ο βοηθός του, ο «πρωτόσχιλος», μέσω της αλλοδιδακτικής μεθόδου, ρωτούσε ατομικά τους μαθητές. Ο ερωτώμενος έπρεπε μόνος του ή με την υπόδειξη του διδασκάλου να ολοκληρώσει τον λογαριασμό είτε με τα δάχτυλα είτε με τις ψηφίδες του. Αν ο

²⁹⁵ Τσαμπής (1999) 184.

²⁹⁶ Κουκουλές (1948) 53.

²⁹⁷ Τσαμπής (1999) 192.

μαθητής απαντούσε σωστά, ο διδάσκαλος του έθετε και δεύτερη ερώτηση, διαφορετικά οι συμμαθητές του έδιναν τη σωστή απάντηση «εν χορώ»²⁹⁸.

Οι μαθητές στο σχολείο των «ιερών γραμμάτων» αποκτούσαν και στοιχειώδεις γραμματικές γνώσεις. Η πρώτη γνωριμία του παιδιού με τη γραμματική και τη σύνταξη, γινόταν μέσω της σύντομης πραγματείας του Διονυσίου Θράκα, με τον τίτλο «*Γραμματική τέχνη*». Ο Ιωάννης Τζέτζης, στο υπόμνημά του στα *Έργα και ημέρες* 285 του Ησιόδου, αναφέρει ότι η σπουδή της γραμματικής γινόταν σε τρία στάδια, με πρώτο να είναι ο Διονύσιος, το δεύτερο οι *Κανόνες* του Θεοδοσίου και στο τρίτο ασκήσεις τεχνολογίας²⁹⁹.

Τέλος, οι μαθητές για τη ρητορική χρησιμοποιούσαν τα *Προγυμνάσματα* του Αφθονίου και του Ερμογένη, με την *Τέχνη ρητορική* να αποτελεί βασικό βοήθημα σε όλη τη διάρκεια του Μεσαίωνα, ενώ η διαλεκτική μελετήθηκε μέσω των τριών βιβλίων του *Οργάνου* του Αριστοτέλη μαζί με τα υπομνήματα που έγραψε σε αυτά ο Πορφύριος³⁰⁰.

-Το καθημερινό πρόγραμμα ενός μαθητή, στο σχολείο των «ιερών γραμμάτων»

Ο μικρός μαθητής στο σχολείο των «ιερών γραμμάτων», ξεκινούσε την ημέρα του αρκετά νωρίς. Συχνά ξυπνούσε πολύ πρωί, σχεδόν νύχτα, για να μεταβεί στην εκκλησία, όπου πολλές φορές γινόταν το μάθημα. Το παιδί μετέβαινε στο χώρο του σχολείου μόνο του, με εξαίρεση τους μαθητές που είχαν συνοδούς «παιδαγωγούς».

Ο μαθητής, όντας ενδεδυμένος ανάλογα με την οικονομική θέση των γονέων του, έφτανε στο σχολείο μεταφέροντας μέσα στον *μάρσιπον*, τη σχολική του δηλαδή τσάντα, τα απαραίτητα σχολικά είδη (πινακίδιον, άβακα, γραφίδα, ψηφίδες, περίγραφο, καλαμάριον)³⁰¹.

Εκεί τον υποδεχόταν ο γραμματιστής που συνήθως ερχόταν νωρίτερα. Ο μαθητής όφειλε να χαιρετίσει τον δάσκαλό του λέγοντας, «χαίρε, κύριε διδάσκαλε», χωρίς να υψώσει το βλέμμα του. Στη συνέχεια έπαιρνε τη θέση του, προσέχοντας η στάση του σώματός του να είναι σεμνή. Όταν συγκεντρώνονταν όλοι οι μαθητές, γινόταν πρώτα η καθημερινή πρωινή προσευχή-πράκλιση για τον φωτισμό διδασκόντων και διδασκομένων. Ιδιαίτερη προσευχή γινόταν και για τους «κακούς» μαθητές, τους «*κακοσκόπους*». Όταν ο μαθητής ήταν κακόσκοπος, γινόταν παράκληση στον Ιησού Χριστό να στείλει «*τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐπὶ τὸ παρὸν παιδίον καὶ*

²⁹⁸ Τσαμπής (1999) 192-194.

²⁹⁹ Wilson (1991) 43-44.

³⁰⁰ Wilson (1991) 45.

³⁰¹ Τσαμπής (1999) 195.

έμφυτεύση εἰς τὰ ὄψα τὰ τῆς καρδίας αὐτοῦ τὰ ἱερά γράμματα» ἢ στους τρεῖς ἱεράρχες να προσέλθουν ως βοηθοί ³⁰².

Αμέσως μετά ἀρχιζε ἡ διδασκαλία των μαθημάτων και ἡ εργασία των μαθητῶν, με ἐνδιάμεσα διαλείμματα. Κατὰ πάσα πιθανότητα το πρῶτο μάθημα που διδασκόταν ὁ μαθητῆς ἦταν ἡ ἀνάγνωσις και ἡ γραφή και ἀκολουθοῦσαν ἡ ἀριθμητική, τὰ θρησκευτικά και τὰ ὑπόλοιπα μαθήματα. Παρὰ τις υποδείξεις των παιδαγωγῶν τῆς αυτοκρατορίας προς τους διδάσκοντες για χρῆσις ἐποπτικῶν μέσων και για ἐνθάρρυνσις τῆς αὐτενέργειας των μαθητῶν, σὴν πράξι ἐπικρατοῦσαν μέθοδοι που εὐνοοῦσαν τὴν παθητικὴ μάθησις. Μέσα ἀπὸ τὴν ἀποστήθισις, τὶς συνεχεῖς ἐπαναλήψεις και τὴ λειτουργία τῆς μηχανικῆς μνήμης, ὁ διδάσκαλος ἐπεδίωκε τὴν ἐμπέδωσις τῆς νέας γνώσης ³⁰³.

Ὁ μαθητῆς ὀφείλε να ἀπαντᾶ μόνο ὅταν τὸν ρωτοῦσε κάτι ὁ δάσκαλός του, φροντίζοντας ἡ φωνὴ του να ἔχει τὴν πρέπουσα ἐνταση. Ἐπρεπε να ἔχει ὑπακοή και να διακρίνεται για τὴν ἡρεμὴ στάσις του. Δεν εἶχε δικαίωμα να υποβάλλει ἐρωτήσεις με σκοπὸ τὸν ἐλεγχὸ των γνώσεων του διδασκάλου ἔπρεπε να τὸν τιμᾶ και μάλιστα ὅταν ἐπαίρνε τὸ μάθημα ὀφείλε να κάνει μετάνοια³⁰⁴.

Τὰ μαθήματα διακόπτονταν τὸ μεσημέρι, προκειμένου οἱ μαθητῆς να μεταβοῦν στο σπίτι τους για τὸ μεσημεριανὸ γεῦμα. Αμέσως μετὰ ἐπέστρεφαν χωρὶς καθυστέρησις στο σχολεῖο τους, ὅπου με τὸ πρόσταγμα του διδασκάλου «ἄρξασθε ἀπ' ἀρχῆς»³⁰⁵, συνέχιζαν τὴ μελέτη ως τὴ δύσις του ἡλίου. Στὴν Ἀντιόχεια ἡ διδασκαλία γινόταν τὴν προμεσημβρία, ἐνῶ σὴ Βηρυττὸ μέχρι τὸ 533, μάθημα γινόταν κάθε ἀπόγευμα ἐκτὸς ἀπὸ Σάββατο και Κυριακή. Τὰ πρῶνά διατίθονταν για τὴν προπαρασκευὴ των σπουδαστῶν³⁰⁶.

Ὡστόσο, οἱ μαθητῆς ἀνακουφίζονταν ἀπὸ τὸ βάρος των μαθημάτων κατὰ τὴ διάρκεια τοπικῶν ἢ ἄλλων ἐορτῶν, καθὼς και ὅταν ἓνα παιδί ὀλοκληρῶνε τὴ μελέτη ἐνός βιβλίου. Ὀλη ἡ τάξις γιόρταζε τὸ εὐχάριστο γεγονός με μίας ἡμέρας σχολικὴ ἀργίας. Ἀλλὰ και ἀρκετοὶ γονεῖς, σκεπτόμενοι τὸν φόρτο ἐργασίας των παιδιῶν τους, προσπαθοῦσαν να τὰ βοηθήσουν με τὶς κατ' οἶκον ἐργασίες τους. Ὁ Μιχαήλ Ψελλός ἀναφέρει ὅτι ἡ μητέρα του ἔμενε ως ἀργὰ τὴ νύχτα στο πλάι του, προσπαθῶντας να τὸν βοηθήσει και να τὸν ἐνθαρρύνει κάθε φορά που ὁ ἴδιος εἶχε ἀρκετὲς ἐργασίες για τὸ σπίτι³⁰⁷.

Ὀπως ἔχει ἤδη ἀναφερθεῖ, ἡ προαγωγή των μαθητῶν μπορούσε να γίνει και κατὰ τὴ διάρκεια του διδακτικῶ ἐτους, ἀνάλογα με τὴν πρόοδο και τὶς ἐπιδόσεις του μαθητῆ. Ὀ προαγόμενος μαθητῆς «ἀξιούμενος», ὅπως τὸν ἔλεξαν, κατευθυνόταν στο σπίτι του με τὴ συνοδεία του δασκάλου και των συμμαθητῶν του. Ἐκεῖ, τὸν περίμεναν οἱ γονεῖς, οἱ συγγενεῖς του και οἱ φίλοι του για να τὸν συγχαροῦν. Ὀ «ἀξιούμενος» ἀνέβαινε σε ἓνα κάθισμα, τὸν σήκωναν τρεῖς φορές

³⁰² Κουκουλές (1948) 72-73.

³⁰³ Τσαμπῆς (1999) 196-197.

³⁰⁴ Κουκουλές (1948) 89.

³⁰⁵ Κουκουλές (1948) 74.

³⁰⁶ Baynes-Moss (1983) 303.

³⁰⁷ Τσαμπῆς (1999) 198.

ψηλά και κατόπιν του δινόταν το νέο «σύγγραμμα», μέσα σε ευχές από τους παρισταμένους³⁰⁸.

-Τα σχολεία της εγκυκλίου εκπαίδευσης (Δευτεροβάθμια)

Όσοι επεδίωκαν τη συνέχεια των σπουδών τους μετά από τη φοίτηση στο σχολείο των «ιερών γραμμάτων», μπορούσαν να ακολουθήσουν εκκλησιαστική παιδεία ή κοσμική «θύραθεν», ή ακόμα και τις δύο παραπάνω. Η αυτοκρατορία παρείχε πάντοτε δύο είδη παιδείας, εκείνη που βασιζόνταν στην «κοσμική» σοφία και ονομαζόταν συνήθως «έξω σοφία» ή «εγκύκλιος παιδευσίς» ή «έξωθεν παιδευσίς» και την εκκλησιαστική παιδεία, η «παρ' ήμιν παιδεία», όπως την αποκαλούσαν οι χριστιανοί.

Η «εγκύκλιος παιδεία» αφορούσε στην ανθρώπινη γενικώς σοφία και στηριζόταν στην ελληνική σοφία και γραμματεία. Δεν είχε σχέση με τη χριστιανική διδαχή και γραμματεία. Τα σχολεία της «εγκυκλίου παιδείας» δεν ήταν εξαρτημένα από την Εκκλησία, η οποία όμως διατηρούσε αντίστοιχα σχολεία για την εξυπηρέτηση των δικών της αναγκών. Ούτε όμως και η Πολιτεία επιδίωξε να τα ελέγξει, εκτός από ελάχιστες περιπτώσεις. Έτσι οι μαθητές διδάσκονταν ανενόχλητα «τα των Ελλήνων γράμματα» και παρακολουθούσαν το πρόγραμμα μαθημάτων και τις μεθόδους διδασκαλίας που ήταν σε χρήση στα αντίστοιχα σχολεία της Ελληνιστικής και ελληνορωμαϊκής περιόδου³⁰⁹.

Ωστόσο σε κείμενα της εποχής, παρατηρείται σύγχυση ανάμεσα στους όρους «εγκύκλιος» και «έξωθεν» παιδεία. Σε ορισμένες περιπτώσεις ο όρος «εγκύκλιος παιδεία» δηλώνει όλη την «έξωθεν παιδεία». Στην περίπτωση αυτή νοείται η γενική μόρφωση που περιλαμβάνει τις επτά «ελεύθερες τέχνες», δηλαδή την «τριπύην» και την «τετρακτύην». Με την ίδια έννοια χρησιμοποιείται τόσο από τον Ιωάννη Τζέτζη, όσο και από τον Γεώργιο Ακροπολίτη. Ο όρος «εγκύκλιος παιδεία», δεν φαίνεται να δηλώνει πάντα το ίδιο περιεχόμενο μαθήσεων. Τον 13ο αι. μ.Χ, ο όρος τείνει να σημαίνει τις επτά «ελεύθερες τέχνες» και κάτι περισσότερο ίσως. Σε άλλες περιπτώσεις δηλώνει τη γραμματική και ρητορική παιδεία σε αντιδιαστολή προς τη φιλοσοφική, η οποία ήταν πάντοτε ανώτερη ως μάθηση και το επιστέγασμα της «εγκυκλίου παιδεύσεως»³¹⁰.

Κατά τον Φ. Κουκουλέ, ο σπουδαστής στην «εγκύκλιο παιδεία» όφειλε να διδαχθεί πρώτα τη γραμματική, έπειτα τη ρητορική και στη συνέχεια τη φιλοσοφία – υπό την οποία ήταν υποταγμένος ο δεύτερος κύκλος (τετρακτύς) των επτά «ελεύθερων τεχνών»³¹¹. Για τον C. Mango η δευτεροβάθμια εκπαίδευση, στην οποία οι φιλολογικές σπουδές κατείχαν κυρίαρχη θέση, περιλάμβανε επίσης τυπικά, τέσσερα μαθήματα θετικών επιστημών (το μεσαιωνικό quadrivium), δηλαδή αριθμητική, γεωμετρία, αστρονομία και

³⁰⁸ Τσαμπής (1999) 200.

³⁰⁹ Τσαμπής (1999) 202.

³¹⁰ Τσαμπής (1999) 203.

³¹¹ Τσαμπής (1999) 201-204.

μουσική θεωρία, τα οποία αποτελούσαν αυτό που ονομαζόταν «εγκύκλιος παιδεία»³¹².

Σε ό,τι αφορά την εκκλησιαστική εκπαίδευση, την πέρα του σχολείου των «ιερών γραμμάτων» παρεχομένη, αυτή άρχιζε μετά τη σπουδή της γραμματικής, για όσους ήθελαν να ακολουθήσουν το ιερατικό αξίωμα.

-Το σχολείο της Γραμματικής

Αμέσως μετά την ολοκλήρωση της φοίτησης στο σχολείο των «ιερών γραμμάτων», ο μαθητής γύρω στην ηλικία των δέκα ετών, συνέχιζε- ανάλογα με την οικονομική κατάσταση της οικογενειάς του- τις σπουδές του στο «σχολείο της Γραμματικής». Η φοίτηση στο σχολείο αυτό διαρκούσε τρία ως πέντε χρόνια. Κύριο έργο του ήταν η διδασκαλία της «λόγιας» ελληνικής γλώσσας και γραμματείας σε γυμνασιακό επίπεδο σπουδής. Ο διδάσκαλος ονομαζόταν «γραμματικός» και δίδασκε επί πληρωμή.

Οι γονείς που επιθυμούσαν να προχωρήσουν τα παιδιά τους στην επόμενη βαθμίδα εκπαίδευσης προσλάμβαναν τους «γραμματικούς» για κατ'οίκον διδασκαλία, αν και πολλές φορές οι μαθητές πήγαιναν στον τόπο εργασίας του δασκάλου, που ήταν δυνατόν να είναι η κατοικία του. Συχνά οι «γραμματικοί» είχαν παράπονα για την καθυστέρηση των αμοιβών τους και τόνιζαν ότι αδυνατούσαν να ζήσουν αξιοπρεπώς. Για το λόγο αυτό μετακινούνταν διαρκώς σε περιοχές όπου οι γονείς έτρεφαν όνειρα για την επαγγελματική αποκατάσταση των παιδιών τους και εκεί αμοίβονταν ικανοποιητικά³¹³.

Ο «γραμματικός», δίδασκε τους γραμματικούς και συντακτικούς κανόνες, αλλά κυρίως παρουσίαζε στους μαθητές επιλεγμένους «κλασικούς» συγγραφείς, ιδιαίτερα ποιητές, και πάνω απ' όλα τον Όμηρο. Η μέθοδος που ακολουθούσε ο «γραμματικός» για κάθε κείμενο και η οποία ήταν αρκετά φορμαλιστική, είχε τέσσερις φάσεις, *τη διόρθωση, την ανάγνωση, την εξήγηση και την κρίση*. Κατά τη *διόρθωση* ο δάσκαλος και οι μαθητές έκαναν σύγκριση των κειμένων που κρατούσαν για να εξακριβωθούν, αν ήταν εντελώς όμοια. Μετά γινόταν η απαγγελία του κειμένου με τον κατάλληλο χρωματισμό. Αφού το κείμενο διαβαζόταν δυνατά, κατόπιν ερμηνευόταν πρώτα γλωσσικά και έπειτα ιστορικά, υπό την έννοια ότι τα ονόματα διαφόρων μυθικών προσώπων και τοπωνυμίων, έπρεπε να ταυτιστούν και να απομνημονευτούν. Τέλος η κρίση, δεν αφορούσε τόσο τη φιλολογική κριτική, όσο την προβολή των ηθικών διδαγμάτων του κειμένου³¹⁴.

Επίσης οι μαθητές μελετούσαν αριθμητική από το Νικόμαχο από τα Γέρασα, ενώ γεωμετρία από τον Ευκλείδη. Η αστρονομία σε προχωρημένο επίπεδο βασιζόταν

³¹² Mango (2002) 153.

³¹³ Τσαμπής (1999) 210-211.

³¹⁴ Mango (2002) 151-152.

στον Πτολεμαίο, αλλά ως πρώτο βήμα φαίνεται ότι οι μαθητές διάβαζαν το ποίημα του Αράτου, το αποκαλούμενο *Φαινόμενα*. Τέλος στη μουσική, οι μαθητές μελετούσαν Ηφαιστίωνα, προσωδία και μετρική καθώς επίσης και τα *Αρμονικά* του Πτολεμαίου³¹⁵.

³¹⁵ Wilson (1991) 45.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4^ο Η ΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΝΟΜΟΘΕΣΙΑΣ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΤΟ ΠΑΙΔΙ

4.1 Η ΔΙΑΚΡΙΣΗ ΤΩΝ ΗΛΙΚΙΩΝ ΚΑΤΑ ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΔΙΚΑΙΟ

Στο Βυζάντιο, η παιδική ηλικία ως έννομο αγαθό, δεν αναγνωριζόταν. Ο Κωνσταντίνος Αρμενόπουλος στο έργο του «*Εξάβιβλος*» (14^{ος} αι.) και πιο συγκεκριμένα στο κεφάλαιο με τίτλο: «*Περί ανήβων και αφηλίκων*», αναφέρεται στη διάκριση των ηλικιών.

Ειδικότερα, *ίφαντες* ή *νήπιοι* ονομάζονταν οι ανήλικοι μέχρι την ηλικία των 7 ετών. «*Ίμφας ἐστίν ἦτοι νήπιος ὁ ἦπτων τῶν < ζ' ἐτῶν. Ὁ ἴμφας ἦτοι νήπιος ἑπτα ἐτῶν τυγχάνει*»³¹⁶.

Τα παιδιά από το 7^ο έτος και μέχρι το 14^ο στα αγόρια και το 12^ο στα κορίτσια ονομάζονταν *άνηβοι* και τελούσαν υπό επιτρόπους. «*Οἱ ἄνηβοι μέχρι τῶν δεκατεσσάρων χρόνων εἰσὶν ἐπὶ ἀρρένων, ἐπὶ γάρ τῶν θηλειῶν μέχρι τῶν ἰβ' καὶ ἕως τότε ὑπὸ ἐπιτρόπους τελοῦσι*»³¹⁷.

Τέλος από τα παραπάνω έτη και ώς το 25^ο έτος, οι νέοι και οι νέες καλούνταν *αφηλίκες* και τελούσαν υπό κουράτορος. «*Οἱ δὲ ἀφήλικες ἀπὸ τότε μέχρι τῶν κέ' χρόνων εἰσὶ, καὶ ἕως τότε τελοῦσιν ὑπὸ κουράτωρας*»³¹⁸.

4.2 Η ΜΕΡΙΜΝΑ ΤΟΥ ΝΟΜΟΘΕΤΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΟΥ ΠΑΙΔΙΟΥ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

Στο βυζαντινό δίκαιο συναντάμε διατάξεις που κάνουν φανερή τη διάθεση του νομοθέτη να προστατέψει τον παιδικό πληθυσμό από κάθε επιβουλή εναντίον του. Παρατηρείται αυστηρότητα του νόμου σε όσους διέπρατταν αξιόποινες πράξεις απέναντι σε ανηλίκους, γεγονός που αφήνει να διαφανεί το ενδιαφέρον της Πολιτείας για τα παιδιά.

Η προσπάθεια του νομοθέτη ξεκινά από τις διατάξεις που αφορούσαν την προστασία του εμβρύου. Το έμβρυο αντιμετωπιζόταν ως οντότητα που εξελίσσεται σωματικά και ψυχικά και για το λόγο αυτό διατηρούσε το δικαίωμα στη ζωή. Πολλές φορές ο χρόνος σύλληψης είχε μεγαλύτερη σημασία για τα δικαιώματα του παιδιού απ' όσο ο χρόνος γέννησής του. Ο Κ. Αρμενόπουλος στο έργο του «*Εξάβιβλος*», στο κεφάλαιο «*Περί ελευθεριῶν*», αναφέρει ότι, «*...εἰ ἐλευθέρα συλλάβη, καταδουλωθεῖσα δὲ κατὰ τινὰς αἰτίας νόμῳ ἐγνωσμένης τέξῃ, ἐλεύθερον ἔσται τό τεχθέν' ὁ γάρ κυοφορούμενος οὐ*

³¹⁶ Πουλάκου-Ρεμπελάκου (1992) 193.

³¹⁷ Αρμενόπουλος, *Εξάβιβλος* 1, 12, 1.

³¹⁸ Αρμενόπουλος, *Εξάβιβλος* 1, 12, 1.

βλάπτεται ἐκ τῆς συμφορᾶς τῆς περιστάσεως τὴν μητέρα»³¹⁹. Και στην επόμενη διάταξη, «Εάν τις δούλη, οὐσα κατά τόν καιρόν συνέλαβε τῆς δουλείας καί ἠλευθερώθη, ὀλίγου δέ χρόνου παραδραμόντος πάλιν κατεδουλώθη, εἴτα τέτοκε μετά τὴν καταδούλωσιν, κελεύομεν ἐλεύθερον εἶναι τό τικτόμενον ἄρκει γάρ τῶ ὄντι ἐν τῇ γαστρὶ τό κατά τόν μέσον καιρόν ἐλευθέραν εἶναι τὴν μητέρα»³²⁰.

Η εγκυμονούσα δεν διωκόταν νομικά και αναστέλλονταν οι καταδίκες κατά τη διάρκεια της εγκυμοσύνης. Εάν συνέβαινε στην οικογένεια κάτι απρόοπτο όπως θάνατος του πατέρα ή διαζύγιο και η σύζυγος εγκυμονούσε, το έμβρυο ετίθετο υπό την προστασία της Πολιτείας η οποία όριζε κουράτορα³²¹.

Αν πάλι η έγκυος μητέρα απεβίωνε, ο νόμος όριζε να γίνει αφαίρεση του εμβρύου, μιας και υπήρχε η πιθανότητα να είναι ζωντανό. Μια τέτοια παράλειψη ισοδυναμούσε με φόνο. Αυστηρός επίσης ήταν ο νόμος με τις γυναίκες που επέλεγαν να προβούν με διάφορους τρόπους στη διακοπή της κύησης. Ήταν φυσικό με την επικράτηση του Χριστιανισμού, η έκτρωση να θεωρείται φόνος³²². Πολλές γυναίκες για να διακόψουν την κύηση, πίεζαν την κοιλιά τους ή σήκωναν βάρη. Σε αυτή την περίπτωση ο σύζυγος είχε το δικαίωμα να ζητήσει διαζύγιο, ενώ τη γυναίκα τιμωρούσαν με ξυλοδαρμό και εξορία³²³. Άλλες πάλι γυναίκες κατέφευγαν στη βοήθεια του φαρμακοποιού, προκειμένου να τους χορηγηθεί κάποιο σκεύασμα, όπως ο μανδραγόρας.

Για να ελέγξουν την κατάσταση η Πολιτεία αλλά και η Εκκλησία, λάμβαναν αυστηρά μέτρα. Για τον νόμο, η γυναίκα που προχωρούσε σε άμβλωση καταδικαζόταν σε εξορία, ενώ σύμφωνα με την 31^η Νεαρά του Λέοντος του Σοφού, ο άντρας επιτρεπόταν να χωρίσει τη σύζυγό του, «ὅταν δι' ἀπέχθειαν τὴν πρὸς αὐτόν ἀμβλώσκουσα φωραθῆ»³²⁴. Η ποινή τώρα γι' αυτόν που χορηγούσε το φάρμακο, ήταν ανάλογη της κοινωνικής του θέσης. Εάν επρόκειτο για κάποιον κατώτερο κοινωνικά, τότε η ποινή ήταν εξορία στα μεταλλεία. Εάν το φάρμακο είχε χορηγηθεί από κάποιον επιφανή πολίτη, η τιμωρία του ήταν ο περιορισμός σε κάποιο νησί και η απώλεια της μισθής του περιουσίας. Σε περίπτωση θανάτου της γυναίκας από τη χορήγηση του φαρμάκου, στον προμηθευτή επιβαλλόταν η εσχάτη των ποινών³²⁵.

Η Εκκλησία από τη δική της πλευρά, θεωρούσε δολοφόνο τόσο τη γυναίκα που χορηγούσε το φάρμακο της άμβλωσης, όσο και εκείνη που το λάμβανε. Έτσι απαγόρευε αρχικά σε αυτές, τη θεία κοινωνία δια βίου, ενώ αργότερα η ποινή περιορίστηκε σε δέκα χρόνια και ακολούθως σε τρία ³²⁶.

³¹⁹ Αρμενόπουλος, Εξάβιβλος 1, 18, 8.

³²⁰ Αρμενόπουλος, Εξάβιβλος 1, 18, 9.

³²¹ Πουλάκου-Ρεμπελάκου (1992) 195.

³²² Πουλάκου-Ρεμπελάκου (1992) 195-196.

³²³ Τσαντήλας (1993) 534.

³²⁴ PG, 107, 496.

³²⁵ Κουκουλές (1951) 13.

³²⁶ Κουκουλές (1951) 13.

Ο νόμος όμως αναφέρεται και σε εκείνους που προκαλούσαν την άμβλωση, τον ιατρό ή τη μαία. Ο Σωρανός ήθελε την μαία: «*ἀφιλάργυρον εἶναι, ὡς μὴ διὰ μισθὸν κακῶς δοῦναι φθόριον*»³²⁷. Καταδικάζονταν οι ιατροί και οι μαίες με ποινές ανάλογες με τη βλάβη που προξενούσαν στη γυναίκα, αλλά και σύμφωνα με την κοινωνική θέση του γιατρού. Τα *Βασιλικά* ορίζουν: «*Ο δεδωκώς πόμα πρὸς φίλτρον ἢ ἀμβλωτρίδιον, κἂν χωρὶς δόλου, εὐτελής μὲν ὦν μεταλλίζεται, τίμιος δὲ ἐξορίζεται μετὰ μερικῆς δημεύσεως. Εἰ δὲ ἀπέθανεν ὁ πιὼν, ἐσχάτως τιμωρεῖται*»³²⁸. Κανὼν του αγίου Βασιλείου ορίζει εκκλησιαστική ποινή για τη γυναίκα που δίνει και για εκείνη που δέχεται τα εμβρυοκτόνα δηλητήρια: «*Καὶ αἱ διδοῦσαι καὶ αἱ δεχόμεναι τὰ ἐμβρυόκτονα δηλητήρια, ἐν τοῖς ἐκουσίως φρονέουσι καταλογίζονται' ἐνταῦθα δὲ τὸ τοῦ ἀκουσίου φόνου ἐπιτίμιον τὴν δεκαετίαν ἐπιτίθησι ταύταις, οἷμαι παρὰ τὸ μήπω γεγονέναι τὸ κυο-φορούμενον ἐν φύσει, καὶ τὸ μὴ ἐκ διαθέσεως ἀπανθρώπου μελετηθῆναι τὸν φόνον, ἀλλὰ δι' αἰσχύνην ἢ φόβον ἀγενῆ, γονέων τυχόν, ἢ δεσπότου, ἢ ἄλλου τίνος, κίνδυνον ἀπειλοῦντος*»³²⁹. Οι ποινές, επομένως, που επιβάλλονταν στην περίπτωση αυτή ήταν ο μεταλλισμός, η εξορία, η μερική δήμευση, ο θάνατος και πνευματική ποινή δεκαετές επιτίμιον. Η μόνη εξαίρεση ήταν η επιβεβλημένη άμβλωση για ιατρικούς λόγους, στις περιπτώσεις δηλαδή εκείνες που κινδύνευε η ζωή της μητέρας και υπήρχαν επιπλοκές.

Επιπλέον, καταλογίζονταν ευθύνες στη μητέρα και κατά τη διάρκεια του τοκετού. Ο νόμος τιμωρούσε τη μητέρα εκείνη που σε καθ' οδόν τοκετό, έχανε από αμέλειά της το νεογέννητο και εκείνο πέθαινε. Συγχώρεση δινόταν στη μητέρα μόνο εάν ο θάνατος του νεογέννητου, οφειλόταν στην ένδεια³³⁰. Σύμφωνα με τον Νικηφόρο Κων/λεως οι γονεῖς, «*ἐνεκα μέθης ἐπικαθήσαντες ἐπὶ τῶν νηπίων καὶ ἀποπνίξαντες αὐτὰ ἐθεωροῦντο φονεῖς*»³³¹.

Η Πολιτεία λάμβανε επίσης μέτρα, για το ευρύτατα διαδεδομένο φαινόμενο στο μεσαιωνικό κόσμο, της έκθεσης βρεφών. Τα ανεπιθύμητα βρέφη, που προέρχονταν από παράνομες σχέσεις ή επρόκειτο για παιδιά που οι γονεῖς τους για λόγους οικονομικούς δεν μπορούσαν να αναθρέψουν, τα εξέθεταν σε πολυσύχναστους δρόμους και στις αυλές των εκκλησιῶν, προκειμένου να τα υιοθετήσει κάποιος φιλεύσπλαχνος Βυζαντινός. Όποιος τα έβρισκε όφειλε να τα δηλώσει στην εκκλησία, ενώ ο ιερέας το κοινοποιούσε και αναζητούσε ζευγάρι για υιοθεσία. Εάν δεν παρουσιαζόταν ενδιαφέρον το βρέφος κατέληγε στο Βρεφοκομείο. Ο Ιουστινιανός χαρακτήριζε την εγκατάλειψη βρέφους σε δημόσιο χώρο ως φόνος³³².

Ο Κ. Αρμενόπουλος αναφέρει σχετικά: «*Περὶ τῶν ἐκτιθεμένων τὰ οἰκεῖα βρέφη ἐν τοῖς εἰσόδοις τῶν ἱερῶν, λόγος ἐπὶ τῆς ἱεράς συνόδου γέγονε καὶ ἤρρεσεν ὡς φονευτρίας ταύτας κολάζεσθαι, κἂν ἕτερος ἀνέληται καὶ ἐπιμελησάμενος*

³²⁷ Κουκουλές (1951) 12.

³²⁸ Πουλάκου-Ρεμπελάκου (1992) 197.

³²⁹ Μπουρδάρη (1989) 131.

³³⁰ Κουκουλές (1951) 14.

³³¹ PG, 100, 1064.

³³² Κουκουλές (1949) 155.

ζωογονήση»³³³. Επίσης ο Ιουστινιανός απαγόρευσε τα έκθετα βρέφη να λαμβάνονται ως δούλοι. Την απαγόρευση αυτή τη συναντάμε σε όλη τη διάρκεια της Αυτοκρατορίας, «*Θεσπίζομεν, ὅσοι ἐν ἐκκλησίαις ἢ ἐν ρύμαις, ἢ ἄλλοις τόποις ἀπορριφθέντες δειχθῶσι, τούτους πᾶσι τρόποις ἐλευθέρους εἶναι παρακελυόμεθα*»³³⁴. Η απόφαση του νομοθέτη να προστατέψει τα παιδιά φαίνεται ξεκάθαρα από το παρακάτω, «*Ὁ τό νήπιον φονεύσας τιμωρία φόνου ὑπόκειται*»³³⁵.

Τέλος, το Δίκαιο των Βυζαντινών προστάτευε τους νήπιους από ποινική ευθύνη. «*Ο φονεύων μὴ ὢν ἐπταέτης*» δεν υπέκειτο στον «*περί ἀνδροφόνων*» νόμο³³⁶. Αντίθετα στους ανήλικους άνω των επτά ετών, διετηρείτο η ποινική ευθύνη επί εκουσίου φόνου ακέραιη, διότι ο νομοθέτης θεωρούσε ότι ο ανήλικος από αυτή την ηλικία είχε συναίσθηση των πράξεών του³³⁷. Επιπλέον, η Πολιτεία προστάτευε τους ανήλικους κάτω των 14 χρόνων, από εξέταση με μαρτύρια ως κατάθεση³³⁸.

4.3 ΣΕΞΟΥΑΛΙΚΗ ΚΑΚΟΠΟΙΗΣΗ

Όπως αναφέραμε σε προηγούμενο κεφάλαιο αυτής της εργασίας, τα παιδιά στο Βυζάντιο μπορούσαν να μνηστευτούν στην τρυφερή ηλικία των 7 ετών, ενώ ο γάμος τελείτο, όταν τα αγόρια έφταναν στο 14^ο έτος της ηλικίας τους και τα κορίτσια όταν συμπλήρωναν το 12^ο έτος. Τα όρια αυτά πολλές φορές δεν τηρούνταν καθώς οι γονείς απέκρυπταν την πραγματική ηλικία των θυγατέρων τους και με δωροδοκίες ιερών, τελούσαν παρανόμως το μυστήριο.

Το Πατριαρχείο αναγκαζόταν να λύνει γάμους γιατί παραβιάζονταν τα θεσμοθετημένα όρια ηλικίας για την τέλεση γάμου και υπενθύμιζε στους ιερείς την καθαίρεσή τους, σε περίπτωση που ευλογούσαν ένα τέτοιο μυστήριο. Εάν κάποιος παντρευόταν ένα κορίτσι κάτω των 12 ετών, για να έχει σχέση μαζί του, υποχρεωνόταν να περιμένει τη συμπλήρωση της νόμιμης ηλικίας. Ωστόσο κάτι τέτοιο δεν συνέβαινε και οι παραβιάσεις επέφεραν τη σεξουαλική κακοποίηση των παιδιών.

Κατά το Ιουστινιάνειο δίκαιο «ό τήν ἄνηβον φθείρων», τιμωρούνταν με την ποινή της εξορίας ή του περιορισμού «εἰς νῆσον» και δημευόταν η μισή του περιουσία. Κατά το δίκαιο της *Εκλογής* επιβαλλόταν η ποινή της ρινοκοπίας, αδιακρίτως της κοινωνικής τάξης του φθορέα, ενώ δινόταν η δυνατότητα τέλεσης γάμου μετά τη συγκατάθεση των γονέων. Η άρνηση του φθορέα να τελέσει γάμο, στοιχειοθετούσε δεύτερο αδίκημα³³⁹. Εάν ο υπαίτιος ήταν

³³³ Αρμενόπουλος, Εξάβιβλος 5, 6, 15^ο.

³³⁴ Αρμενόπουλος, Εξάβιβλος 1, 18, 30.

³³⁵ Αρμενόπουλος, Εξάβιβλος 5, 6, 13.

³³⁶ Πουλάκου-Ρεμπελάκου (1992) 223.

³³⁷ Αρμενόπουλος, Εξάβιβλος 1, 12, 20.

³³⁸ Αρμενόπουλος, Εξάβιβλος 1, 12, 24.

³³⁹ Παπαδάτος (1984) 213.

εύπορος έδινε στο θύμα μια λίτρα χρυσού, αν ήταν πιο αδύναμος οικονομικά, έδινε τη μισή του περιουσία, ενώ αν δεν διέθετε κανένα περιουσιακό στοιχείο, τον τιμωρούσαν με μαστίγωση, κούρεμα και εξορία³⁴⁰. Για την αρπαγή τώρα ανηλικού και μάλιστα μνηστής, ο δράστης τιμωρούταν με θανατική ποινή, το ίδιο και οι σύνεργοί του. Η Εκκλησία επέβαλε εκκλησιαστικά επιτίμια³⁴¹.

Παρόλα αυτά, το πλήθος των μαρτυριών, αποδεικνύει ότι ο θεσμός της μνηστίας, χρησιμοποιούταν αρκετές φορές με σκοπό την έναρξη σεξουαλικών σχέσεων με μικρά κορίτσια. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση 12 χρονου κοριτσιού, που βιάστηκε από τον μνηστήρα της ήδη από την ηλικία των 7 ετών. Το κορίτσι ζητούσε επίμονα διαζύγιο αφού «μηδέ είς ὄψιν ἀνέχεται τοῦ μνήστορος προέρχεσθαι» και επιπλέον απειλούσε «εἰμή τούτου διαζευχθείη, ἑαυτήν ἐλέσθαι κατά κρημνόν ᾧσαι ἢ καθ' ὑδάτων ἢ καί ξηρῶν»³⁴².

Αλλά και τα ανήλικα κορίτσια της αυτοκρατορικής οικογένειας δεν εξαιρούνται από την κακοποίηση και μαρτυρίες συναντάμε στις σελίδες των χρονογράφων της περιόδου. Η Σωνίδα, κόρη του Ανδρόνικου Β' Παλαιολόγου, σε ηλικία 5 ετών παντρεύτηκε τον Κράλη της Σερβίας, ενώ η κόρη του βασιλιά Λουδοβίκου Ζ' της Γαλλίας παντρεύτηκε αρχικά τον 11 χρόνο Αλέξιο Β' πριν συμπληρώσει τα 8 χρόνια της και αμέσως μετά τον 63 χρόνο Ανδρόνικο Α' πριν συμπληρώσει τα 11.

Ο νομοθέτης προσπαθούσε όμως να προστατέψει και τα ανήλικα αγόρια σε περίπτωση ασέλγειας, με αυστηρές ποινές. «Ὁ συμβουλευῶν παιδί ...ἢ ὑπονοθεύων, ἢ ἀφέλκων τόν ἀκόλουθον ἢ διδούς ἐπί αἰσχρότητι δῶρα, πραχθέντος μέν τοῦ ἀμαρτήματος, καφαλικῶς κολάζεται ἄ μή πραχθέντος δέ, διηνεκῶς ἐξορίζεται»³⁴³. Ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος, επισήμανε τον κίνδυνο να παρασυρθούν οι ανήλικοι από παιδεραστές με τη χρήση γλυκών και να βιασθούν ή να πουληθούν σε μακρινές αγορές³⁴⁴.

Η Εκκλησία κατέκρινε τέτοιου είδους συμπεριφορές και με τη στάση της αυτή επηρέασε τη σχετική νομοθεσία, καθώς από τον 4^ο αιώνα η ποινή που εφαρμοζόταν σε όσους ασελγούσαν σε ανήλικους ήταν η θανάτωση με ξίφος. Ωστόσο στην πράξη οι ένοχοι παιδεραστίας δεν θανατώνονταν, αλλά τους αφαιρούσαν τα γεννητικά όργανα. Ο Ιουστινιανός όταν ερωτήθηκε γιατί διέταξε την επιβολή μιας τέτοιας ποινής απάντησε: «εἰ δ' ἄρα ἱεροσυλήκασιν, οὐκ ἂν τήν χεῖρα τούτων ἀπέτεμον;». Αποσκοπούσε δηλαδή στο να καταστήσει τον ένοχο ανίκανο να διαπράξει πάλι το ίδιο αδίκημα. Στη νομοθεσία των Ισαύρων διατηρήθηκε η θανατική ποινή με μια διάταξη που δείχνει την πρόνοια του νομοθέτη για τα ανήλικα θύματα του παιδεραστή. Έτσι αν το παιδί δεν είχε συμπληρώσει το 12^ο έτος της ηλικίας του, απαλλασσόταν από κάθε ποινική ευθύνη, γιατί λόγω ηλικίας είχε το ακαταλόγιστο³⁴⁵. Ωστόσο ο ανήλικος

³⁴⁰ Τρωιάνος (1984) 46.

³⁴¹ Παπαδάτος (1984) 217.

³⁴² Πουλάκου-Ρεμπελάκου (1992) 201.

³⁴³ Πουλάκου-Ρεμπελάκου (1992) 204.

³⁴⁴ ΡG, 57, 191.

³⁴⁵ Τρωιάνος (1984) 47.

«έτύπετο, εἰς μοναστήριον εἰσαγόμενος, ὡς τῆς ἡλικίας δηλούσης ἀκουσίως τοῦτο πεποηκέναι»³⁴⁶. Η ειδική αυτή μεταχείριση διατηρήθηκε και τα επόμενα χρόνια, ακόμη και στη νομοθεσία των Μακεδόνων.

Η Εκκλησία βέβαια, ασχολήθηκε αρκετά με το αν έπρεπε να δέχεται στα μοναστήρια παιδιά για εκπαιδευτικούς λόγους. Τα Τυπικά πολλών μονών απαγόρευαν αυστηρά τη φοίτηση μικρών παιδιών στα μοναστήρια. Το Τυπικό της Κοσμοσωτείας όριζε να μην εισέρχονται στη μονή παιδιά και νέοι κάτω των 24 ετών³⁴⁷. Επίσης η Εκκλησία απαγόρευε τις απόπειρες καλλωπισμού των μικρών αγοριών, γιατί αποτελούσαν πρόκληση για τους παιδεραστές.

Η βυζαντινή ιστορία διαθέτει αρκετές μαρτυρίες για την παιδερασία. Είναι γνωστή η τραγική κατάληξη της οικογένειας του Μεγάλου Δούκα Λουκά Νοταρά, ο οποίος μετά την άλωση της Πόλης από τον Μωάμεθ Β' τον Πορθητή, προτίμησε να δει την εκτέλεση των παιδιών του, πριν οδηγηθεί και ο ίδιος στον θάνατο, προκειμένου να μην υποκύψει ο μικρός του υιός Ισαάκιος, στη «θέληση» του Τούρκου αυτοκράτορα. Αλλά και ο υιός του ιστορικού Φραντζή είχε ανάλογο τέλος, αφού δολοφονήθηκε από το χέρι του ίδιου του Σουλτάνου, όταν αρνήθηκε να υποκύψει στις απρεπείς θωπίες του³⁴⁸.

Εκτός από τον βιασμό, ο νομοθέτης προσπαθούσε να προστατέψει τα παιδιά από τη σεξουαλική κακοποίηση εντός της οικογένειας, από αιμομικτικές σχέσεις. Έτσι ο Κ. Αρμενόπουλος αναφέρει σχετικά: *«Οἱ αἰμομῖκται εἴτε γόνεῖς πρὸς τέκνα εἴτε τέκνα πρὸς γονεῖς εἴτε ἀδελφοί πρὸς ἀδελφάς, ξίφει τιμωρεῖσθωσαν»³⁴⁹. Ανάλογα με τον βαθμό συγγένειας οι ποινές κυμαίνονταν από θάνατο μέχρι ακρωτηριασμό της μύτης ή ραβδισμό στις πιο απλές περιπτώσεις. Ο αιμομικτής αντιμετωπιζόταν με αυτόν τον τρόπο και στον *Πρόχειρο Νόμο* των Μακεδόνων και μετά στα *Βασιλικά* και εξακολούθησε να υπάρχει μέχρι το τέλος της βυζαντινής περιόδου³⁵⁰.*

Εκδήλωση σεξουαλικής εκμετάλλευσης ανηλίκων, όπως έχει αναφερθεί και σε προηγούμενο κεφάλαιο της εργασίας, ήταν και η παιδική πορνεία. Πολλές φορές οι φτωχές οικογένειες, έναντι αμοιβής, πωλούσαν τα ανήλικα κορίτσια τους σε μαστροπούς. Η νομοθεσία απειλούσε τους γονείς με απώλεια της πατρικής εξουσίας και τους «πορνοβοσκούς» με αυστηρές ποινές. Ωστόσο σε κείμενα της περιόδου, γίνονται αναφορές σε πόρνες ηλικίας κάτω των 10 ετών.

Τέλος κορύφωση της σεξουαλικής κακοποίησης των παιδιών μαρτυρείται στις αλώσεις των πόλεων, καθώς αυτά αποτελούσαν τα πρώτα λάφυρα των νικητών. Χαρακτηριστική είναι η περιγραφή του Μιχαήλ Δούκα, για την άλωση της Πόλης από τον Μωάμεθ Β' και τις φρικαλεότητες εις βάρος των παιδιών. Πιο συγκεκριμένα αναφέρει: *«Ὁ τυχὼν Τοῦρκος τὴν τρυφερωτέραν ἐρεύνα. Τὴν ὠραίαν ἐν μοναζούσαις προκατεῖχεν μὲν εἷς, ἄλλος δὲ δυνάστης ἀρπάζειν*

³⁴⁶ Αρμενόπουλος, Εξάβιβλος 6, 4, 3.

³⁴⁷ Κουκουλές (1948) 46.

³⁴⁸ Schlumberger (1996) 409-410.

³⁴⁹ Αρμενόπουλος, Εξάβιβλος 6, 4, 1.

³⁵⁰ Τρωιάνος (1984) 47.

ἔδέσμει ἢ δὲ τῆς ἀρπαγῆς καὶ τοῦ ἔλκυσμοῦ αἰτία πλόκαμοι τριχῶν, στηθέων καὶ μασθῶν ἀποκαλύψεις, βραχιόνων ἐκτάσεις... τρυφεροὶ νέοι σὺν περθένοις, παρθένοισι ἃς οὐχ ἑώρα ἥλιος, παρθένοισι ἃς αὐτὸς ὁ γεννήσας μόλις ἔβλεπεν, ἐλκόμεναι, εἰ γὰρ καὶ βία ἀντωθοῦντο, καὶ ῥαβδιζόμεναι»³⁵¹.

4.4 ΑΛΛΕΣ ΜΟΡΦΕΣ ΚΑΚΟΠΟΙΗΣΗΣ ΤΩΝ ΠΑΙΔΙΩΝ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

Οι βυζαντινοὶ γονεῖς ὀφείλαν νὰ φροντίζουν τὰ παιδιὰ τους καὶ ἡ ἔλλειψη προσοχῆς ἐπέφερε νομικὲς κυρώσεις. Ἡ Πολιτεία υποχρέωνε τοὺς γονεῖς νὰ προσφέρουν υγιεινομικὴ περίθαλψη στὰ παιδιὰ, ὅπως καὶ τὰ παιδιὰ ἀντίστοιχα στοὺς γονεῖς. Ἡ ἔλλειψη φροντίδας τῶν γονέων ἀντιμετωπίζεται ἀπὸ τὴ Νεαρά 115 τοῦ Ἰουστινιανοῦ, «*εἰ τῶν παίδων, ἢ ἑνὸς ἐξ αὐτῶν ἐν μανίᾳ τυγχάνοντος, οἱ γονεῖς φροντίσαι αὐτῶν ἀμελήσειαν, πάντα καὶ ἐνταῦθα παραφυλάττεσθαι προστάττομεν, ἅτινα περὶ τῶν μαινομένων γονέων ἀνωτέρω ἐθεσπίσαμεν*»³⁵².

Ὡστόσο ἡ κακοποίηση τοῦ παιδιοῦ ἐντὸς τῆς οἰκογένειας ἀπὸ τοὺς γονεῖς, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τοὺς δασκάλους στὸ σχολεῖο, ἦταν ὅπως προαναφέραμε, δεδομένη. Ὁ ξυλοδαρμὸς ἐθεωρεῖτο κατοχυρωμένο «δικαίωμα» τῶν γονέων. Τὸ παιδί ἀρκετὲς φορές ἔμενε νηστικό, ἐὰν δὲν εἶχε καλὴ ἐπίδοση στὸ σχολεῖο, ἐνῶ γιὰ τὸν σωφρονισμό τοῦ οἱ γονεῖς εἶχαν νὰ ἐπιλέξουν διάφορες τιμωρίες. Τὸ ράπισμα, τὸ γρονθοκόπημα, τὸ μαστίγιο, τὸ τράβηγμα τῶν μαλλιών, τὸ φτύσιμο, ἦταν συνηθισμένες τιμωρίες γιὰ τὰ παιδιὰ τῶν Βυζαντινῶν³⁵³. Ὁ νόμος δὲν ὀριζε τὴν τιμωρία τῶν γονιῶν γιὰ τὴ χρῆση σωματικῆς βίας.

Χρῆση βίας, με ολέθρια ἀποτελέσματα γιὰ τὰ παιδιὰ, ἔκανε καὶ ἡ ἀνώτερη κοινωνικὴ τάξη, ἀλλὰ ἀκόμα καὶ ἡ βασιλικὴ οἰκογένεια. Αυτοκράτορες καὶ αυτοκράτειρες, πολλὲς φορές γιὰ νὰ κρατήσουν στὰ χέρια τοὺς τὴν ἐξουσία, συνεργούσαν καὶ διέπρατταν φρικαλεότητες σὲ βάρος τῶν ἐπίδοξων διαδόχων. Ἡ Εἰρήνη ἡ Αθηναία τύφλωσε τὸν γιο τῆς Κωνσταντῖνο τὸν Ε', ἐνῶ ὁ σουλτάνος Μουράτ καὶ ὁ Ἀνδρόνικος Α', ἀφοῦ συμφώνησαν μετὰ τοὺς, τύφλωσαν τοὺς υἱοὺς τοὺς Σαουτζὶ καὶ Ἰωάννη, ἐπειδὴ τοὺς θεώρησαν ὑποπτοὺς γιὰ συνωμοσία ἐναντίον τοὺς³⁵⁴. Τὸ ἴδιο ἐπραξε καὶ ὁ Θεόδωρος Λάσκαρις στὸν δωδεκάχρονο ἀνιψιό του, ὁ ὁποῖος ἦταν καὶ διάδοχος τοῦ θρόνου.

Τοὺς ἐπίδοξους διαδόχους τοῦ θρόνου, σταματοῦσαν οἱ πολιτικοὶ τοὺς ἀντίπαλοι καὶ με μίαν ἄλλη βάρβαρη συνήθεια ἡ συνήθεια τοῦ ευνουχισμοῦ. Ὁ αυτοκράτορας γιὰ τοὺς Βυζαντινοὺς ὀφείλε νὰ εἶναι ἀρτιμελής. Ὁ ευνουχισμὸς ἀνέκοπτε τὴν πορεία πρὸς τὴν ἐξουσία ὅσων τὴν διεκδικούσαν. Ἀλλὰ καὶ οἱ γονεῖς ευνουχίζαν τὰ παιδιὰ τους γιὰ νὰ τὰ βοηθήσουν νὰ ἀνέλθουν σὲ διάφορα ἀξιώματα. Οἱ γονεῖς ποὺ προχωροῦσαν στὸν ευνουχισμό τῶν παιδιῶν τους, τὰ

³⁵¹ Μιχαήλ Δούκας XXXIX, 20, 550.

³⁵² Πουλάκου-Ρεμπελάκου (1992) 213.

³⁵³ Κουκουλές (1948) 100.

³⁵⁴ Σιμόπουλος (1987) 236.

πρόσφεραν στον κλήρο, καθώς πίστευαν πως θα είχαν λιγότερους σαρκικούς πειρασμούς και θα αφοσιώνονταν στην Εκκλησία. Κάποιοι κατάφεραν να ανέλθουν στην ιεραρχία και να φτάσουν στον πατριαρχικό θρόνο. Ευνούχοι ήταν ο Γερμανός Α' (715-730), ο Μεθόδιος Α' (843-847), ο Ιγνάτιος (847-858), ο Θεοφύλακτος (933-956), γιος του Ρωμανού του Λεκαπηνού και ο Πολύευκτος τον Ι' αιώνα. Ο Ιουστινιανός απαγόρευσε με νόμο τον ευνουχισμό και οι υπαίτιοι καταδικάζονταν με εξορία και δήμευση περιουσίας³⁵⁵.

Μια ακόμα μορφή κακοποίησης που υφίσταντο τα παιδιά στο Βυζάντιο και για την οποία μιλήσαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο αυτής της εργασίας, ήταν οι σχολικές τιμωρίες που χρησιμοποιούσαν ως μέθοδο σωφρονισμού οι διδάσκαλοι της εποχής. Ακόμα και οι χριστιανοί παιδαγωγοί τάσσονταν υπέρ της χρήσης «*πληγών*». Ωστόσο έθεταν κάποιο όριο στη χρήση της βίας και συμβούλευαν τους γονείς να μην τη χρησιμοποιούν τακτικά. Ο νόμος έλαβε μέτρα, όχι όμως αυστηρά. Όρισε ότι οι διδάσκαλοι μπορούσαν να τιμωρούν τους μαθητές τους, αφού σκοπό είχαν το σωφρονισμό τους, αλλά έπρεπε να τηρούν ένα μέτρο. Ο διδάσκαλος ο οποίος με τη χρήση ράβδου προκαλούσε θανάσιμο τραυματισμό στον μαθητή, υπέκειτο στον «*Ακουίλιον νόμον*», ενώ αν προκαλούσε πιο ήπιο τραυματισμό, κατόπιν απαίτησης των γονέων, αναλάμβανε τα έξοδα της θεραπείας³⁵⁶.

Ο ιερός Χρυσόστομος έκανε αναφορά, καταγγέλοντας μια ακόμα μορφή κακοποίησης των παιδιών, στη συνήθεια κάποιων γονέων να σέρνουν τα παιδιά τους ρακένδυτα από σπίτι σε σπίτι για να ζητιανεύουν, έχοντας ή όχι πραγματικές ανάγκες. Πολλοί εξ αυτών έφταναν στο σημείο να καίνε τα άκρα των παιδιών για να γίνονται πιο πιστευτά³⁵⁷.

Μια ακόμα συνήθεια της εποχής ήταν η είσοδος των παιδιών, κυρίως των κοριτσιών, στα μοναστήρια. Αυτό γινόταν για λόγους επιβίωσης, όταν η οικογένεια ήταν άπορη. Κάποιες φορές όμως οι συγγενείς για να σφετερισθούν την περιουσία ή για να αποφύγουν την παροχή προίκας στις κόρες, τις οδηγούσαν στο μοναστήρι. Για να αντιμετωπιστεί το φαινόμενο, οι επίσκοποι σύμφωνα με τον 18^ο κανόνα του Μ. Βασιλείου, έπρεπε να δέχονται τους υποψήφιους μοναχούς μετά το 16^ο ή το 17^ο έτος της ηλικίας και να εξετάζουν, αν ήταν δική τους η απόφαση για την είσοδό τους στη μονή³⁵⁸.

³⁵⁵ Τσαντήλας (1993) 537-538.

³⁵⁶ Κουκουλές (1948) 104.

³⁵⁷ ΡΓ, 61, 177.

³⁵⁸ Τσαντήλας (1993) 538.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5° ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Από όσα μελετήσαμε παραπάνω προκειμένου να εξακριβώσουμε πώς αντιμετωπιζόταν το παιδί στη βυζαντινή κοινωνία, ερευνώντας τη θέση που απέδιδαν σε αυτό η οικογένεια, η εκπαίδευση και η νομοθεσία, καταλήγουμε στα ακόλουθα συμπεράσματα:

Οι Βυζαντινοί έδιναν μεγάλη σημασία στη δημιουργία οικογένειας και στην απόκτηση τέκνων. Ο γάμος εθεωρείτο αποτυχημένος, αν το ζευγάρι δεν κατάφερνε να ολοκληρώσει την ευτυχία του με την απόκτηση παιδιών. Η ατεκνία αντιμετωπιζόταν από το κοινωνικό σύνολο ως δυστύχημα και ως τιμωρία του Θεού' το ζευγάρι δεν έφερνε στον κόσμο παιδιά, εξαιτίας των αμαρτημάτων που το βάρυναν. Έτσι οι άτεκνοι Βυζαντινοί δοκίμαζαν την περιφρόνηση των συμπολιτών τους και προσπαθούσαν να απαλλαγούν με κάθε τρόπο από την απαιδία, καταφεύγοντας στη βοήθεια της θρησκείας, των ιατρών αλλά και της μαγείας.

Η γέννηση ενός παιδιού έδινε τέλος στην αγωνία του ζευγαριού και το γεγονός γινόταν δεκτό με μεγάλη χαρά, όπως άλλωστε και σε κάθε κοινωνία. Η χαρά βέβαια ήταν μεγαλύτερη, αν το νεογέννητο ήταν αγόρι. Το άρρεν τέκνο θα εξασφάλιζε τη συνέχεια του γένους και θα προστάτευε την οικογένεια. Αντίθετα οι Βυζαντινοί δεν αντιμετώπιζαν τον ερχομό μιας θυγατέρας με τον ίδιο ενθουσιασμό.

Στη βυζαντινή κοινωνία η απόκτηση κόρης σηματοδοτούσε περισσότερες υποχρεώσεις, καθώς οι γονείς επιβαρύνονταν με τη φροντίδα της ανατροφής και της αποκατάστασης της κόρης μέσω του γάμου. Επιπλέον έπρεπε να φροντίσουν και για την εξασφάλιση της ανάλογης προίκας. Η κόρη που δεν παρείχε τη διαδοχή του ονόματος (τουλάχιστον ως τον 11^ο αιώνα), θα δημιουργούσε τη δική της οικογένεια όταν θα έφτανε στην ανάλογη ηλικία, ενώ αν δεν παντρευόταν, πάλι θα αποτελούσε βάρος για την οικογένειά της, αφού θα έπρεπε να αναλάβουν τη φροντίδα της. Υποστηρίζεται ακόμα πως η θνησιμότητα στα κορίτσια ήταν μεγαλύτερη, εξαιτίας έλλειψης φροντίδας. Ωστόσο, οφείλουμε να υπογραμμίσουμε, πως από την έρευνά μας δεν διαπιστώσαμε παντελή έλλειψη αγάπης, φροντίδας και ενδιαφέροντος προς την κόρη από την οικογένειά της, λόγω διαφοροποίησης του φύλου.

Οι Βυζαντινές έφερναν στον κόσμο τα παιδιά τους, κυρίως στο σπίτι με τη βοήθεια κάποιας μαίας ή κάποιου ιατρού, εάν το επέτρεπε η οικονομική τους κατάσταση. Εντύπωση προκαλούν οι γνώσεις των βυζαντινών ιατρών για την πρώτη εξέταση του νεογνού και τον παιδιατρικό του έλεγχο. Γίνεται λόγος για την τραυματική εμπειρία του νεογνού, που εγκαταλείπει την ασφάλεια του μητρικού περιβάλλοντος για να εισέλθει σε ένα ψυχρό κόσμο, γεμάτο φως. Επομένως, το βρέφος αντιμετωπιζόταν από τους ιατρούς ως άτομο που εξελίσσεται ψυχοσωματικά, γι' αυτό οι οδηγίες προς τις μητέρες, τις μαίες και τις τροφούς αποσκοπούσαν και στα δύο επίπεδα.

Ιδιαίτερη προσοχή έπρεπε να δίνουν όσοι ασχολούνταν με τη φροντίδα του βρέφους, στην καθαριότητα του σώματος, των ρούχων, αλλά και του χώρου μέσα στον οποίο μεγάλωνε ένα παιδί. Συμβουλές δίνονταν για το λουτρό, τον ήρεμο ύπνο του, ενώ δεν έλλειπαν οι παραινέσεις για χάρδια, αγκαλιές- με μέτρο- και νανουρίσματα. Οι μητέρες για την ανατροφή των βρεφών κατέφευγαν στον μητρικό θηλασμό, ενώ οι πιο εύπορες Βυζαντινές χρησιμοποιούσαν τροφούς. Η Εκκλησία καταδίκασε αυτή την πρακτική, καθώς δεν βοηθούσε στην ανάπτυξη ισχυρού συναισθηματικού δεσμού ανάμεσα στη μητέρα και το παιδί. Μπορούμε όμως να αναλογιστούμε τη σημασία που έδιναν οι ιατροί στο μητρικό θηλασμό, αλλά και στη συναισθηματική ανάπτυξη του παιδιού, όταν έκαναν λόγο στα κριτήρια επιλογής της τροφού. Τα κριτήρια αυτά δεν ήταν μόνο σωματικά, αλλά και πνευματικά. Η τροφός έπρεπε εκτός από καλή σωματική διάπλαση να διαθέτει και πρᾶο χαρακτήρα.

Οι ιατροί συμβούλευαν τους γονείς και για τη διατροφή των παιδιών. Είναι βέβαιο πως δεν μπορούσαν να ακολουθήσουν τις οδηγίες όλοι οι γονείς, αφού οι άνθρωποι που ανήκαν στις κατώτερες κοινωνικά τάξεις, δεν διέθεταν την οικονομική δυνατότητα για να εξασφαλίσουν μια άνετη διαβίωση. Η κατάρτιση όμως των ιατρών πάνω σε θέματα βρεφικής ανάπτυξης και οι συμβουλές προς τους γονείς, που ακολουθούνται ακόμα και σήμερα, δείχνουν ενασχόληση και ενδιαφέρον για τη βρεφική-παιδική ηλικία.

Αν και η ιατρική ως επιστήμη οργανώθηκε τον 10^ο ή 11^ο αιώνα, παρατηρούμε ότι οι ιατροί γνώριζαν κάποια παιδικά νοσήματα και προσπαθούσαν να προσαρμόσουν τις επεμβάσεις που έκαναν στους ενηλίκους πάνω στο παιδικό σώμα. Οι γονείς ζητούσαν τη βοήθειά τους και σε περίπτωση αποτυχίας της «αγωγής», προσέτρεχαν στους ιαματικούς αγίους για να συνδράμουν στη βελτίωση της υγείας των παιδιών τους. Το ενδιαφέρον των γονέων για την υγεία των παιδιών τους ήταν κοινό, αν και στους βίους των αγίων η μητέρα φαίνεται να ανησυχεί περισσότερο και να ζητά βοήθεια, ειδικά για τη θεραπεία της κόρης. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι ο πατέρας ήταν αδιάφορος, αφού στους βίους των αγίων συναντάμε παραδείγματα πατέρων, που επέδειξαν φροντίδα και αγάπη για την κόρη τους ακόμα και όταν αυτές ήταν σε μεγαλύτερη ηλικία.

Οι Βυζαντινές προσέτρεχαν στους ιατρούς και όταν επιθυμούσαν τη διακοπή της κύησης. Η έκτρωση όμως στο χριστιανικό Βυζάντιο, ισοδυναμούσε με φόνο. Εντύπωση προκαλεί το γεγονός πως ο νομοθέτης τιμωρούσε αυστηρά, όχι μόνο τη γυναίκα που επιθυμούσε να απαλλαγεί από την εγκυμοσύνη, αλλά και τον ιατρό ή τη μαία που της χορηγούσε κάποιο φάρμακο ή συμμετείχε στη διαδικασία.

Ο πόνος για τον θάνατο ενός παιδιού είναι ο ίδιος σε όλες τις οικογένειες και η εκδήλωση του πένθους κοινός σε όλες τις περιόδους. Η άποψη του Φ. Αριές, ότι οι γονείς εξαιτίας της μεγάλης παιδικής θνησιμότητας δεν προλάβαιναν να συνδεθούν συναισθηματικά με τα τέκνα τους, στην περίπτωση των Βυζαντινών, δεν νομίζουμε ότι ισχύει. Αυτό αποδεικνύεται από το πλήθος των παραμυθητικών επιστολών και τους επιτάφιους λόγους με τους οποίους οι

Πατέρες της Εκκλησίας προσπαθούσαν να προσφέρουν παρηγοριά στους πενθούντες γονείς.

Τα παιδιά μεγάλωναν με τη φροντίδα της μητέρας και της τροφού. Η μητέρα με την ενάρετη ζωή της αποτελούσε πρότυπο μίμησης για τα τέκνα της. Συχνά στα κείμενα περιγράφονται τρυφερές σκηνές ανάμεσα στη μητέρα και τα παιδιά της με παιχνίδια και αγκαλιές. Αυτές τους δίδασκαν τα πρώτα τους γράμματα ώς τα έξι τους χρόνια, τα παρηγορούσαν όταν έκλαιγαν και τα κοιμίζαν με αφηγήσεις που προέρχονταν από την Αγία Γραφή.

Όπως όλα τα παιδιά, οι Βυζαντινόπαιδες έπαιζαν διάφορα παιχνίδια εντός και εκτός σπιτιού. Έξω μπορούσαν να παίζουν μόνο τα αγόρια, ενώ τα κορίτσια έμεναν εντός σπιτιού με συντροφιά τις κούκλες τους, τις *πλαγγόνες*. Οι πληροφορίες που έχουμε για τα παιχνίδια αυτής της περιόδου είναι λίγες και συγκεχυμένες. Αυτό οφείλεται σύμφωνα με πολλούς ερευνητές, στην απαξίωση της παιδικής ηλικίας στον μεσαιωνικό κόσμο.

Η γνώμη μας όμως πάνω σε αυτό το θέμα είναι λίγο διαφορετική. Ακόμα και σήμερα, η βιβλιογραφία που αναφέρεται στα παιχνίδια των παιδιών, όχι ως προς την παιδαγωγική τους αξία, αλλά ως καταγραφή τους (ονομασία, κανόνες, αντικείμενα που χρησιμοποιούνται...), δεν είναι εκτεταμένη. Ίσως οι Βυζαντινοί δεν ένιωσαν την ανάγκη να καταγράψουν τα παιδικά παιχνίδια, επειδή δεν γνώριζαν τη σύμβολή τους στην ψυχοσωματική ανάπτυξη των παιδιών- παρόλο που οι χριστιανοί παιδαγωγοί είχαν τονίσει τη σημασία τους- και επιπλέον γιατί το παιχνίδι δεν είχε θέση στην εκπαιδευτική διαδικασία, όπως έχει σήμερα. Επιπρόσθετα, υπάρχουν πληροφορίες για την ύπαρξη πολλών εργαστηρίων στην Πόλη που κατασκεύαζαν κούκλες, ενώ παιχνίδια έχουν βρεθεί μέσα σε παιδικούς τάφους της περιόδου. Αυτό δείχνει, κατά τη γνώμη μας, πως οι Βυζαντινοί γνώριζαν τη χαρά που πρόσφεραν τα παιχνίδια στα παιδιά και αναγνώριζαν τις ανάγκες της παιδικής ηλικίας.

Τα παιδιά όφειλαν να υπακούουν τους γονείς τους και κυρίως στη θέληση του πατέρα. Τα κορίτσια με την καθοδήγηση της μητέρας προετοιμάζονταν για τον ρόλο της οικοδέσποινας. Μεγάλωναν μακριά από τα αδιάκριτα βλέμματα με νουθεσίες, παραινέσεις, αλλά και αυστηρότητα. Αποκτούσαν όλες τις αρετές που θα τις βοηθούσαν να αντεπεξέλθουν στον ρόλο τους. Διαφορετικά, ο μόνος δρόμος ήταν ο μοναχισμός. Υπάρχουν βέβαια και παραδείγματα γυναικών που ακολούθησαν μια διαφορετική πορεία, μέσα στο αυστηρό πλαίσιο που όριζε η βυζαντινή κοινωνία για τις γυναίκες. Αρκετές γυναίκες είχαν υψηλή μόρφωση, ενώ πολλές απ' αυτές εργάζονταν ως μαιές και ιατροί, στα γυναικολογικά τμήματα των «νοσοκομείων». Επιπλέον, τα κορίτσια που ανήκαν στις κατώτερες κοινωνικές τάξεις και στις αγροτικές οικογένειες, έβγαιναν συχνά έξω από το σπίτι τους για βιοποριστικούς λόγους.

Οι Βυζαντινοί πάντρευαν τα παιδιά τους σε μικρή ηλικία. Σύναψη μνηστείας γινόταν στην ηλικία των 7 ετών, ενώ ο γάμος τελούνταν, όταν τα κορίτσια συμπλήρωναν τη νόμιμη ηλικία των 12 ετών και τα αγόρια το 14^ο έτος της ηλικίας τους. Τα όρια αυτά δεν τηρούνταν πάντα από τους γονείς, παρόλες τις διαφωνίες της Εκκλησίας που καθαιρούσε τους ιερείς οι οποίοι ευλογούσαν τον

γάμο σε μικρότερη από την προβλεπόμενη ηλικία. Ο νομοθέτης αναγνώριζε την ανωριμότητα του παιδιού για σύναψη μνηστείας εξαιτίας του νεαρού της ηλικίας, έδινε όμως το δικαίωμα της επιλογής στους γονείς ή στους κηδεμόνες. Οι γονείς και οι συγγενείς ήταν αυτοί που αποφάσιζαν στην ουσία, χωρίς να ερωτάται ο μελλονύμφος. Μια κάποια δυνατότητα ελευθερίας στην επιλογή είχαν τα αγόρια, ενώ τα κορίτσια μπορούσαν να αντιδράσουν μόνο στην περίπτωση που ο σύζυγος που τους πρότειναν ήταν ανάξιος και αισχρός. Ουσιαστικά όμως τα παιδιά υπέκυπταν στην απόφαση των γονέων, αφού ήταν αδιανόητο για την εποχή, να μην συνταχθούν με αυτή.

Μέσα στο πλαίσιο του θεσμού της μνηστείας, πολλά κορίτσια κακοποιούνταν σεξουαλικά, αφού οι μνηστήρες τους δεν περίμεναν τη συμπλήρωση του 12^{ου} έτους της ηλικίας τους, για τη σύναψη σχέσεων. Η Πολιτεία και η Εκκλησία όμως έκαναν προσπάθεια για τον έλεγχο του φαινομένου επιβάλλοντας ποινές και επιτίμια στους υπαίτιους.

Το βυζαντινό κράτος, αλλά και η Εκκλησία, έδειχναν ευαισθησία στα μη προνομιούχα παιδιά. Εντύπωση προκαλεί η ίδρυση «Βρεφοτροφείων» για τη φροντίδα των εξώγαμων βρεφών, καθώς και η σύσταση «Παρθενώνων» για τα εγκαταλελειμμένα κορίτσια. Επιπλέον, σύμφωνα με τον βυζαντινό νόμο, τα τέκνα που προέκυπταν εκτός γάμου ή από μη έγκυρο γάμο, τα μη νόμιμα δηλαδή, αν και δεν εξισώνονταν με τα φυσικά, ωστόσο αναγνωρίζονταν τα κληρονομικά τους δικαιώματα.

Σε ό,τι αφορούσε το θεσμό της υιοθεσίας, στη βυζαντινή νομοθεσία άρχισε να δίδεται σημασία στο συμφέρον και στην προστασία του υιοθετημένου, ενώ μέχρι τότε, ο υιοθετημένος είχε τον ρόλο της διαιώνισης του γένους. Έπαυσε ο θεσμός να συνδέεται με την αύξηση της εξουσίας μιας οικογένειας και αντιμετωπίστηκε ως μέσο απόκτησης ενός γιου ή μιας κόρης, από τους άτεκνους πολίτες. Μπορεί με μια πρώτη ερμηνεία η υιοθεσία να γινόταν για τους ανθρώπους που δεν είχαν παιδιά, ωστόσο οι διατάξεις για την υιοθεσία ανηλίκων δείχνουν πως η νομοθεσία έδινε μεγάλη σημασία στην εξασφάλιση των συμφερόντων των υιοθετούμενων. Ο αρμόδιος άρχων εξέταζε αν η εισποίηση συνέφερε τον ανήλικο ηθικά και υλικά. Έτσι, ελεγχόταν η οικονομική κατάσταση του εισποίου αλλά και του ανηλίκου, όπως επίσης και η κοινωνική θέση του πρώτου. Ο υιοθετούμενος μπορούσε μέσω της υιοθεσίας να ανέλθει κοινωνικά, ενώ δεν επηρεαζόταν η κοινωνική του τάξη, εάν ο εισποίων ανήκε σε κατώτερη. Τα θετά παιδιά αναγνωρίζονταν ως φυσικά τέκνα και μπορούσαν να κληρονομήσουν την πατρική περιουσία, αν ο πατέρας δεν είχε αφήσει διαθήκη.

Μεγάλο ήταν το ενδιαφέρον της Πολιτείας, αλλά και της Εκκλησίας για τα ορφανά παιδιά, των οποίων ο αριθμός ήταν μεγάλος, όχι μόνο εξαιτίας της απώλειας των φυσικών τους γονέων, αλλά και λόγω των πολέμων, των επιδημιών, των φυσικών γενικά καταστροφών και της οικονομικής εξαθλίωσης. Το Κράτος προσπαθούσε, με τη συνεπικουρία της Εκκλησίας, να αντιμετωπίσει το πρόβλημα, με την ίδρυση ορφανοτροφείων, πτωχοκομείων και νοσοκομείων ή διορίζοντας επιτρόπους και κουράτορες. Μπορεί οι Βυζαντινοί να επεδίωκαν τη σωτηρία της ψυχής τους μέσα από τις αγαθοεργίες και ο αυτοκράτορας, ως

μιμητής του Κυρίου να όφειλε να είναι ελεήμων και να δείχνει την φιλανθρωπία του έμπρακτα, όμως παρόλα αυτά, το όφελος το καρπώνονταν τα ορφανά παιδιά.

Δικαίωμα στην εκπαίδευση είχαν όλα τα παιδιά, ανεξάρτητα από το φύλο και την κοινωνική τους θέση. Βέβαια αυτό ήταν λίγο θεωρητικό, αφού στην πραγματικότητα τα κορίτσια λόγω των κοινωνικών συνθηκών, στο σύνολό τους δεν ακολουθούσαν ανώτατες σπουδές και όσοι δεν είχαν την οικονομική ευχέρεια αποκλείονταν από την εγκύκλιο εκπαίδευση, αφού οι διδάσκαλοι πληρώνονταν για τις υπηρεσίες τους.

Έντονο ήταν το ενδιαφέρον του απλού λαού, του κράτους και της Εκκλησίας για την εκπαίδευση των παιδιών, έχοντας κάθε φορέας διαφορετικό σκοπό. Οι γονείς επεδίωκαν τη μόρφωση των τέκνων τους, προκειμένου να τους εξασφαλίσουν επαγγελματική αποκατάσταση. Η Πολιτεία απέβλεπε στη στελέχωση του κρατικού μηχανισμού με μορφωμένους διοικητικούς υπαλλήλους, ενώ η Εκκλησία επεδίωκε την ανάπλαση του ανθρώπου μέσα από τα πρότυπα του Χριστιανισμού. Γενικά παρατηρούμε την έλλειψη ενός ενιαίου, κεντρικού σχεδιασμού της εκπαίδευσης από κάποιο επίσημο φορέα για όλες τις βαθμίδες.

Οι βυζαντινοί γονείς θεωρούσαν καθήκον τους να ασχοληθούν με την αγωγή των παιδιών τους τουλάχιστον στα πρώτα χρόνια της ζωή τους και δεν έλλειπαν οι αιματηρές οικονομίες από τη μεριά τους, προκειμένου να εξασφαλίσουν τα απαιτούμενα διδάκτρα για την πνευματική καλλιέργεια των τέκνων τους.

Αναφερόμενοι στη βυζαντινή εκπαίδευση, δεν μπορεί κανείς να παραλείψει να αναφέρει τους μεγάλους χριστιανούς παιδαγωγούς της περιόδου, που η συμβολή τους στην παιδαγωγική επιστήμη υπήρξε τεράστια. Οι ίδιοι συνέβαλαν στη δημιουργία ενός νέου πνευματικού πολιτισμού, στηριζόμενου στην κλασική ελληνική αρχαιότητα, αλλά και στις διδαχές του Χριστιανισμού.

Μέσα στα κηρύγματά τους το παιδί παρουσιάζεται ως αυτοτελής οντότητα, που εξελίσσεται διαρκώς ψυχοσωματικά και δεν αποτελεί τη μικρογραφία ενός ενήλικα. Αναγνώριζαν τις κληρονομικές καταβολές του παιδιού, αλλά παράλληλα έδιναν μεγάλη σημασία στην επίδραση του περιβάλλοντος. Πόσο εύστοχα μίλησαν για τον χαρακτήρα και τα προσόντα του καλού παιδαγωγού, που έπρεπε να γνωρίζει πρωτίστως τον εαυτό του, να είναι άριστα καταρτισμένος, φιλόστοργος και να αντιμετωπίζει τον μαθητή του σαν να ήταν ο μικρός αδελφός του. Υποστήριξαν την αυτενέργεια του παιδιού στη μάθηση και τόνισαν τη σημασία της οργάνωσης της διδασκαλίας με τη χρήση εποπτικών μέσων, σύμφωνα πάντα με τις ανάγκες των μαθητών. Βέβαια, οι επιταγές των χριστιανών παιδαγωγών δεν εισακούγονταν στην πράξη, αφού το εκπαιδευτικό «σύστημα» των διδασκάλων δεν ευνοούσε την ενεργή συμμετοχή των μαθητών και ήταν περισσότερο δασκαλοκεντρικό.

Τρωτό σημείο της διδασκαλίας τους, η σύσταση της χρήσης βίας και η επιβολή σωματικών τιμωριών, «πληγών» στους μικρούς μαθητές. Τα παιδιά έτρεμαν στη θέα του δασκάλου με το μαστίγιο, ενώ και οι γονείς συνηγορούσαν υπέρ των

ξυλοδαρμών, αφού και οι ίδιοι χρησιμοποιούσαν τη βία για τον σωφρονισμό των τέκνων τους. Η νομοθεσία δεν προέβλεπε κάποια ποινή για τον γονέα ή τον δάσκαλο που βιαιοπραγούσε απέναντι σε κάποιο παιδί, παρά μόνο αν το χτύπημα ήταν θανάσιμο. Βέβαια οι χριστιανοί παιδαγωγοί μίλησαν για περιορισμένη χρήση της βίας, καθώς σκοπός της αγωγής ήταν η «*μόρφωσις εἰς Χριστόν*» και όχι η εξουθένωση του μαθητή.

Δυστυχώς τα παιδιά στο Βυζάντιο δέχονταν πολλές μορφές κακοποίησης, είτε αυτή ήταν σεξουαλική και σωματική, είτε είχε να κάνει με την επαιτεία και τον εγκλεισμό παρά τη θέλησή τους σε μοναστήρι. Οι γονείς που ανήκαν κυρίως στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα, εμπιστεύονταν τα παιδιά τους στα μοναστήρια για να εξασφαλίσουν την επιβίωσή τους. Η σύναψη μνηστείας συχνά, όπως αναφέρθηκε, οδηγούσε στη σεξουαλική κακοποίηση των μικρών κοριτσιών, ενώ λόγω της οικονομικής εξαθλίωσης των γονέων, κάποια κορίτσια αναγκάζονταν να ακολουθήσουν τον δρόμο της πορνείας. Ο νομοθέτης προσπάθησε πολλές φορές να τα προστατέψει ορίζοντας τιμωρίες ακόμα και την ποινή του θανάτου σε περίπτωση ασέλγειας. Και μπορεί οι προσπάθειες αυτές να δείχνουν το μέγεθος του προβλήματος και για κάποιους να συνδέονται με την απαξίωση της κοινωνίας απέναντι στα παιδιά, από την άλλη όμως μεριά διαφαίνεται η συνειδητοποίηση του προβλήματος, το ενδιαφέρον για την καταστολή του φαινομένου και η ανάγκη για την προστασία των παιδιών.

Σε μια κοινωνία με έντονη ταξική διαφοροποίηση όπως η βυζαντινή, η οικονομική και κοινωνική κατάσταση της οικογένειας καθόριζε την πορεία της εξέλιξης των παιδιών. Οι γονείς αγαπούσαν τα παιδιά τους και φρόντιζαν γι'αυτά ανάλογα με τη δυνατότητά τους. Μέσα από τις διδαχές του Χριστιανισμού και τα κηρύγματα των χριστιανών παιδαγωγών, τα παιδιά των Βυζαντινών ζούσαν σε έναν πιο ανθρώπινο κόσμο, συγκριτικά με όσα βίωναν τα παιδιά στον δυτικό Μεσαίωνα. Αντιμετωπίζονταν ως ανεξάρτητες οντότητες και αναγνωρίζονταν ως έναν βαθμό οι ανάγκες τους. Βέβαια υπήρχαν συνήθειες και κοινωνικοί θεσμοί κατακριτέοι, όμως υπήρχε η βούληση της Πολιτείας, μέσα από τη νομοθεσία να προστατέψει τους ανήλικους.

Ο βυζαντινός κόσμος δεν ήταν πολύ πιο βίαιος από τον δικό μας. Η θέση των παιδιών στην βυζαντινή κοινωνία ίσως να μην διαφοροποιείται σημαντικά από αυτή που συναντάμε σε κάποια κράτη στον σύγχρονο κόσμο όπου οι διεθνείς συμβάσεις για τα δικαιώματα των παιδιών δεν τηρούνται και τα παιδιά βιώνουν καθημερινά την κακοποίηση.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΗΓΕΣ

1. Αρμενόπουλος, Κ. *Πρόχειρον Νόμων ή Εξάβιβλος*, (επιμ. Κ. Γ. Πιτσάκη), Αθήναι 1971.
2. Δούκας, Μ. *Βυζαντινοτουρκική Ιστορία*, Κείμενα Βυζαντινής Ιστοριογραφίας -7, (μτφρ. Β. Καραλής), εκδ. Κανάκη, Αθήνα 1997.
3. Κομνηνή, Α. *Αλεξιάς*, (μτφρ. Αλόη Σιδέρη), τομ. Β', εκδ. Άγρα, 1991.
4. *Patrologia Graeca, Cursus completes*, εκδ. J. P. Migne, Paris (1857-1866).
5. Ξενοφώντος, *Λακαιδαιμονίων Πολιτεία*, (μετφρ. Γ. Ράπτης), εκδ. Ζήτρος, 2007.
6. Πλάτων, *Πολιτεία*, (μτφρ. Ν. Μ. Σκουτερόπουλος), εκδ. Πόλις, Αθήνα 2002.
7. Πλουτάρχου, *Βίοι Παράλληλοι, Λυκούργος*, Βιβλιοθήκη Παπύρου, αριθ. 57, (μτφρ. Α. Πουρνάρα), εκδ. Πάπυρος, Αθήναι 1939.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Αναγνωστάκης, Η. και Λαμπροπούλου, Α. (2008). «Το άθυρμα στο Βυζάντιο Πηγές και πρωτοβυζαντινά τεκμήρια». Στο: *Το Ελληνικό παιχνίδι. Διαδρομές στην ιστορία του*, (επιμ.εκδ. Κ. Γκουγκούλη-Δ. Καρακατσάνη), Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 69-85, Αθήνα.
2. Αριές, Φ. (1990). *Αιώνες Παιδικής Ηλικίας*, (μετφρ. Γ. Αναστοπούλου), εκδ.Γλάρος.
3. Assa, J. (1982). «Αρχαιότητα». Σε: *Οι παιδαγωγικές επιστήμες* (M. Debesse-G. Milaret, εκδ), τομ. Β': Ιστορία της παιδαγωγικής, Αθήνα.
4. Αυδίκος, Ε. (1996). *Το παιδί στην παραδοσιακή και τη σύγχρονη κοινωνία*, εκδ. Ελληνικά γράμματα, Αθήνα.
5. Βακαλούδη, Α. (2001). *Η μαγεία ως κοινωνικό φαινόμενο στο πρώιμο Βυζάντιο (4^{ος} – 7^{ος} μ. Χ αι)*, εκδ. Ενάλιος, Αθήνα.
6. Baynes, N. H. και Moss, H. ST. L. B. (1983). *Βυζάντιο Εισαγωγή στο Βυζαντινό πολιτισμό*, (μετφρ. Δ. Σακκά), εκδ. Παπαδήμα, Αθήναι.
7. Beck, H-G. (1990). *Η Βυζαντινή χιλιετία*, (μτφρ. Δ. Κούτροβικ), Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα.

8. Βουκελάτου, Γ. (2013). *Ο θεσμός της υιοθεσίας στην Ελλάδα: Ψυχολογική, κοινωνική και νομική προσέγγιση*, διδ. Διατριβή, Τμήμα Ψυχολογίας Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, τομ. Α', Αθήνα.
9. Δήμου, Β. (1995). *Η πολιτική θεωρία του Δημητρίου Χωματηνού*, διδ. Διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Ιωάννινα.
10. Ζέπος, Π. (1981). «Ψυχάριον», «Ψυχικά», «Ψυχοπαίδι». Σε: *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, δελτίον ΧΑΕ 10, 17-27, Αθήνα.
11. Guillou, A και Odorico, P. (1996). *Ο βυζαντινός πολιτισμός*, (μτφρ .Σ. Τσοχανταρίδου), εκδ. Ελληνικά γράμματα, Αθήνα.
12. Θανάσης, Γ. (1983). *Αρραβώνες και γάμοι μικρής ηλικίας, Λαογραφική εξέταση*, διδ. Διατριβή, Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Αθήνα.
13. Καλλιγιάς, Π. (1848). *Σύστημα του Ρωμαϊκού Δικαίου κατά την εν Ελλάδι Ισχύν του*, (εκ. επιμ. Λ. Σγούτας), τομ. Α', Αθήναι.
14. Κατσαρός, Β. (1989). «Από την καθημερινή ζωή στο Δεσποτάτο της Ηπείρου, Η μαρτυρία του μητροπολίτη Ναυπάκτου Ιωάννη Αποκαύκου». Σε: *Πρακτικά Α' Διεθνούς Συμποσίου, Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο, Τομές και συνέχειες στην ελληνιστική και ρωμαϊκή παράδοση*, Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών/Ε. Ι. Ε, 665-666, Αθήνα.
15. Κιουσοπούλου, Α. (1997). *Χρόνος και Ηλικίες στη Βυζαντινή κοινωνία, Η κλίμακα των ηλικιών από τα αγιολογικά κείμενα της μέσης εποχής (7^{ος} -9^{ος} αι.)*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε. Ι. Ε, Αθήνα.
16. Κογκούλης, Ι. (1988). *Εισαγωγή στην Παιδαγωγική*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη.
17. Koder, J. (2005). «Η καθημερινή διατροφή στο Βυζάντιο με βάση τις πηγές». Σε: *Πρακτικά ημερίδας «Περί της διατροφής στο Βυζάντιο» Βυζαντινών διατροφή και μαγειρεία*, (επ. επι. Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή), Υπουργείο Πολιτισμού, 17-26, Αθήνα.
18. Κουκουλές, Φ. (1948-1955). *Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός*, τόμοι Α, Β, Γ, Δ, Ζ', εκδ. Παπαζήση, Αθήνα.
19. Κωνσταντέλος, Δ. (1990). *Βυζαντινή φιλανθρωπία και κοινωνική πρόνοια*, εκδ. Φως, Αθήνα.
20. Κωνσταντινίδης, Κ. (1995). *Η συμβολή του Βυζαντίου στη διάσωση της αρχαίας ελληνικής γραμματείας*, Ιωάννινα.
21. Λάζος, Χ. (2002). *Παίζοντας στο χρόνο αρχαία Ελληνικά και Βυζαντινά παιχνίδια (1700π. Χ-1500μ. Χ)*, εκδ. Αίολος, Αθήνα.
22. Λαΐου-Θωμαδάκη, Α. (1987). *Η αγροτική κοινωνία στην ύστερη βυζαντινή εποχή*, (μτφρ. Α. Κασδαγλή), Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα.

23. Λαμφίδης, Ο. (2007). «Ο εκ Πόντου όσιος Νίκων ο Μετανοείτε». Σε: *Επιτροπή Ποντιακών Μελετών Περιοδικού «Αρχείον Πόντου»*, Παράρτημα 13, 372, Αθήνα.
24. Mango, C. (2002). *Η αυτοκρατορία της νέας Ρώμης*, (μτφρ. Δ. Τσουγκαράκης), εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα.
25. Μαριδάκης, Γ. (1922). *Το Αστικόν Δίκαιον εν ταις Νεαραίς των Βυζαντινών Αυτοκρατόρων*, Αθήναι.
26. Μαυρομαμάτης, Λ. (1989). «Όψεις της φιλανθρωπίας στο Βυζάντιο». Σε: *Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συμποσίου, Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο, Τομές και συνέχειες στην ελληνιστική και ρωμαϊκή παράδοση*, Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών/Ε. Ι. Ε, 150-151, Αθήνα.
27. Μπουρδάρη, Κ. (1989). «Η άσκηση του ιατρικού επαγγέλματος από τη γυναίκα στο Βυζάντιο και η νομική της κατοχύρωση». Σε: *Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συμποσίου, Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο, Τομές και συνέχειες στην ελληνιστική και ρωμαϊκή παράδοση*, Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών/Ε. Ι. Ε, 131-132, Αθήνα.
28. Νικολάου, Κ. (2005). *Η γυναίκα στη Μέση Βυζαντινή Εποχή, Κοινωνικά πρότυπα και καθημερινός βίος στα αγιολογικά κείμενα*, εκδ. Ε. Ι. Ε, Αθήνα.
29. Παπαδάτος, Σ. (1984). *Περί της μνηστείας εις το Βυζαντινόν Δίκαιον*, Πραγματεΐαι της Ακαδημίας Αθηνών, τομ. 50, Αθήνα.
30. Παρασκευόπουλος, Ι. (1985). *Εξελικτική ψυχολογία*, τομ. 1, Αθήνα.
31. Πάσχος, Α. (1993). «Η διατροφή των παιδιών εις το Βυζάντιο». Σε: *Βυζαντιναί μελέται Διεθνής Επιστημονική Επετηρίς*, εκδ. Α. Νεζερίτης, 388-392, Αθήναι.
32. Πετρόπουλος, Γ. (1955). *Ιστορία και Εισηγήσεις Ρωμαϊκού Δικαίου*, τομ. Β΄, Αθήνα.
33. Πουλάκου-Ρεμπελάκου, Ε. (1992). *Η παιδιατρική στο Βυζάντιο*, διδ. Διατριβή, Ιατρική Σχολή Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα.
34. Πουλάκου-Ρεμπελάκου, Ε. (2007). «Το παιδί και η υγεία του στη Βυζαντινή εποχή». Σε: *Αρχαιολογία και Τέχνες*, τχ. 103, 20-26, Αθήνα.
35. Ράλλης, Κ. (1891). *Περί του θεσμού της υιοθεσίας κατά το ρωμαϊκόν δίκαιον*, εν Αθήναις.
36. Reble, A. (1992). *Ιστορία της Παιδαγωγικής*, (μτφρ. Θ. Χατζιστεφανίδης-Σ. Χατζιστεφανίδη-Πολυζώη), εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα.
37. Σιμόπουλος, Κ. (1987). *Βασανιστήρια και εξουσία. Από την Ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα, το Βυζάντιο και την Τουρκοκρατία ως την εποχή μας*, εκδ. Πιρόγα, Αθήνα.

38. Schlumberger, G. (1996). *Κωνσταντίνος Παλαιολόγος και η άλωση της Κωνσταντινουπόλεως υπό των Τούρκων τω 1453*, (μτφρ. Σ. Λάμπρος), εκδ. Χαρίσης, Αθήνα.
39. Σκαλτσά, Ε. (2015). *Ιστορία της φαρμακευτικής*, Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και Βοηθήματα, ΣΕΑΒ, [https://file:///c:/Users/Downloads/farmakeytikiBook-final%20\(1\).pdf,8/1/2019](https://file:///c:/Users/Downloads/farmakeytikiBook-final%20(1).pdf,8/1/2019).
40. Στούππης, Ν. (1882). *Δύο ζητήματα ουσιαστικού και τυπικού δικαίου περί υιοθεσίας και προδικαστικού ζητήματος*, εν Αθήναις.
41. Σπυριδάκης, Γ. (1953). «Τα κατά την γέννησιν, την βάπτισιν και τον γάμον έθιμα των Βυζαντινών εκ των αγιολογικών πηγών». Σε: *Επετηρίς του Λαογραφικού Αρχείου*, τομ. Ζ, Ακαδημία Αθηνών, 104-146, εν Αθήναις.
42. Σπυριδάκης, Γ. (1950). «Τα κατά την τελευταίην έθιμα των Βυζαντινών εκ των αγιολογικών πηγών». Σε: *Επετηρίς*, Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών, 75-171, Αθήναις.
43. Talbot-Rice, T. (1998). *Ο δημόσιος και ιδιωτικός βίος των Βυζαντινών*, (μτφρ. Φ. Βώρος), εκδ. Παπαδήμας, Αθήνα.
44. Τρωιάνος, Σ. (1984). «Η ερωτική ζωή των Βυζαντινών μέσα από το ποινικό τους δίκαιο». Σε: *Αρχαιολογία*, τχ. 10, 44-47, Αθήνα.
45. Τσαμπής, Γ. (1999). *Η παιδεία στο χριστιανικό Βυζάντιο*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα.
46. Τσαντήλας, Ι. (1993). «Κακοποίηση και παραμέληση παιδιών από τους γονείς με βάση τις Βυζαντινές πηγές». Σε: *Βυζαντιναί μελέται Διεθνής Επιστημονική Επετηρίς*, εκδ. Α. Νεζερίτης, 532-542, Αθήναις.
47. Walter, G. (2007). *Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο στον αιώνα των Κομνηνών (1081-1180)*, (μτφρ. Κ. Παναγιώτου), εκδ. Παπαδήμα.
48. Wilson, N.G. (1991). *Οι λόγιοι στο Βυζάντιο*, (μτφρ. Ν. Κονομης), εκδ. Καρδαμίτσα.
49. Χατζόπουλος, Ι. (2014). *Διαχρονική εξέλιξη του θεσμού της υιοθεσίας από την ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα ως σήμερα*, διδ. Διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Σχολή Επιστημών Οικονομίας και Δημόσιας Διοίκησης, Τμήμα Δημόσιας Διοίκησης, Αθήνα.
50. Χριστοφιλοπούλου, Αικ. (2004). *Το πολίτευμα και οι θεσμοί της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας 324-1204*, Αθήνα.
51. Χριστοφιλοπούλου, Αικ. (1998). *Βυζαντινή Ιστορία*, τομ. Α, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη.